

ВІЙНА ЯК МОДУС СОЦІАЛЬНОГО БУТТЯ В МІЖДИСЦИПЛІНАРНОМУ НАУКОВОМУ ДИСКУРСІ

МОНОГРАФІЯ

Теоретико-методологічні засади
дослідження феномену війни

Трансформація війни:
від минулого до майбутнього

Війна та суспільство:
різноманіття проявів
у різних сферах буття

Економіка в умовах війни:
виклики та відповіді

Культура, мистецтво,
релігія на війні та про війну

Антропологічний
вимір війни

АНАЛІТИЧНИЙ ЦЕНТР СУЧАСНОЇ ГУМАНІТАРИСТИКИ

**ВІЙНА ЯК МОДУС
СОЦІАЛЬНОГО БУТТЯ
В МІЖДИСЦИПЛІНАРНОМУ
НАУКОВОМУ ДИСКУРСІ**

Монографія

Харків
«Право»
2026

Авторський колектив:

Л. М. Алексеєнко, доктор економічних наук, професор; *Л. В. Артемова*, кандидат філологічних наук, доцент; *І. М. Беженар*, кандидат економічних наук, старший дослідник; *Ю. Г. Борейко*, доктор філософських наук, професор; *А. О. Бояр*, доктор економічних наук, професор; *М. О. Горбатюк*; *Ж. В. Завальна*, доктор юридичних наук, професор; *К. Ф. Калинич*, доктор філософії (PhD); *О. В. Квасниця*, кандидат економічних наук, доцент; *О. Р. Квасовський*, кандидат економічних наук, доцент; *Л. В. Клименко*, кандидат філологічних наук, доцент; *О. М. Кізь*, доктор філософських наук, професор; *М. Р. Новіцький*; *І. В. Ситдикова*, кандидат філологічних наук, доцент; *М. В. Старинський*, доктор юридичних наук, професор; *Г. В. Татаренко*, кандидат юридичних наук, професор; *М. П. Требін*, доктор філософських наук, професор; *О. І. Тулай*, доктор економічних наук, професор; *О. Ю. Чурсінова*, кандидат філософських наук, доцент

Рецензенти:

Г. М. Куц, докторка політичних наук, професорка (Харківський національний педагогічний університет імені Г. С. Сковороди);

В. І. Палагута, доктор філософських наук, професор (Національний технічний університет «Дніпровська політехніка»);

І. В. Процюк, доктор юридичних наук, професор (Національний юридичний університет імені Ярослава Мудрого)

*Рекомендовано до видання вченою радою
ГО «Аналітичний центр сучасної гуманітаристики»
(протокол № 2 від 12 березня 2026 р.)*

Війна як модус соціального буття в міждисциплінарному науковому дискурсі : монографія / [Л. М. Алексеєнко, Ю. Г. Борейко, А. О. Бояр та ін.] ; Аналіт. центр сучас. гуманітаристики. – Харків : Право, 2026. – 338 с. – DOI: <https://doi.org/10.31359/9786178759926>.

ISBN 978-617-8759-92-6

Колективну монографію присвячено дослідженню теоретичних, методологічних і практичних засад феномену війни, її сутності, ознак і закономірностей. Розглянуто трансформацію модусу війни з часів давнини до сьогодення, визначено тенденції сучасної війни та війн майбутнього. Особливу увагу приділено правовому осмисленню явища війни, інформаційної складової сучасної війни, різноманіттю проявів війни в різних сферах буття сучасного суспільства, економіці війни. Важливою проблемою дослідження війни як модусу соціального буття є людина на війні, її поведінка під час бойових дій та особливості повернення до мирного життя, подолання посттравматичного синдрому.

УДК 14+32+33+34+35+63+82

© Алексеєнко Л. М., Борейко Ю. Г.,
Бояр А. О. та ін., 2026

© ГО «Аналітичний центр сучасної
гуманітаристики», 2026

Зміст

Розділ 1

Теоретико-методологічні засади дослідження феномену війни

1.1. Війна як модус соціального буття: в пошуках теорії справедливої війни (Кузь О. М., Требін М. П.).....	5
Список використаних джерел	38
1.2. Феномен гібридної війни у ХХІ столітті (Кузь О. М., Требін М. П.).....	43
Список використаних джерел	82
1.3. Трансформація війни та її вплив на перспективи розвитку держави і суспільства України (Старинський М. В., Завальна Ж. В.).....	89
Список використаних джерел	108

Розділ 2

Війна та суспільство: різноманіття проявів у різних сферах буття

2.1. Проблеми правового регулювання виконання функцій медицини катастроф в Україні в умовах війни (Татаренко Г. В.).....	111
Список використаних джерел	145
2.2. Вища освіта воєнного часу: виклики та практики викладання іноземних мов (Артемova Л. В., Клименко Л. В., Ситдикова І. В.)	151
Список використаних джерел	174
2.3. Організація процесу вищої освіти в Україні в умовах війни: кейс для бакалаврської програми «Міжнародний бізнес» у Волинському національному університеті імені Лесі Українки (Бояр А. О.).....	176
Список використаних джерел	200

Розділ 3

Економіка в умовах війни: виклики та відповіді

3.1. Фінансово-інформаційні виміри євроінтеграційного поступу України: міждисциплінарний дискурс в умовах війни та поглиблення міжнародної комунікації (Тулай О. І., Алексеєнко Л. М., Квасовський О. Р.).....	203
Список використаних джерел	217

3.2. Ринок гречки в Україні в умовах воєнної економіки (Беженар І. М.)	221
Список використаних джерел	248
3.3. Фінансово-інвестиційне забезпечення зеленої трансформації як детермінанта екологічної безпеки економіки відновлення (Квасниця О. В., Новицький М. Р.)	252
Список використаних джерел	267

Розділ 4

Людина, культура, мистецтво, релігія на війні та про війну

4.1. Війна як антропологічне випробування (Чурсінова О. Ю.)	271
Список використаних джерел	286
4.2. Православна церква України в контексті гібридної війни (2018–2021 рр.) (Борейко Ю. Г.)	288
Список використаних джерел	314
4.3. Дім як простір пам'яті: інтерпретація поезії німецькомовних письменників Буковини та її терапевтично-компенсаторна функція у практиці blackout poetry (Калинич К. Ф., Горбатюк М. О.)	317
Список використаних джерел	332
Авторський колектив	335

Розділ 1

ТЕОРЕТИКО-МЕТОДОЛОГІЧНІ ЗАСАДИ ДОСЛІДЖЕННЯ ФЕНОМЕНУ ВІЙНИ

1.1. Війна як модус соціального буття: у пошуках теорії справедливої війни

Кузь Олег Миколайович

доктор філософських наук, професор
завідувач кафедри міжнародних відносин і політичної філософії
Харківський національний економічний університет імені Семена Кузнеця

Требін Михайло Петрович

доктор філософських наук, професор
професор кафедри міжнародних відносин і політичної філософії
Харківський національний економічний університет імені Семена Кузнеця

Людина та насильство, на жаль, взаємопов'язані. Найдавніші сліди організованого насильства між групами людей датуються приблизно 10–12 тисячами років тому. Археологічні знахідки, зокрема масові поховання з ознаками насильницької смерті, наприклад, Джебель Сахаба в Судані (дослідження довели, що могильнику не менше 11600 років)¹, свідчать про конфлікти між племенами мисливців-збирачів ще в епоху пізнього дріасу. З появою держав та централізованої влади (приблизно в 3000–2500 рр. до н. е.) війни стали регулярним інструментом політики, тобто війна є тим соціальним явищем, яке властиве людському суспільству на всіх етапах його історичного розвитку. Тому не випадково, що вона стала предметом

¹ Див.: Antoine D., Zazzo A., Friedman R. Revisiting Jebel Sahaba: New apatite radiocarbon dates for one of the Nile valley's earliest cemeteries. *American Journal of Physical Anthropology*. 2013. Vol. 150. P. 68. DOI: 10.1002/ajpa.22247

філософських роздумів, починаючи з самого початку розвитку філософської думки¹.

Одним із перших античних філософів, які міркували про війну, був Геракліт Ефеський (бл. 544 – бл. 483 до н. е.), для якого війна – космічний закон, вона онтологічно властива світобудові, оскільки основою всього сущого є боротьба протилежностей. Війна, за Гераклітом, «мати всього і цариця всього»², вона все і всіх розставляє по місцях, усім віддає по заслугах, реалізує принцип справедливості та істини. Тому вже в Античності війна стає предметом етичної рефлексії. У творах Платона та Арістотеля були порушені питання, що стали парадигмою моральної оцінки війни: у яких випадках війна вважається морально виправданою та необхідною, що означає справедливість на війні, як потрібно діяти на полі бою?

Роздуми Платона (428–423–348/347 до н. е.) з питань правильного ведення війни, регулювання застосування військової сили греками щодо інших греків чи варварів, справедливої та несправедливої війни ми можемо дізнатися з діалогів «Федон», «Держава», «Закони», «Алківіад І» та «Тімей». Згідно з діалогом «Федон», війна розпалюється через спрагу тілесних задовольень і необхідних для цього багатств («А звідки беруться війни, бунти, битви – як не з тіла і його пристрастей? Адже всі війни виникають заради придбання багатств, а здобувати їх змушує нас тіло, якому ми хоч-не-хоч мусимо догоджати...»)³.

¹ Див.: Війни інформаційної епохи: міждисциплінарний дискурс: монографія / за ред. В. А. Кротюка. Харків: ФОП Федорко М. Ю., 2021. 558 с.; Требін М. П. Війни в історії людства та їхні наслідки: уроки для України. *Вісн. Львів. ун-ту. Серія філос.-політолог. студії*. 2015. Вип. 6. С. 89–98; Україна в умовах російської агресії: виклики та відповіді: монографія / [І. В. Букресва, І. Г. Верховцева, В. В. Гулай та ін.]; Аналіт. центр сучас. гуманітаристики. Харків: Право, 2024. С. 16–55; Caesar Julius. *The Gallic wars / a new translation by John Warrington ; with a preface by John Mason Brown & an introduction by the translator ; illustrated with engravings by Bruno Bramanti*. Verona: Printed for the Limited Editions Club at the Officina Bodoni, 1954. xxvi, 227 p.; *Histories of violence : post-war critical thought / edited by Brad Evans and Terrell Carver*. London: Zed Books, 2017. xi, 242 p.; *War: from ancient Egypt to Iraq / editorial consultant, Saul David*. London ; New York: DK Pub., 2009. 512 p.; Whisker J. B., Spiker K. *The just war doctrine in Catholic thought*. New York: Nova Science Publishers, 2021. xxii, 245 p. та ін.

² Цит. за: Рассел Б. *Історія західної філософії* / Пер. з англ. Ю. Лісняка, П. Тарашука. Київ: Основи, 1995. С. 48.

³ Платон. *Діалоги* / Пер. з давньогрецьк. Й. Кобів, У. Головач, Д. Коваль, Т. Лучук, Ю. Мушак. 2 вид. Київ: Основи, 1999. С. 242.

У діалозі «Алківіад I» бачимо більш точну думку Платона щодо причини війни: ми починаємо війну, коли зазнали насильства, обману чи пограбування¹. Неоднозначність питання про справедливість у відносинах між державами Платон намагається вирішити в «Державі». Герой діалогу Сократ не задовольняється визначенням справедливості як скоєння зла щодо ворогів, а добра – щодо друзів і вважає, що його потрібно доповнити відповідями на низку запитань: чи спрямована справедливість лише на користь друзям і лише на шкоду ворогам; чи справедливо робити добро друзі, тільки якщо він добра людина, і зло – ворогу, тільки якщо він людина погана; чи все це означає, що справедливий людині властиве робити зло?²

Взаємовідносини держав у діалозі «Закони» Платон оцінює як постійну війну всіх проти всіх³. Війна неминуча, і афінянам необхідно вирішити, як до неї вдатися і як її вести. Справедливою війною може бути лише оборонна війна з метою відновлення справедливості. Війну можна розпочати лише з метою та засобами, які співвідносяться з мірою, необхідною для відновлення справедливості.

Для запобігання несправедливій війні Платон звертається до виховання. Для цього філософу-правителю необхідно пізнати чотири чесноти: справедливість, мужність, помірність і розважливість⁴. Ці чесноти дозволяють здійснювати управління державою відповідно до ідеї Блага. У питаннях війни і миру Платон також вважає за необхідне дотримуватися ідеї Блага і висловлює свою думку через діалог Сократа та юного Алківіада, де перший наводить останнього на думку про необхідність ведення державних справ відповідно до ідеї Блага, яка виявляється у здійсненні правління найкращим чином⁵. Найкраще ж державне управління, пов'язане з питаннями ведення війни та укла-

¹ Див.: Платон. Алкивиад I. *Собр. соч.* : в 4 т. Т. I / Общ. ред. А. Ф. Лосев и др.; Авт. вступит. статьи А. Ф. Лосев; Примеч. А. А. Тахо-Годи; Пер. с древнегреч. Москва: Мысль, 1993. С. 227.

² Див.: Платон. Держава / Пер. з давньогр. Д. Коваль. Київ : Основи, 2000. С. 15.

³ Див.: Платон. Законы. *Собр. соч.* : в 4 т. Т. 4 / Пер. с древнегреч.; Общ. ред. А. Ф. Лосева, В. Ф. Асмуса, А. А. Тахо-Годи; Авт. вступ. ст. и ст. в примеч. А. Ф. Лосев; Примеч. А. А. Тахо-Годи. Москва: Мысль, 1994. С. 73.

⁴ Див.: Платон. Алкивиад I. С. 246.

⁵ Там само. С. 265.

дання миру, засноване на чеснотах мужності, поміркованості, справедливості та розважливості, утілює в собі ідею Блага.

Джерелами знань про філософські погляди Арістотеля (384–322 до н. е.) про війну, її справедливості та можливості її врегулювання є трактат про управління державою «Політика» та твір, присвячений досягненню щасливого життя, – «Нікомахова етика». На відміну від Платона Арістотель не вважає війну неминучою, але водночас нічого не говорить про можливість встановлення вічного миру. Однак, якщо Платон бачить витоки війни в недосконалості людської душі, то Арістотель розглядає війну як природний засіб¹. Він говорить про можливі цілі, що переслідуються під час розв'язання війни: захопити майно, здобути перемогу, узяти місто. Ці цілі відповідають єдиній меті – досягненню щастя. А єдиною справедливою метою війни буде прагнення миру («кінцевою метою війни є мир»²).

Платон і Арістотель розрізняють війну (πόλεμος) і розбрат (στάσις). Слово πόλεμος використовується для позначення боротьби еллінів та варварів. Війна з варварами завжди виправдана; більше того, в ній реалізується природна справедливість, оскільки вона дозволяє полонити та поневолити «тих людей, що від народження повинні коритися, але не бажають чинити послух»³. Через поняття розбрату чи чвар описуються конфлікти між грецькими полісами. Вони порівнюються з хворобою, яка вразила Елладу. Позбутися цієї хвороби неможливо й навіть небезпечно, оскільки розніжені відсутністю війни поліси слабшають і втрачають незалежність, але слід зробити боротьбу греків між собою менш жорстокою, тобто підкорити її певним нормам. Так у європейську філософію входить ідея морального обмеження війни. І Платон, і Арістотель, попри різні підходи до природи війни, доходять одного висновку: війна має сенс лише тоді, коли вона є кроком до справедливого миру. Якщо вона стає самоціллю, то руйнує і людину, і державу.

У Стародавньому Римі, який воював безперервно протягом кількох сотень років і проводив воєнні кампанії завдовжки десятиліття

¹ Див.: Арістотель. Політика / Пер. з давньогрецьк. О. Кислюк. Вид. 3-тє. Київ : Видавництво Соломії Павличко «Основи», 2005. С. 27.

² Там само. С. 205.

³ Там само. С. 25.

(згадаймо, наприклад, що облога міста Вейї тривала 10 років (406–396 до н. е.), перша Пунічна війна – двадцять три роки (264–241 до н. е.), друга Пунічна війна – сімнадцять років (218–201 до н. е.) тощо), армія формувалася на основі загальної військової повинності, а військова служба розглядалася як найважливіший суспільний обов’язок римського громадянина. І цей факт багато в чому визначив сутнісні риси римського менталітету. Воюючи настільки тривалий навіть за історичними мірками час, утихомирюючи підкорені народи та домагаючись відносного спокою в провінціях, Стародавній Рим поступово виробляв деякі норми, спрямовані на регламентацію дій та поведінки, пов’язаних з війною. І така увага до вироблення правових механізмів регулювання питань війни і миру була об’єктивною необхідністю, адже від них залежало не лише благополуччя та просторове розширення держави, але й становище кожного конкретного громадянина в умовах загальної військової повинності, коли служити був зобов’язаний кожен чоловік віком від 17 до 60 років.

Тому в Стародавньому Римі дискусія про війну здійснювалася в юридичному контексті. Твори Марка Тулія Цицерона (106–43 до н. е.) добре демонструють, як норми цивільного права, наприклад, теорія договірних відносин, переносилися на сферу війни, що являла собою не що інше, як вирішення правових колізій. Сторона, чие право виявилось обмеженим, може звернутися до військового насильства задля відновлення цього права. За допомогою договору регулювалися питання завершення війни та припинення будь-яких бойових дій, укладання тимчасового перемир’я, визначення меж, виплати репарації, видачі заручників, установа дружніх зв’язків тощо¹. Подібних договорів у Римі було безліч: з Карфагеном, Етолійським союзом, Македонією, Цере, Мітиленою, Родосом, Тарентом тощо².

¹ Див.: Buis E. J. Ancient entanglements: The influence of Greek treaties in Roman 'International law' under the framework of narrative transculturation. *Entanglements in legal history: Conceptual approaches* / Ed. by T. Duve. Frankfurt am Main: Max Planck Institute for Legal History and Legal Theory, 2014. P. 166–178.

² Див.: Cary M. A Forgotten Treaty between Rome and Carthage. *Journal of Roman Studies*. 1919. Vol. 9. P. 67–77; Cary M. The early Roman treaties with Tarentum and Rhodes. *Journal of Philology*. 1920. Vol. 35. P. 165–173; Serrati J. Neptune’s altars: The treaties between Rome and Carthage (509–226 B. C.). *The Classical Quarterly*. 2006.

Саме поняття «мир» у Стародавньому Римі розглядається також крізь призму договору. Мир (*pax*) є зовсім не природним станом соціального буття, а результатом угоди, забезпеченої силою римської зброї. Мир – це те становище, яке виникає внаслідок мирного договору між сторонами збройного конфлікту. Відповідно, територією миру будуть усі території, які пов'язані з Римом певними договірними відносинами, які «замирені» або «упокорені» до стану, коли римляни можуть диктувати умови¹.

У трактаті «Про обов'язки» Цицерон дає визначення *bellum iustum* (справедливої, законної війни): «справедливою може бути тільки така війна, яку ведуть після висунення вимог або ж про яку попередили і оголосили»². Справедливими причинами війни Цицерон називає повернення власності, відшкодування моральних збитків, підтримання слави держави, установлення панування, знищення народу, сусідство з яким неможливе, і допомога союзникам. Але до війни слід звертатися в останню чергу: вона завжди гірше, ніж переговори³. Саму ж війну треба вести стримано, відмовившись від надмірного насильства, а після перемоги треба зберігати життя тим, хто під час війни не був ні жорстоким, ні лютим. Отже, образ справедливої війни Цицерона є одностороннім і асиметричним: він відштовхується від римського республіканського права і римських ідеалів (батьківщина, влада, слава, закон), але все ж таки визнає деякі права і за іншими народами (*jus gentium*), а головне – визначає важливі орієнтири⁴.

Vol. 56, Issue 1. P. 113–134; Wheeler E. L. Roman treaties with Parthia: Völkerrecht or power politics? *Limes XVIII: Proceedings of the XVIIIth International Congress of Roman Frontier Studies, held in Amman, Jordan (September 2000)* / Edited by Philip Freeman, Julian Bennett, Zbigniew T. Fiema and Birgitta Hoffmann. Bar International Series 1084 (I). 2002. P. 287–292.

¹ Див.: Winkel L. C. Einige Bemerkungen über ius natural und ius gentium. *Ars boni et aequi: Festschrift für Wolfgang Waldstein zum 65. Geburtstag* / Hrsg. Von M. J. Schermaier, Z. Végh. Stuttgart: Franz Steiner, 1993, S. 443–449.

² Цицерон Марк Туллий. О старости, о дружбе, об обязанностях / сост. В. О. Горенштейн, М. Е. Грабарь-Пассек, С. Л. Утченко; отв. ред. С. Л. Утченко; Акад. наук СССР. Москва: Наука, 1974. С. 71.

³ Там само. С. 70.

⁴ Див.: Gavin S. Marcus Tullius Cicero (106 BCE – 43 BCE). *Just War Thinkers: From Cicero to the 21st Century* / ed. Daniel R. Brunstetter and Cian O'Driscoll. 2nd ed. Abingdon, Oxon.; New York, NY: Routledge, 2018. P. 8–20.

У IV ст. н. е. відбувається серйозне зміцнення позицій християнства Римської імперії. За Костянтина Великого (272–337) переслідування християн припинилися і християнство стало абсолютно легальним. Феодосій Великий (347–395) зробив християнство державною релігією. У цих умовах мали з'явитися християнські концепції права застосування насильства та ведення війни. І вони справді з'явилися в працях Амвросія Медіоланського (бл. 339–397) та Аврелія Августина (354–430). Саме вони створили християнську доктрину справедливої війни, яка пояснювала, коли і з яких причин християни можуть звертатися до військової сили і як слід її застосовувати.

Основне моральне протиріччя, яке мав вирішити християнський теолог, що міркує про війну, є досить очевидним. Як можна поєднати вчення про ненасильство Христа та прагматичність правителів, що бачать у війні законний та ефективний засіб вирішення питань? Євангелія дають чимало підстав для того, щоб вважати християнство пацифістською релігією за своєю суттю. Так, наприклад, Христос каже: «Ви чули, що сказано: «Око за око та зуб за зуб». А Я вам кажу: не противитись злому. І коли вдарить тебе хто в праву щоку твою, – підстав йому й другу... Любіть ворогів своїх, благословляйте тих, хто вас проклинає, творіть добро тим, хто ненавидить вас, і моліться за тих, хто вас переслідує» (*Мф* 5: 38–39, 44). Не дивно, що багато християнських авторів перших століть (Ориген, Тертуліан, Ігнатій Антіохійський) прямо виступали проти війни та військової служби.

У трактаті «Про обов'язки священнослужителів»¹ Амвросій звертає увагу на те, що Біблія не забороняє війну прямо та директивно. Він знаходить чимало прикладів того, як давні царі вели війни і, більше того – діяли за божественною вказівкою. Міланський єпископ запроваджує ідею війни, санкціоновану Богом. Прикладом для нього був цар Давид, який не починав війни інакше, як після отримання поради від Господа². Саме така війна, що ведеться з благословення Бога та буквально керована ним, прийнятна для християн. Насильство

¹ Див.: Амвросій Медіоланський. Объ обязанностях священнослужителей (*De officiis ministrorum*) / Пер. с латинского яз. Гр. Прохорова под ред. проф. Казанской духовной академии Л. Писарева. Казань: Центральная Типография, 1908. 380, XXXII с.

² Там само. С. 151.

не засуджується, коли воно стає засобом служіння іншим, способом забезпечення життя політичного співтовариства, до якого належать християни¹. На війні, проте, не все дозволено: «атлет Христовий» отримує вінець тільки в разі, якщо він бореться законно². Військова прагматика має співвідноситися з християнською мораллю. Милосердя, лагідність і поміркованість є не менш важливими, ніж хоробрість.

Учень Амвросія – Аврелій Августин, єпископ Гіппонський – відіграв найважливішу роль у формуванні християнського вчення про війну³. Він стверджував, що на землі, де панують гріх та несправедливість, мир принципово неможливий⁴. Мир можливий тільки в Граді Божому, де правлять благодать і умиротворення, і потраплять у цей Град лише святі люди. Насильство незмінно буде супутником земного життя, проте за його допомогою можна боротися з гріхами; війна може стати засобом відплати за гріх. Августин та інші християнські автори сприймають справедливую війну як справу, безпосередньо доручену їм Богом. На думку Августина, війна санкціонується Богом і насамперед є відплатою за гріхи. Важливо не тільки відновити справедливість, а й покарати, а надалі виправити грішника. Війна-покарання (*bellum punitivum*) на тривалий час стає головною парадигмою осмислення цього явища.

Війну слід розглядати як один з духовних обов'язків правителів, а її учасники йдуть на жертвне мучеництво, причому не тільки заради себе, а й заради свого ворога, через боротьбу приводячи його до порятунку. Серед безпосередніх справедливих причин війни (*causa justa*) Августин виділяє покарання грішників, повернення захопленої власності та самооборону. Августин називає війну крайнім засобом, до якого звертаються, коли всі інші, мирні способи вирішення конфлікту вичерпані та не залишається іншого вибору, крім як застосу-

¹ Див.: Johnson J. T. Ethics and the Use of Force: Just War in Historical Perspective. Surrey: Ashgate, 2011. P. 16.

² Див.: Амвросій Медіоланський. Обь обязанностяхъ священнослужителей. С. 155.

³ Wynn P. Augustine on war and military service. Minneapolis: Fortress Press, 2013. x, 363 p.

⁴ Див.: Августин. О Граде Божьем / пер. с лат. Минск: Харвест; Москва: АСТ, 2000. С. 879–882.

вати силу. Слідом за Амвросієм він стверджує, що милосердя визнає спосіб поведінки на війні. Християнським воїнам слід діяти без любові до насильства, мстивої жорстокості, неприборканої і непримиреної ворожості, несамовитої ненависті, спраги влади.

За Августином справедливою є лише вимушена війна, яка ведеться легітимною владою на підставі людських законів, що відображають явлені в Писанні закони Божі з метою встановлення або відновлення громадського порядку та миру. Оскільки запропонована Христом любов до ближнього передбачає турботу про суспільне благо і справедливість, вона тим самим допускає й дію механізмів, що встановлюють цю саму справедливість виходячи з божественного закону. Ці механізми можуть бути як м'якими (на кшталт умовляння, проповіді та молитви), так і жорсткими – у вигляді судових розслідувань, фізичних покарань, застосування зброї та воєнних дій. Хоча перші є більш прийнятними з християнської точки зору, усе ж таки застосування насильства є неминучим, оскільки, на жаль, неминучими є гріхи та злочини. Тому, з погляду Августина, насильство – це вимушене зло та побічний ефект механізмів реалізації вимог справедливості. І хоча християнинові заборонено застосовувати силу просто так, він може й навіть зобов'язаний взятися за зброю або винести суворий вирок іншим людям, якщо цього вимагає Божий та людський закон. Справедливим та виправданим є насильство як каральний засіб правосуддя, захист порядку та забезпечення існування держави.

Тома Аквінський (1225–1274) систематизував і доповнив августинівське вчення про війну¹. Виправдовуючи її обґрунтованість, він вводить метафору лікарської операції з відсікання будь-якого органу – ця дія є необхідним злом, що сприяє оздоровленню всього організму, так само й справедлива війна оздоровлює суспільний організм. Іншими словами, вона є засобом забезпечення загального блага. Тома Аквінський вважає, що війна є справедливою: по-перше, якщо її ого-

¹ Див.: Требін М. П. Теорія справедливої війни Томи Аквінського. *Глобальний світ і Україна: сучасні виклики та пошук відповідей* : матеріали VI Всеукраїнської науково-практичної конференції, 27 лют. 2026 р. / [редкол.: Панфілов О. Ю. (голова), Зінченко О. В., Прудников В. А. та ін.] ; Аналіт. центр сучас. гуманітаристики ; Харків. асоц. політологів. Харків : Право, 2026. С. 40–46.

лошує авторитетна законна влада (*auctoritas principis*), по-друге, якщо вона має справедливу причину (*causa iusta*), і, по-третє, якщо у суперників є правильний намір (*intentio bellantium recta*), яким, зрозуміло, має бути прагнення відновлення справедливого порядку речей та встановлення миру¹. Тобто війну може оголошувати лише правитель, оскільки вона є такою відповіддю на несправедливість, яку неможливо забезпечити в судовому порядку («у суді того, хто вищий»). Крім того, війна порушує благо всього політичного співтовариства («міста, царства, провінції»), а піклування про це благо доручено саме правителю. Зрештою, приготування до війни та її ефективне ведення під силу лише правителю². Праву справу Тома трактував через поняття кари, «кари... за відмову відшкодувати заподіяне зло чи повернути те, що несправедливо захоплено»³.

У Томи Аквінського можна знайти й інші елементи майбутньої теорії справедливої війни. Принцип останнього засобу рудиментарно міститься в міркуванні про ритуали початку війни; принцип пропорційності *ad bellum* – у міркуванні про виправданість боротьби з тиранією; принцип ймовірності успіху – у міркуванні, що лише імператор може забезпечити ефективне ведення бойових дій⁴. Що стосується *jus in bello*, то недоторканність мирних жителів імпліцитно присутня в Аквіната у вигляді загальної заборони на вбивство невинних, але спеціально не коментується.

По-справжньому оригінальним стало вчення Аквіната про добрі наміри. Він виправдовує військове насильство за умови, що воно служить покаранню грішників, самозахисту, боротьбі з тиранією, єретиками та відступниками. Цими причинами обмежуються й дозволені цілі війни, інакше трапляється так, що війна оголошується законною владою і зі справедливої причини, проте є несправедливою через злий намір. Іншими словами, забороняється відступати від початкової благої

¹ Див.: Фома Аквінський. Сумма теології. Т. V: Вторая часть второй части. Вопросы 1–46 / Билингва латинско-русский, перевод с латинского А. В. Аполлонова, под редакцией Н. Лобковица и А. В. Аполлонова. Москва: КРАСАНД, 2015. С. 480.

² Див.: Фома Аквінський. Сумма теології. Ч. 2–2, вопр. 47–122 / [пер., ред. и примеч. С. И. Еремеева]. Киев: Ника-Центр, 2013. С. 498.

³ Там само.

⁴ Див.: Фома Аквінський. Сумма теології. Ч. 2–2, вопр. 47–122. С. 498, 514.

мети ведення війни. Для Томи суттєво, що справедливим є воїн-миротворець, який залишається таким навіть з початком війни. Миротворчість у цьому випадку пов'язана з очищенням несправедливого противника від гріха – ураження виявляється благом для грішника.

Аквінат вважає, що пересічний християнин може озброюватись і брати участь у справедливій війні за умови, що він як приватна особа (*persona privata*) використовує меч виключно «за наказом правителя чи судді» як уповноваженої посадової особи або сам діє як «посадова особа (*persona publica*) – із прагнення справедливості, ніби за велінням Божим». У тому й іншому випадках він не робить гріха і не підлягає жодному покаранню, оскільки виконує місію народної влади та посадові обов'язки заради спільного блага. Навпаки, якби він вирішив затіяти кровопролитний конфлікт як приватна особа заради особистих цілей, то це було б неприпустимо¹. Будучи воєначальником або учасником законних воєнних дій, християнин навіть може битися у «святі дні», тобто неділі й християнські свята, і використовувати військові хитрощі. Але ці хитрощі обмежені допустимими методами приховування своїх військових планів. Приховувати місце розташування війська чи свої стратегічні задуми можна, а от порушувати клятви чи обіцянки та свідомо брехати – суворо забороняється. Тому хитрість – це одне, а от навмисна брехня й порушення обітниць навіть стосовно ворога – інше. Останнє є неприпустимим гріхом, оскільки угод та домовленостей завжди необхідно дотримуватись. Такими є «правила та норми війни» (*iura bellorum et foedera*)².

Тома Аквінський вважає, що клірикам не слід брати до рук зброї, та стверджує, що «заняття військовою справою радикально протилежні тим обов'язкам, які доручені єпископам та клірикам». Зокрема, «військова справа є заняттям вкрай неспокійним, яке перешкоджає душі споглядати божественні речі, славити Бога і молитися за народ, тобто робити те, що входить до обов'язків духовних осіб. І тому клірикам заборонено займатися... військовою справою»³.

¹ Див.: Фома Аквинский. Сумма теологии. Т. V: Вторая часть второй части. Вопросы 1–46. С. 481.

² Там само. С. 485–488.

³ Там само. С. 483.

Найбільш оригінальним внеском Томи Аквінського в концепцію справедливої війни є те, що він описав справедливу війну як переважно оборонну і захисну війну¹. У питанні про війну (*quaestio de bello*), як називається цей підрозділ «Суми теології», Тома підкреслює: завдання правителів – «турбота про суспільне благо» (*cura reipublicae*) і конкретніше – «забезпечення блага довіреного ним міста, царства чи провінції» (*rem publicam civitatis vel regni seu provinciae sibi subditae*). Таке завдання передбачає, що «правителі мають право застосовувати матеріальний меч для їх [тобто міста, царства чи провінції – Авт.] захисту від внутрішніх небезпек, наприклад, караючи лиходіїв ... точно так само вони повинні виймати з піхв меч війни, якщо потрібно захистити суспільне благо від зовнішніх ворогів»². Іншими словами, суспільне благо будь-якої місцевої громади, міста чи країни потребує захисту. Він може виражатися у функціонуванні внутрішньої системи судового та карального правосуддя і у вигляді законної та правильної оборонної війни, якщо на державу напав зовнішній ворог. При цьому агресивна війна, що здійснюється заради завоювання нових територій або придбання матеріальних багатств, нематеріальної слави або чогось подібного, не сприймається Аквіна-том і, відповідно, не вважається ним справедливою.

Узагалі не будь-яка війна є правомірною, і не будь-яке кровопролиття є війною. Якщо збройний конфлікт розпочато не представником законної влади, а людиною без владних повноважень, то це не війна, а повстання, бійка чи сутичка; якщо ж якимось володарем розпочато повноцінну війну, але цей конфлікт не має справедливої причини і правильної мети, вона не може бути справедливою. Такими жорсткими критеріями Аквінат суттєво звужує концепцію справедливої війни. Назвати дозволеним та правомірним можна тільки збройний конфлікт між народами та державами, яких очолюють суверенні володарі, чиєю мотивацією є захист загального блага народу та держави³.

¹ Див.: Reichberg G. M. Thomas Aquinas (1224/5–1274). *Just War Thinkers: From Cicero to the 21st Century* / edited by Daniel R. Brunstetter and Cian O'Driscoll. 2nd ed. Abingdon, Oxon; New York, NY: Routledge, 2018. P. 56.

² Фома Аквінський. Сумма теології. Т. V: Вторая часть второй части. Вопросы 1–46. С. 480.

³ Див.: Russell F. H. *The Just War in the Middle Ages*. Cambridge; New York: Cambridge University Press, 1975. P. 261, 262, 270.

Тома Аквінський вважав загальним благом мир як відсутність війни (*pax*), соціальний та політичний порядок усередині міста та держави (*ordinatio civitatis*), а також підпорядкування народу законній владі та насамперед – законному суверену. Щоправда, якщо суверен перетворився на тирана, що сіє смуту й несправедливість, то прагнення добра для суспільства дозволяє законно повставати проти нього. Таке повстання заради відновлення справедливого порядку є допустимим¹. Для Томи Аквінського, за висловленням Фредеріка Рассела, «захист загального блага за допомогою справедливої війни – це моральний імператив» та «законна прерогатива кожного співтовариства»².

У концепції Томи Аквінського війна є невід’ємним атрибутом легітимної влади, нерозривно пов’язаним з інститутом правління. Подібно до того, як монарх, маючи божественне право, використовує силу закону для підтримання порядку всередині держави, так само він уповноважений вести війну і проти ворогів зовнішніх, які загрожують благоденству суспільства та держави³. Цей взаємозв’язок між владою та військовим протистоянням набуває сакрального характеру: саме через фігуру законного правителя, який отримав вище благословення, знаходить своє виправдання сама концепція збройного конфлікту. При цьому вся повнота відповідальності за розв’язання та ведення воєнних дій лягає на плечі монарха, що діє не тільки як земний правитель, але й як виконавець божественної волі, що ставить інтереси суспільства вище за власні⁴. У такій інтерпретації війна перетворюється на інструмент державної влади, легітимізований вищою силою та спрямований на захист суспільного блага. Імператор, приймаючи рішення про початок воєнних дій, є не як агресором, а захисником, що діє в рамках свого священного обов’язку перед народом та Богом⁵.

¹ Див.: Фома Аквинський. Сумма теології. Т. V: Вторая часть второй части. Вопросы 1–46. С. 495.

² Russell F. H. The Just War in the Middle Ages. P. 262.

³ Див.: Фома Аквинський. Сумма теології. Т. V: Вторая часть второй части. Вопросы 1–46. С. 480.

⁴ Там само.

⁵ Там само.

Ціль справедливої війни, за Томою Аквінським, – установа суспільного миру, тому що «ті, хто ведуть справедливі війни, бажають миру (*pacem intendunt*)»¹. А мир – це, з одного боку, зовнішня «упорядкована згода» (*ordinata concordia*) між людьми, а з другого – душевний «спокій порядку» (*tranquillitas ordinis*), тобто внутрішній гармонійний стан душі кожної окремої людини, що приймає цю суспільну згоду². Іншими словами, справедлива війна – це лише вимушений, до того ж не найкращий засіб відновлення порядку та гармонії у відносинах між групами людей. Для досягнення кінцевої мети війни однієї зброї та військової перемоги мало. У своєму поясненні природи миру Тома Аквінський підкреслює: справжній мир – це християнська чеснота й результат виконання Христових заповідей любові. Тільки вони зрештою здатні забезпечити настання внутрішнього (душевного) та зовнішнього (соціополітичного) миру. Адже немає жодної іншої, окрім любові, чесноти, власною дією якої був би мир, і саме любов зумовлює мир за смисловим змістом любові до Бога і ближнього. Любов для Томи Аквінського – це насамперед любов до Бога (*amor Dei*) і в другу чергу – милосердна і турботлива любов до інших людей. Без цієї любові жодна, навіть найсправедливіша війна, не досягне своєї вищої мети. Тому і під час, і після війни необхідно виявляти милосердя (*caritas*) щодо ворогів та цивільних осіб.

Концепцію справедливої війни Томи Аквінського покладено в основу соціального вчення християнської церкви, де стверджується, що війна є злом, але водночас і якоюсь постійною реальністю буття. У контексті миротворчого духу християнства вона сприймається як покарання людини і суспільства, як плата за гріхи, як порушення гармонії світу. Будучи наслідком братовбивчої ненависті між людьми, збройне протистояння невіддільне від долі грішного людства: як бич Божий війна не зникне повністю на землі доти, доки не зникне сам гріх.

Новим етапом розвитку християнської доктрини справедливої війни стала концепція, запропонована в лекціях та трактатах докторів

¹ Див.: Фома Аквінський. Сумма теології. Т. V: Вторая часть второй части. Вопросы 1–46.. С. 491.

² Там само. С. 364–365.

Саламанкської школи Франсіско де Віторії (бл. 1480–1546), Луїса де Моліни (1535–1600), Франсіско Суареса (1548–1617). Перший з них доводить, що єдиною обґрунтованою причиною війни може бути лише серйозне обмеження права, тобто правопорушення чи несправедливість (*iniuria*). Це вже правовий підхід до війни. Віторія спирається на вчення про право народів (*jus gentium*), що дозволяє йому універсалізувати свої висновки. Серед дій, що порушують право народів, він особливо виділяє агресивний напад. Також законним приводом для війни він називає обмеження свобод пересування, спілкування, комерції, проповіді та поширення християнської віри, порушення закону гостинності, забезпечення безпеки беззахисних перед обличчям безбожних звичаїв (людські жертви, канібалізм), допомога союзникам¹. У цьому списку явно простежується апологетика права європейців на завоювання в Новому Світі, проте ідея справедливого придбання земель тут присутня лише опосередковано. Примітною є також ідея часткової справедливості обох сторін конфлікту: у тяжких війнах часто складно однозначно виявити правопорушника та його жертву². Противники можуть наводити переконливі аргументи на користь справедливості своєї участі у війні. Вирішення цієї колізії Віторія знаходить у переміщенні акценту з обговорення підстав для війни на обговорення того, як саме борються сторони. Віторія готовий визнати війну справедливою, якщо вона ведеться за допомогою стриманого насильства без звернення до заборонених методів. У цьому випадку норми *jus ad bellum* мають менше значення, ніж принципи *jus in bello*. Він припускає, проте, і зворотну ситуацію. Якщо одна із сторін є однозначно справедливою, то для неї майже не існує обмежень у засобах ведення війни (крім бажаної стриманості та християнського смирення). У разі оборонної війни, яку за визначенням неможливо запобігти, суб'єктом воєнних дій може бути будь-хто — приватна особа чи голова будь-якої спільноти. Війну заради відплати або повернення втраченого (наступальну війну), щодо якої завжди

¹ Див.: Vitoria de F. On the American Indians. *Vitoria de F. Political writings* / edited by Anthony Pagden and Jeremy Lawrance. Cambridge [England]; New York: Cambridge University Press, 1991. P. 278–288.

² Там само. P. 265–275.

залишається свобода вибору, уповноважений ініціювати лише суверен¹. Він може бути як монархом, так і верховним органом управління не-монархічної держави².

Франсіско Суарес часто обговорював питання пропорційності *ad bellum*. Він стверджував, що найвагоміша справа не є достатньою підставою для війни, якщо прогнозовані втрати всіх залучених сторін (маються на увазі обидві протиборчі держави і весь християнський світ) будуть катастрофічними. Государ у цьому випадку має право вступити у війну, але не повинен робити цього, оскільки тоді він поведеться немилосердно³. Саме в перспективі пропорційності він розглядав необхідність розумних шансів на успіх. Так, Суарес згадує серед умов справедливості наступальної війни більш-менш обґрунтовану впевненість государя в перемозі (інакше – государ готовий визнати виправданими невідповідні втрати своєї країни)⁴. Наступальну війну представники Саламанкської школи розглядали як крайній засіб, застосуванню якого має передувати спеціальним чином організована взаємодія з потенційним військовим противником (обговорення несправедливості, що створює підставу для початку війни)⁵.

Невинні люди не розглядалися Віторією як правомірна ціль застосування збройної сили стороною, що воює за праву справу. Він вважав, що стосовно жінок, дітей, священників сторони, яка вступила у війну несправедливо, має діяти презумпція невинуватості, пов'язана з високим ступенем ймовірності того, що вони не мають прямого відношення до несправедливості, що стала причиною війни⁶. Саме представники Саламанкської школи почали систематично використовувати різницю між навмисним і ненавмисним заподіянням шкоди

¹ Див.: Vitoria de F. On the Law of War. *Vitoria de F. Political writings*. P. 299.

² Див.: Suarez F. A Work on the Three Theological Virtues: Faith, Hope and Charity. *Suarez F. Selections from Three Works* / edited and with an introduction by Thomas Pink ; translated by Gwladys L. Williams, Ammi Brown, and John Waldron with certain revisions by Henry Davis, S. J. Indianapolis, Indiana: Liberty Fund, 2015. P. 917.

³ Там само. P. 930–931.

⁴ Там само. P. 937–938.

⁵ Див.: Vitoria de F. On the American Indians. P. 281–282; Suarez F. A Work on the Three Theological Virtues: Faith, Hope and Charity. P. 913.

⁶ Див.: Vitoria de F. On the Law of War. P. 315.

під час воєнних дій. Так, загибель невинних людей під час використання облогових знарядь та артилерії для руйнування стін обложених міст не є метою (а отже, й наміром) наступаючих, тому таке заподіяння смерті невинним може бути допустимим¹. Багато в чому праці Франсіско де Віторії, Луїса Моліни, Франсіско Суареса визначили подальші трансформації доктрини справедливої війни.

У період з XVII і до кінця XX століття теорія справедливої війни розвивалася паралельно з міжнародним правом. Але якщо спочатку вона визначала, як саме розвивається право, то в XIX і особливо протягом XX століття право набуло такого практичного значення, що його теоретики стали ініціаторами найбільш значних змін у нормативних уявленнях про війну, а розробники теорії справедливої війни лише слухняно з ними погоджувалися.

Серед великих мислителів раннього Нового часу найбільше вплинув на встановлення принципів правового та морального регулювання міжнародних відносин відомий голландський вчений, «батько науки міжнародного права» Гуго Гроцій (1583-1645). Він прагнув створити правові механізми подолання наслідків збройних конфліктів, що набували загальноєвропейського масштабу, таких як Італійські війни (1494–1559) та Тридцятирічна війна (1618-1648). Метою свого головного трактату – «Про право війни та миру» (1625), у якому він систематизував чи не всю військову думку Античності, Середньовіччя та Відродження, Гроцій вважав доведення існування «вічних, властивих всім часам законів», які зберігають свою силу не лише в мирний час, а також у період війни, коли внутрішньодержавні закони більше не діють: «Не слід розпочинати війну, ні продовжувати розпочату війну інакше, як дотримуючись межі права та сумлінності»². У питанні про справедливі та несправедливі війни Гроцій явно перебуває під впливом християнської думки Августина Блаженного та Томи Аквінського. Він поділяє всі війни на «урочисті» (справедливі) та «не-

¹ Див.: Vitoria de F. On the Law of War. P. 315–316; Suarez F. A Work on the Three Theological Virtues: Faith, Hope and Charity. P. 968–970.

² Гроцій Г. О праве войны и мира. Три книги, в которых объясняются естественное право и право народов, а также принципы публичного права / пер. с латин. А. Л. Саккетти. Москва: Госюриздат, 1956. С. 50.

урочисті», причому під війною розуміє «стан боротьби силою як такий»¹. Перші можуть вестися тільки від імені верховної суверенної влади і в жодному разі не приватними особами за їхнім свавіллям. Забороняється також повставати зі зброєю в руках проти влади за винятком зовсім злих тиранів, «обраних народом»². Цілями справедливої війни можуть бути три: самозахист, повернення майна і покарання «заради помсти за образу». Дві останні цілі передбачають наступальну війну, і «виправдати її може тільки крайня потреба або справжнє людинолюбство»³. Її можна починати проти тих, «хто нешанобливий до батьків», «хто ласує людським м'ясом», «хто займався морським розбоєм», «хто жорстоко поводить з християнами через їхню віру»⁴. При цьому не можна нападати на тих, хто не є християнами. Цілями ж несправедливих воєн будуть пристрасть до підкорення народів, жага слави і влади, прагнення державної користі.

Але праведної мети недостатньо для визнання війни урочистою: треба ще дотримуватись правил ведення бойових дій. Тут у Гроція християнська моральність тимчасово відступає на другий план, він докладно пояснює, як необхідно вчиняти в тих чи тих ситуаціях, що виникають на війні. Насамперед, урочиста війна має офіційно оголошуватися, а не починатися віроломно. Також не можна отруювати воду і зброю, тобто змагатися отрутами. З IV розділу книги третьої можна дізнатися, що природне право допускає хитрі та підступні вбивства, захоплення заручників і майна ворога, руйнування будівель, знущання зі священних предметів і споруд, мародерство і, нарешті, дозволяє вбивати жінок, дітей, людей похилого віку, полонених, заручників⁵. Але як у такому разі поєднати християнські цілі війни з відверто сатанинськими методами її ведення? Гроцій змушений визнати, що «честь буває вищою за право, і те, що належить по праву, буває безчесним»⁶. Вибір усе ж таки треба робити на користь християнської моральності та на шкоду «праву народів». Отже, не можна

¹ Гроцій Г. О праве войны и мира. С. 68.

² Там само. С. 171.

³ Там само. С. 187, 564.

⁴ Там само. С. 489.

⁵ Там само. С. 621–622.

⁶ Там само. С. 689.

убивати жінок, дітей, старих, землеробів, торговців, полонених і всіх неозброєних, особливо священиків; не можна також убивати тих, хто воює з примусу, і тих, хто не був ні жорстоким, ні кровожерним¹. Закінчуючи трактат «Про право війни та миру», Гроцій повторює думку Августина, що «має не прагнути миру заради війни, але вести війну задля досягнення миру»² і висловлює думку, яка була злободенною в XVII ст. і, на жаль, залишається актуальною у XXI ст.: «Якась звірина сила переважає здебільшого на війні; тим старанніше треба прагнути того, щоб вона пом'якшилася людинолюбством, поки, надмірно наслідуючи диких звірів, ми не розучилися бути людьми»³.

Філософія класичного європейського раціоналізму та епохи Просвітництва привнесла у світову думку яскравий оптимістичний пафос. Моральне ставлення до війни в більшості мислителів було спільним: війна суперечить розуму, вона є проявом варварства та безкультур'я, суперечить базовим правам людини і тому має бути якнайшвидше винищена. Філософія Нового часу порушує питання про утвердження вічного миру, який стає мрією філософів, учених, письменників, і трактати про нього, які ведуть свою історію ще від Середньовіччя, міцно входять у філософську моду. Класикою цього жанру стали: в Англії – «Досвід про теперішній та майбутній мир Європи» В. Пенса (1693), «План загального та універсального миру» – частина IV «Принципів міжнародного права» (1786–1789) Дж. Беніама; у Франції – «Проект вічного миру» (1713–1717) абата Ш. де Сен-П'єра, «Міркування про проект вічного миру» (1756–1758) і «Вилучення з «Проекту про вічний мир»» (1761) Ж.-Ж. Руссо; у Німеччині – «Листи про заохочення гуманності» Й.-Г. Гердера (1793–1797), «Загальний мир, ідеал» (1798) Й. Герреса та багато інших.

Філософи-гуманісти, називаючи війну найнегуманнішим явищем, бачили її причини в браку або відсутності освіченості людей, у спразі слави й багатства монархів, що зав'язли в пороках. Для усунення воєн необхідно будувати суспільство за принципами справедливості й гуманності, виховувати людей в антимілітаристському дусі. Війна

¹ Гроцій Г. О праве войны и мира. С. 699–705.

² Там само. С. 824.

³ Там само. С. 823–824.

нікому не вигідна та спричиняє лише лиха, тоді як мир примножує багатства, сприяє добробуту суспільства. Щоб установити вічний мир, недостатньо однієї проповіді: необхідно створити свого роду міжнародний уряд, «альянс миру», який би вирішував суперечки між державами та карав за мілітарну політику. Найвідомішим і найвпливовішим твором про загальне замирення став трактат І. Канта «До вічного миру» (1795). Його оригінальність полягає в тому, що автор надав йому форму зразкового міжнародного договору про остаточне припинення воєн, який складається з шести прелімінарних, трьох дефінітивних та однієї таємної статей. Усі вони покликані забезпечити таку зміну у відносинах між державами, яка б зробила війну безглуздою й абсолютно неприйнятною. Кант також сформулював можливі принципи міжнародного права, що стосуються початку та завершення війни, правил ведення бойових дій, а також дипломатії. Він уважав, що справедливою може бути лише оборонна війна й лише доти, доки не буде встановлений універсальний правовий порядок. Кантіанський ідеал вічного миру не допускає агресивної війни в жодному разі – вона розглядається як антиномія розуму й моралі.

Результатами антивоєнних інтенцій та виступів у пресі провідних мислителів Європи стали практичні кроки в боротьбі за мир. У 1843 р. у Лондоні відбувся перший Міжнародний конгрес друзів миру, у 1848 р. – Міжнародний конгрес пацифістів у Брюсселі. У 1849 р. у Парижі під головуванням Віктора Гюго відкрився другий Міжнародний конгрес друзів миру, що проходив під гаслом «Філософія миру проти війни».

Після битви при Сольферіно (1859 р.) – найбільшій битві австро-італіано-французької війни – швейцарський підприємець Анрі Дюнан відвідав поранених солдатів. Він був шокований нестачею зручностей, медикаментів та медичного персоналу, необхідних для надання допомоги солдатам. У 1862 р. Дюнан опублікував книгу «Спогад про битву Сольферіно» про жахи війни. Досвід, отриманий ним у роки війни, позначився на його подальших пропозиціях: організувати постійно функціонуючу агенцію з надання гуманітарної допомоги у воєнний час; ухвалити урядову угоду про нейтралітет цього агентства, що дозволяє йому надавати допомогу в зоні бойових дій. У 1863 р.

було створено таку організацію, відому сьогодні під назвою «Міжнародний Червоний Хрест». У 1864 р. уряди провідних країн Європи підписали першу Женевську конвенцію «Про поліпшення долі поранених та хворих у діючих арміях». Першу угоду про обмеження використання деяких видів зброї було підписано в Петербурзі в 1868 р. і підтверджено на брюссельській конференції в 1874 р. У 1899 р. в Гаазі відбулась конференція, яка затвердила конвенцію про закони та звичаї сухопутної війни. Перша Гаазька конвенція містила заборону використання задушливих газів і літальних апаратів у бойових цілях, заборону бомбардування мирних міст, будівель і споруд, і навіть затвердила принципи гуманного поводження з пораненими і полоненими. Конвенцію схвалили всі великі європейські держави, крім Німеччини. У 1907 р. до II Гаазької конвенції, яка підтвердила першу, було додано правила ведення морської війни.

А далі були I та II світові війни, які забрали десятки мільйони людських життів, покалічили долю сотень мільйонів людей. Після завершення Другої світової війни поступово склалося уявлення про те, що моральні принципи війни точно виражені в системі принципів справедливої війни, яка, у свою чергу, практично ідентична законам, що увійшли до статуту ООН та Женевських конвенцій.

У 1960–1970-ті роки теорія справедливої війни відроджується. Знаковою подією стала публікація 1977 р. книги Майкла Лебена Волцера «Справедливі та несправедливі війни: моральний аргумент з історичними ілюстраціями»¹. Дослідження Волцера було опубліковано незабаром після завершення війни у В'єтнамі, і її поява багато в чому виявилася обумовленою цим історичним контекстом. Концепція Волцера багато в чому дотримується вчення про громадянські права Ж.-Ж. Руссо та Дж. Ст. Мілля. Також для нього вкрай важливою є ідея державного суверенітету. Держава є не лише суб'єктом міжнародних відносин, а й захисником прав і особистих свобод людини, хоча неминучими є випадки порушення цих прав.

Центральна ідея М. Волцера, що як базисна використовується в його версії теорії справедливої війни, полягає у вказівці на єдину

¹ Див.: Walzer M. Just and Unjust Wars: A Moral Argument with Historical Illustrations. Fifth ed. New York : Basic Books, 2015. xxxii, 381 p.

можливість судити про моральність під час війни тільки в контексті міркування про права, які мають люди. На думку Волцера, люди завжди говорили про війну в поняттях правильного і неправильного¹. Право, а не моральний кодекс, обирає М. Волцер як джерело справедливості. Досліджуючи моральні обмеження, які можуть бути накладені на збройне зіткнення, він виходить із закріпленого на практиці міжнародних відносин принципу, який забороняє розв'язування воєн і трактує агресивні війни як злочини. М. Волцер вважає агресію незаконною, розуміючи її як політично та юридично нелегітимний акт. «Агресія – ось ім'я, яким ми називаємо воєнні злочини. Ми розуміємо, що це злочин, оскільки знаємо стан миру, який перервала війна. Зло, яке породжує війна, змушує чоловіків і жінок ризикувати власним життям заради захисту їхніх прав»². Агресивна війна сприймається дослідником як злочинне діяння, і тут з ним не можна не погодитися. Проте сторона, яка захищає своє право на існування, завжди веде справедливую війну: «вони [жертви агресії. – *Авт.*] завжди мають справедливую основу для боротьби»³. Крім того, для Волцера несправедлива війна як абсолютно протиправний акт є проявом тиранічної волі агресивного політичного лідера чи уряду: «ми можемо визначити її як прояв тиранії влади, по-перше, проти свого власного народу, і, по-друге – через посередництво пунктів військового призову противника – проти людей, яких вони атакували»⁴. Отже, державна влада здійснює акт насильства не лише над своїм супротивником, а й над власним народом.

Друге ключове положення концепції М. Волцера полягає в понятті про морально належну поведінку. Одна з основоположних ідей всієї теорії М. Волцера полягає в тому, що кожна людина, яка бере участь у війні, діє згідно з певним набором моральних правил. Учений приділяє особливе значення тому факту, що військові з обох боків лінії фронту діють з примусу. Учасники зіткнення однакові у своїй

¹ Див.: Walzer M. Just and Unjust Wars: A Moral Argument with Historical Illustrations. Fifth ed. New York : Basic Books, 2015. P. 3.

² Там само. P. 51.

³ Там само.

⁴ Там само. P. 31.

несвободі та загалом в умовах, у яких вони опинилися. Люди з кожного боку стають жертвами війни, що робить їх рівними один одному¹. У результаті ми приходимо до розуміння того, що супротивник морально еквівалентний нам самим. Саме ця обставина змушує людей дотримуватися певних правил і обмежень, незважаючи навіть на ту жорстокість, яку викликає війна. Концепція моральної рівності комбатантів є однією з ключових тем, яку розвиває М. Волцер. Обмежуючи себе відповідно до правил *jus in bello*, солдат завжди залишається солдатом. Але якщо його дії виходять за рамки допустимого й необхідного, він перетворюється на вбивцю і злочинця: «ми називаємо їх убивцями лише тоді, коли вони атакують некомбатантів, безневинних людей (цивільне населення), поранених чи беззбройних»².

Волцер стверджує, що війна – це не просто «зона без законів», а діяльність, що підлягає моральній оцінці. Ми маємо право судити дії політиків і солдатів. М. Волцер виділяє два типи правил війни. Перший встановлює, коли і як дозволяється вбивати противника. І хоча цей принцип є значущим, на думку Волцера, він не є основним у розмові про моральність у контексті війни. Так, якщо ми заборонимо розривні кулі або касетні бомби, це сприятиме зменшенню страждань людей під час війни, проте не вплине на наше поняття про природу війни, не сприятиме зміні її сутності. Як зауважує М. Волцер: «слід віддати належне кожному правилу, яке обмежує інтенсивність і тривалість битви або страждання солдатів, але жодне з цих обмежень не здається визначальним для морального розуміння війни»³. Це перше правило *jus in bello* отримало назву принципу пропорційності, яке може звучати за Генрі Сіджвіком таким чином: «Учасник конфлікту може заподіяти своєму противнику такий ступінь шкоди, який буде достатнім для того, щоб вплинути на останнього і змусити його підкоритися; але варто також очікувати, що учасник конфлікту утримається від шкідливих дій, які не сприяють досягненню поставлених завдань, особливо порівняно з обсягом заподіяного зла»⁴. М. Волцер

¹ Walzer M. Just and Unjust Wars. P. 127.

² Там само. P. 128.

³ Там само. P. 42.

⁴ Sidgwick H. The elements of politics. London: Macmillan and Co., Limited, 1919. P. 254.

розмірковує про неприпустимість надмірного ступеня заподіяння шкоди. Для визначення надмірного насильства М. Волцер пропонує використовувати два критерії. По-перше, слід зрозуміти ступінь військової необхідності будь-якої дії. По-друге, кожна людина відповідальна за оцінку тяжкості шкоди, яку вона завдає. У результаті обсяг порушень загальнолюдських законів має виявитися нижчим, ніж отримані успіхи і, зокрема, перемога у війні.

Другий тип правил, який Волцер вважає морально пріоритетним, стосується права на захист цивільного населення та тих, хто вже не бере участі в бойових діях (поранених чи полонених). Якщо перший тип правил (про вбивство ворога) регулює стосунки між комбатантами, то другий – установлює межу між тими, хто може бути ціллю, і тими, хто не може. Головними аспектами цього правила є імунітет цивільних (війна має вестися виключно проти «військової сили» держави, а не проти її народу), моральна рівність солдатів (солдати з обох сторін мають однакове право на життя, доки вони не стають загрозою, але вони втрачають право вбивати тих, хто не озброєний), принцип некомбатантів (за Волцером, навіть у справедливій війні (з благородною метою) порушення прав цивільних робить дії армії злочинними). Для Волцера не так важливо, як саме ви вбиваєте солдата противника, як те, чи робите ви все можливе, щоб не зачепити тих, хто не воює.

Книга стала класикою, тому що вона не лише теоретизує, а й аналізує реальні події: від облоги Єрусалима до В'єтнамської війни та ядерного стримування. Вона «стала обов'язковою до прочитання всіма офіцерами, що входять у двері Вест-Пойнту»¹.

У наш час ця теорія перетворилася на одну з найбільш розроблених філософських концепцій війни. У її концептуалізації беруть участь, крім самого Волцера, безліч авторів по обидва боки Атлантики: Гельмут Баер, Том Брукс, Деніел Брунстеттер, Джеймс Дубік, Марк Еванс, Джин Елштайн, Майкл Ігнат'єфф, Яковос Кареклас, Рорі Кокс, Мартін Кук, Марк ЛіВекше, Тамар Майзелс, Джефф Макмаан, Ларрі Мей,

¹ Blum G., Weiler J. H. H. Just and Unjust Warriors: Marking the 35th Anniversary of Walzer's Just and Unjust Wars. Preface to *The European Journal of International Law*. *The European Journal of International Law*. 2013. Vol. 24, No. 1. P. 13

Патрік Мессіна, Сіан О'Дрісколл, Брайан Оренд, Ерік Паттерсон, Крейг де Пауло, Девід Родін, Хенрік Сісе, Лаура Сьоберг, Деніел Томпкінс, Томас Тшина, Майкл Фаррелл, Ніколас Фотіон, Хелен Фроу, Річард Холл, Девід Чан та ін¹. Оновлення теорії справедливої війни пов'язане із серйозною переоцінкою її вихідних положень. Якщо в минулому базовим елементом була доктрина війни як покарання чи війни за безпеку суверенної держави, то зараз фокус теорії зміщується на доктрину боротьби за права людини. Війна визнається формою захисту прав допустимими силовими методами.

Теорія справедливої війни розпадається на дві фундаментальні складові. Насамперед вона ставить питання про правомірність початку воєнних дій, а після, коли рішення про початок збройного конфлікту прийнято, аналізує етичність ведення війни. У термінології

¹ Див.: Augustinian just war theory and the wars in Afghanistan and Iraq: confessions, contentions, and the lust for power / edited by Craig J. N. de Paulo, Patrick A. Messina, & Daniel P. Tompkins. New York: Peter Lang, 2011. xix, 157 p.; Baer H. D. Recovering Christian realism: just war theory as a political ethic. Lanham, Maryland: Lexington Books, 2015. vii, 119 p.; Cox R. Origins of the Just War : Military Ethics and Culture in the Ancient Near East. Princeton: Princeton University Press, 2023. xix, 506 p.; Dubik J. M. Just war reconsidered : strategy, ethics, and theory / foreword by General Martin Dempsey, USA (Ret.). Lexington, Kentucky: University Press of Kentucky, 2016. viii, 225 p.; Ending wars justly : theory and applications / edited by David K. Chan. New York: Routledge, 2025. xi, 198 p.; Farrell M. Modern just war theory: a guide to research. Lanham: The Scarecrow Press, Inc., 2013. vii, 413 p.; Fotion N. War and ethics : a new just war theory. London ; New York: Continuum, 2007. viii, 178 p.; Hall R. A. S. The justice of war: its foundations in ethics and natural law. Lanham, Maryland: Lexington Books, 2020. xviii, 263 p.; Just war theory / edited by Jean Bethke Elshtain. New York: New York University Press, 1992. viii, 336 p.; Just war theory / Edited by Thom Brooks. Leiden; Boston: Brill, 2013. vi, 222 p.; Just war theory: a reappraisal / edited by Mark Evans. New York: Palgrave Macmillan, 2005. xiv, 237 p.; Just war thinkers revisited: heretics, humanists and radicals / edited by Daniel R. Brunstetter and Cian O'Driscoll. London ; New York: Routledge, Taylor & Francis Group, 2025. xii, 319 p.; Kareklas I. Just war theory: principle and practice. Lanham: Lexington Books, 2024. 316 p.; Meisels T. Contemporary just war theory and practice. London; New York: Routledge, Taylor & Francis Group, 2018. xiii, 170 p.; Military necessity and just war statecraft: the principle of national security stewardship / edited by Eric Patterson and Marc LiVecche. London ; New York: Routledge, Taylor & Francis Group, 2024. xv, 169 p.; Orend B. War and political theory. Cambridge, UK; Medford, MA: Polity, 2019. 211 p.; Sjoberg L. Gender, justice, and the wars in Iraq : a feminist reformulation of just war theory. Lanham, MD: Lexington Books, 2006. xi, 265 p.; Trzyna T. N. Blessed are the Pacifists: the Beatitudes and just war theory / foreword by Richard A. Kauffman. Scottsdale, Pa.: Herald Press, 2006. 136 p.

ці два питання позначаються як *jus ad bellum* та *jus in bello* відповідно¹. «Справедлива війна ідеально підходить для визначення того, що можна, а що не можна в ситуації війни»².

Відправна точка доктрини справедливої війни – право держав на початок воєнного конфлікту задля відстоювання власних інтересів³. *Jus ad bellum* вважалося невід’ємним правом держав протягом всієї доступної для огляду історії міжнародних відносин. Зміни відбулися починаючи з пакту Бріана-Келлога 1928 р. і завершилися прийняттям Статуту ООН 1945 р. Відповідь на ключове питання про правомірність початку воєнної акції (*jus ad bellum*) у теорії справедливої війни передбачає п’ять позицій для визначення розумності прийнятого рішення⁴.

1) *Оцінка серйозності загрози*. Мова йде про реальну, а не вигадану небезпеку. Це має бути загроза життю людей, суверенітету або фундаментальним правам людини. Не можна починати війну через дрібні образи чи політичні непорозуміння. Щоб оцінка загрози була справді об’єктивною, варто додати ще три важливі аспекти: а) наявність наміру та спроможності (загроза вважається серйозною тоді, коли потенційний агресор має не лише бажання напасти (ворожа риторика), а й реальні ресурси для цього (концентрація військ, логістика); без поєднання цих двох чинників загроза залишається «страшилкою»); б) неминучість (у класичній теорії загроза має бути «ось-ось»); якщо держава просто посилює армію «на майбутнє» – це привід для дипломатії; якщо ж ракети вже на стартових позиціях – це серйозна загроза. Тут проходить тонка межа між превентивним ударом (самооборона, коли напад очевидний) та превентивною війною (напад на випередження без доказів, що зазвичай є порушенням); публічність та верифікація (оцінка не повинна базуватися на «секретних даних»,

¹ Див.: Cady D. L. *From Warism to Pacifism: A Moral Continuum*. 2nd ed. Philadelphia: Temple University Press, 2010. P. 26.

² O’Brien W. *Just War Doctrine’s Complementary Role in the International Law of War*. *International Law Studies*. 1995. Vol. 67, Issue 1. P. 184.

³ Див.: Williams H. *Is Just War Theory Merely for Sorry Comforters?* *Jahrbuch für Recht und Ethik*. 2009. Vol. 17. P. 195–196.

⁴ Див.: Lango J. W. *The Ethics of Armed Conflict: A Cosmopolitan Just War Theory*. Edinburgh: Edinburgh University Press, 2014. P. 19.

які знає лише одна людина в кабінеті; для «справедливої війни» загроза має бути очевидною для міжнародної спільноти або принаймні підтверджена незалежними джерелами, що запобігає маніпуляціям, коли загрозу вигадують для внутрішньої пропаганди). Коротко кажу- чи: загроза має бути доведеною, неминучою та масштабною.

2) *Визначення, чи є причина належною*. Належна причина (*just cause*) – це фундамент, моральне осердя всієї теорії. Вона відповідає на питання: «За що саме ми маємо право битися?» Якщо причина хибна, усі наступні кроки автоматично стають нелегітимними. Війна є виправданою лише для самооборони від агресії або для захисту тих, хто зазнає масового знищення. Мета – не помста чи загарбання тери- торій, а відновлення миру та справедливості. Ключові складові цього принципу: а) захист від агресії (самооборона – беззаперечна причина): якщо на державу напали, порушивши її кордони, вона має повне право на збройний захист; це база сучасного міжнародного права; б) захист невинних (гуманітарна інтервенція): це право (або навіть обов'язок) втрутитися, щоб зупинити масові вбивства, геноцид або етнічні чистки всередині іншої держави. Тут причина – не порятунок територій, а порятунок життів; в) відновлення порушеного права: це складніший момент, що стосується випадків, коли потрібно по- вернути незаконно загарбані території або звільнити людей з полону/ рабства; г) відсутність егоїстичних цілей: належна причина не може бути «обгорткою» для прихованих інтересів. Якщо країна стверджує, що збирається «рятувати демократію», а насправді хоче захопити на- фтові родовища або змінити режим на більш лояльний – це порушен- ня принципу; г) порівняльна справедливість: важливо усвідомлювати, що жодна сторона в конфлікті не є «абсолютним добром». Але для належної причини важливо, щоб несправедливість, від якої страждає одна сторона, була значно більшою за ту, яку вона може заподіяти у відповідь. Головне правило тут: війна не може бути інструментом політики. Вона може бути лише інструментом правосуддя, коли ін- шого способу виправити кричуще зло не залишилося.

3) *Можливість застосування «останнього засобу» за відсутнос- ті інших опцій*. Це принцип, який вимагає, щоб війна була морально припустимою лише тоді, коли всі інші методи вирішення конфлікту

були випробувані та провалилися. Це запобіжник від поспішних рішень. Головні аспекти цього принципу: а) дипломатичне фіаско (перед початком бойових дій сторони мають пройти через переговори, арбітраж, посередництво третіх сторін, як-от ООН, та офіційні ультиматуми. Якщо опонент ігнорує всі заклики до миру – це аргумент на користь «останнього засобу»; б) економічний та політичний тиск: це «м'яка сила» – санкції, ембарго, розрив дипломатичних відносин, виключення з міжнародних організацій. Лише коли ці інструменти не зупиняють агресора, зброя стає легітимною; в) розумна вичерпність: важливо розуміти, що цей принцип не вимагає чекати до нескінченності, поки ворог уже ввійде в столицю. «Останній засіб» означає, що немає реалістичної альтернативи війні, яка могла б зупинити агресію в цей конкретний момент; г) часовий чинник: якщо зволікання з початком війни призведе до набагато більших жертв, як-от від геноциду, то «останній засіб» настає швидше. Моральна відповідальність за бездіяльність може бути вищою, ніж за початок боротьби. Отже: війна – це не просто «варіант Б», це крайній випадок, коли мовчання або подальші розмови стають співучастю в злочині;

4) *Пропорційність засобів*. Кількість сили та тип зброї мають відповідати рівню загрози. Зло, заподіяне війною, не повинно перевищувати зло, яке намагаються зупинити. Неможливо виправдати використання ядерної зброї для вирішення локального прикордонного конфлікту. Це принцип «тверезої голови» під час війни, заборона на використання «кувалди для розчавлення мухи». Головні критерії цього принципу: а) співмірність шкоди: військова відповідь не повинна бути руйнівнішою за саму загрозу (наприклад, якщо конфлікт виник через спірне прикордонне село, знищення всієї енергосистеми чи столиці іншої країни буде грубим порушенням пропорційності); б) мінімально необхідна сила: потрібно застосовувати лише ту кількість військ і зброї, яка є достатньою для досягнення конкретної мети (як-от деокупації), а перебільшення – це зайва жорстокість; в) вибір зброї: цей пункт прямо забороняє зброю масового ураження або засоби, що спричиняють надмірні страждання, якщо цілі можна досягти звичайною високоточною зброєю; г) уникнення побічної шкоди: хоча повністю уникнути жертв серед цивільних у війні майже не-

можливо, принцип пропорційності вимагає, щоб ці жертви не були «ціною», яку держава готова легко заплатити. Якщо для знищення одного штабу ворога треба стерти з лиця землі цілий житловий квартал – така атака є непропорційною. Отже, мета не виправдовує будь-які засоби. Перемога, здобута ціною випаленої землі, з точки зору теорії справедливої війни, є моральною поразкою.

5) *Баланс наслідків*. Це фінальний і найбільш прагматичний фільтр. Він вимагає чесної відповіді на питання: «Чи не зробимо ми гірше, розпочавши цю війну, навіть маючи на це повне право?» Немає сенсу починати війну, яка спричинить лише тотальне знищення без шансів на встановлення миру. Потрібна розумна впевненість у тому, що стан справ після війни буде кращим, ніж він був би без неї. Ключові аспекти цього принципу: а) ймовірність успіху: теорія стверджує, що аморально вести безнадійну війну, яка призведе до масових жертв, але не змінить ситуацію. Мужність – це добре, але свідоме самогубство цілої нації або армії без шансів на перемогу вважається порушенням принципу справедливості; б) якість миру «після»: головна мета справедливої війни – кращий мир, ніж той, що був до неї. Якщо внаслідок воєнних дій регіон перетвориться на хаос, де пануватимуть терористичні угруповання або настане гуманітарна катастрофа, війна втрачає свій сенс; в) порівняння «зло проти зла»: потрібно зважити зло, яке вчинить агресор, і зло, яке спричинить війна (руйнування, смерті, економічний занепад). Якщо ціна зупинки агресора – повне знищення планети або цивілізації, то такий баланс вважається негативним; г) відповідальність за відбудову: цей пункт часто передбачає обов'язок переможця допомогти відновити порядок і нормальне життя на постраждалих територіях. Війна не закінчується останнім пострілом; вона закінчується стабільним миром. Отже, війна виправдана лише тоді, коли є реальна надія, що вона зупинить велике зло і принесе тривалий спокій.

Другий комплекс роздумів цього дискурсу стосується способів ведення війни, або *jus in bello*. Етичне зобов'язання, що передбачає поділ відповідальності та мінімізацію наслідків для населення, країн та світової спільноти в цілому, є основою модусу міркувань про спосіб ведення війни. Різноманітність аргументів і казусів, що розгляда-

ються етичною теорією, вражає уяву, проте весь їхній сенс досить простий – надати розуміння того, у яких взаєминах можуть бути комбатанти і які заходи вони можуть застосовувати щодо некомбатантів. *Jus in bello* відображає основні завоювання міжнародного гуманітарного права й активно розвивається останні 150–200 років.

Є два принципи *jus in bello*. Перший – *принцип пропорційності*, тобто використання засобів ураження відповідно до визначеної цілі. «Усі згодні з тим, що принцип пропорційності відіграє ключову роль і в *jus in bello*, і в *jus ad bellum*»¹. У загальному вигляді критерій пропорційності формулюється таким чином: «Пропорційність належить до оцінки шкоди, заподіяної законними засобами, з метою досягнення цілей. Шкода повинна бути пропорційною очікуваній вигоді від досягнення цих цілей»². Пропорційність оцінюється до удару, виходячи з тієї інформації, яку мав командир на момент прийняття рішення. Пропорційність завжди зважується на терезах проти «конкретної та прямої військової вигоди». Якщо знищення мосту зупинить цілу армію, то певна супутня шкода навколишнім будинкам може бути визнана «пропорційною».

Принцип пропорційності не працює сам по собі. Він вимагає від командира активних дій перед ударом. Якщо одну й ту саму військову ціль можна знищити або керованою ракетою (з мінімальним ризиком для сусідніх будинків), або звичайною артилерією (з високим ризиком), командир зобов'язаний обрати більш точний засіб. Якщо це можливо і не зашкодить успіху операції, воююча сторона має заздалегідь попередити цивільне населення про атаку (наприклад, через листівки чи радіо). Шкода цивільним має бути не просто «якоюсь», вона не повинна бути явним перебором щодо вигоди. Наприклад, знищення снайпера на даху лікарні є важливою ціллю, але повне знесення всієї лікарні разом із сотнями пацієнтів заради одного снайпера буде визнано надмірним (непропорційним). Оцінка пропорційності базується на очікуваній шкоді та передбачуваній вигоді на момент планування. Командира не можна судити за те, що він не міг знати

¹ Див.: Kretzmer D. The Inherent Right to Self-Defense and Proportionality in Jus Ad Bellum. *European Journal of International Law*. 2013. Vol. 24, Issue 1. P. 236.

² Там само.

(наприклад, якщо цивільні таємно зайшли на військовий об'єкт безпосередньо перед вибухом). Але він відповідає за те, що міг і мусив знати за допомогою розвідки. Отже, принцип пропорційності – це не «дозвіл на вбивство цивільних», а обов'язок командира зробити все можливе, щоб цього уникнути, постійно зважуючи життя людей проти військової доцільності.

Другий – *принцип відмінності*. Під час війни протиборчі сторони закликають розрізнати допустимі для нападу цілі: солдати, матроси, льотчики і, можливо, робітники військових заводів, і неприпустимі: діти, працівники супермаркетів, медичні працівники, духовенство тощо. Принцип відмінності застосовується як до людей, так і до об'єктів. Аеропорти, автошляхи і залізничні об'єкти, що інтенсивно використовуються військовими, заводи, що готують військове спорядження, так само, як і об'єкти, призначені для військових потреб, – усе це підлягає нападу, а шпиталі, релігійні установи, школи та будинки цивільного населення – не підлягають.

Тут є три тонкі моменти, які часто ігноруються на практиці: 1) принцип подвійного призначення: це одна з найбільших сірих зон. Наприклад, електростанція живить і лікарню, і військовий штаб. Згідно із сучасним правом, напад на такий об'єкт припустимий лише тоді, коли військова вигода значно переважає шкоду для цивільних. Якщо удар призведе до гуманітарної катастрофи – він заборонений; 2) статус цивільних, що беруть участь у бойових діях: цивільна особа втрачає свій імунітет лише на той час, поки вона безпосередньо бере участь у бойових діях, наприклад, веде вогонь. Як тільки вона відклала зброю, то знову стає недоторканою. Це відрізняє їх від комбатантів (солдат), які є легітимними цілями завжди, навіть коли сплять; 3) заборона «живих щитів»: принцип відмінності покладає відповідальність на обидві сторони. Агресор не має права бити по цивільних, але й сторона, що захищається, не має права навмисно розміщувати військові об'єкти в густонаселених кварталах, щоб використовувати людей як прикриття.

Треба сказати, що й сам предмет теорії справедливої війни змінюється, охоплюючи нові поняття. Тривалий час теорія фокусувалася лише на тому, як почати і як вести війну, але ігнорувала те, як її

завершити. Так, останнім часом почалося активне обговорення ще однієї, третьої категорії принципів – *jus post bellum*, що визначають поняття справедливості на фінальній стадії війни, коли бойові дії вже завершено і постає питання про побудову справедливого післявоєнного миру. Без справедливості після війни навіть «справедлива» перемога може перетворитися на нову катастрофу. Можна визначити декілька ключових принципів, які зараз виокремлюють у цій третій категорії: а) розрізнення під час покарання: покараними мають бути лідери, що розв'язали агресію, та солдати, які вчиняли воєнні злочини. Проте цивільне населення переможеної країни не має ставати об'єктом колективної помсти чи масового приниження; 2) реабілітація та відбудова: переможець має моральне зобов'язання допомогти відновити базову інфраструктуру, щоб забезпечити виживання населення. Мета – не залишити після себе «випалену землю», яка стане розплідником для майбутнього реваншизму; 3) відновлення прав та територій: повернення загарбаних територій законним власникам, звільнення всіх полонених та репатріація біженців. Справедливий мир неможливий без відновлення статусу-кво в межах міжнародно визнаних кордонів; 4) демілітаризація та політична реформа: це найскладніший пункт, що передбачає трансформацію агресивного режиму в такий, що більше не загрожуватиме сусідам. Але це має відбуватися з повагою до права народу на самовизначення, а не через просту окупацію; 5) публічне примирення: створення комісій для встановлення істини про злочини обох сторін. Без визнання фактів та виплати репарацій (відшкодування збитків агресором) справжній мир не настане – конфлікт просто «заморозиться». *Jus post bellum* каже нам, що перемога – це не кінець, а початок тривалої роботи. Війна вважається остаточно «справедливою» лише тоді, коли після неї панує стійкий і гідний мир.

Саме відсутність чіткого дотримання *jus post bellum* у минулому (наприклад, після Першої світової війни) ставала головною причиною нових, ще кривавіших конфліктів. Це хрестоматійний приклад того, як ігнорування принципів *jus post bellum* перетворює мир на «перерву перед наступною війною». Якщо ми проаналізуємо наслідки Першої світової через призму цієї теорії, побачимо декілька критичних помилок.

1. *Відсутність пропорційності у покаранні (приниження).* Версальський договір поклав на Німеччину колективну провину та непосильні репарації. З погляду *jus post bellum*, покарання має бути спрямоване на еліти, а не виснажувати весь народ. Економічний тиск призвів до радикалізації суспільства, на чому пізніше зіграв Гітлер, обіцяючи «повернути гідність».

2. *Несправедливий територіальний переділ.* Кордони після 1918 р. часто проводилися без урахування етнічних та культурних реалій. Це створило зони постійної напруги (наприклад, Судетська область чи Данциг), які стали ідеальним приводом для нової агресії під гаслом «захисту своїх». Справедливе відновлення територій має на меті стабільність, а не просто задоволення апетитів переможців.

3. *Відсутність реального примирення.* Замість побудови інклюзивної системи безпеки, переможену сторону просто ізолювали. Не було створено механізмів, які б інтегрували колишнього ворога в нову мирну структуру на рівних правах (як це зробили пізніше з планом Маршалла після Другої світової). Мир був диктованим, а не договірним.

4. *Ігнорування політичної реабілітації.* Спроба нав'язати демократію (Веймарська республіка) без економічної підтримки та внутрішньої легітимності призвела до хаосу. *Jus post bellum* вимагає, щоб переможець допоміг створити життєздатний державний апарат, який би не прагнув реваншу. Отже, Перша світова війна завершилася «миром переможців», а не «справедливим миром». Саме тому Друга світова війна часто розглядається як пряме продовження Першої, де невирішені проблеми *jus post bellum* вибухнули з новою силою.

Необхідно зауважити, що всі три напрямки істотно впливають один на одного та їх слід розглядати у взаємодії.

Концепція справедливої війни сьогодні має особливе значення для України¹, тому що Росія порушила норми як *jus ad bellum*, так і *jus in bello*, щоденно вбиваючи цивільних українських громадян, знищу-

¹ Див.: Требін М. Концепція справедливої війни. *Філософія в сучасному світі* : матеріали V Міжнародної науково-практичної конференції, 22–24 листопада 2024 р. / Ред. кол. О. О. Дольська, Я. В. Тараров, А. В. Кіпенський, [та ін.]. Харків, 2024. С. 181–185.

ючи житлові будинки, руйнуючи інфраструктуру. Але за воєнні злочини росіянам доведеться відповідати згідно з нормами міжнародного права. Людство повинно створити дієвий механізм контролю за дотриманням основних положень концепції справедливої війни. На жаль, ООН сьогодні не виконує свої функції щодо підтримки миру та деескалації насильства, держави-ізої руйнують світовий порядок і пропонують нову модель світоустрою, де домінуватиме принцип «Сильнішому дозволено все». А це шлях до знищення людства і перетворення нашої планети в міфічну планету Фаетон. Здається, що людство на це не заслуговує.

==== Список використаних джерел

1. Августин. О Граде Божьем / пер. с лат. Минск: Харвест; Москва: АСТ, 2000. 1296 с.
2. Амвросій Медіоланський. Объ обязанностяхъ священнослужителей (De officiis ministrorum) / Пер. съ латинскаго яз. Гр. Прохорова подъ ред. проф. Казанской духовной академіи Л. Писарева. Казань: Центральная Типографія, 1908. 380, XXXII с.
3. Арістотель. Політика / Пер. з давньогрецьк. О. Кислюк. Вид. 3-тє. Київ : Видавництво Соломії Павличко «Основи», 2005. 239 с.
4. Війни інформаційної епохи: міждисциплінарний дискурс: монографія / за ред. В. А. Кротюка. Харків: ФОП Федорко М. Ю., 2021. 558 с.
5. Гроций Г. О праве войны и мира. Три книги, в которых объясняются естественное право и право народов, а также принципы публичного права / пер. с латин. А. Л. Саккетти. Москва: Госюриздат, 1956. 868 с.
6. Ковальський Т. Ключові особливості розуміння концепту «справедлива війна» у філософії XIX ст. *Наукові записки Національного університету «Острозька академія»*. Серія : Філософія. 2025. Вип. 29. С. 90–95.
7. Маффесолі М. Справедлива війна. *Український соціум*. 2022. №4. С. 108–111.
8. Платон. Алкивиад І. *Собр. соч.* : в 4 т. Т. I / Общ. ред. А. Ф. Лосев и др.; Авт. вступит. статьи А. Ф. Лосев; Примеч. А. А. Тахо-Годи; Пер. с древнегреч. Москва: Мысль, 1993. С. 220–267.
9. Платон. Держава / Пер. з давньогр. Д. Коваль. Київ : Основи, 2000. 355 с.

10. Платон. Діалоги / Пер. з давньогрецьк. Й. Кобів, У. Головач, Д. Коваль, Т. Лучук, Ю. Мушак. 2 вид. Київ: Основи, 1999. 397 с.
11. Платон. Законы. *Собр. соч.* : в 4 т. Т. 4 / Пер. с древнегреч.; Общ. ред. А. Ф. Лосева, В. Ф. Асмуса, А. А. Тахо-Годи; Авт. вступ. ст. и ст. в примеч. А. Ф. Лосев; Примеч. А. А. Тахо-Годи. Москва: Мысль, 1994. С. 71–437.
12. Рассел Б. Історія західної філософії / пер. Ю. Лісняк, П. Тарашук. Київ: Основи, 1995. 759 с.
13. Требін М. П. Війни в історії людства та їхні наслідки: уроки для України. *Вісн. Львів. ун-ту. Серія філос.-політолог. студії*. 2015. Вип. 6. С. 89–98.
14. Требін М. Концепція справедливої війни. *Філософія в сучасному світі* : матеріали V Міжнародної науково-практичної конференції, 22–24 листопада 2024 р. / Ред. кол. О. О. Дольська, Я. В. Тараров, А. В. Кіпенський, [та ін.]. Харків, 2024. С. 181–185.
15. Требін М. П. Теорія справедливої війни Томи Аквінського. *Глобальний світ і Україна: сучасні виклики та пошук відповідей* : матеріали VI Всеукраїнської науково-практичної конференції, 27 лют. 2026 р. / [редкол.: Панфілов О. Ю. (голова), Зінченко О. В., Прудников В. А. та ін.]; Аналіт. центр сучас. гуманітаристики ; Харків. асоц. політологів. Харків : Право, 2026. С. 40–46.
16. Україна в умовах російської агресії: виклики та відповіді : монографія / [І. В. Букреєва, І. Г. Верховцева, В. В. Гулай та ін.]; Аналіт. центр сучас. гуманітаристики. Харків : Право, 2024. 186 с.
17. Фома Аквинский. Сумма теологии. Т. V: Вторая часть второй части. Вопросы 1–46 / Билингва латинско-русский, перевод с латинского А. В. Аполлонова, под редакцией Н. Лобковица и А. В. Аполлонова. Москва: КРАСАНД, 2015. 560 с.
18. Фома Аквинский. Сумма теологии. Ч. 2–2, вопр. 47–122 / [пер., ред. и примеч. С. И. Еремеева]. Киев: Ника-Центр, 2013. 830 с.
19. Цицерон Марк Туллий. О старости, о дружбе, об обязанностях / сост. В. О. Горенштейн, М. Е. Грабарь-Пассек, С. Л. Утченко; отв. ред. С. Л. Утченко ; Акад. наук СССР. Москва : Наука, 1974. 247 с.
20. Antoine D., Zazzo A., Friedman R. Revisiting Jebel Sahaba: New apatite radiocarbon dates for one of the Nile valley's earliest cemeteries. *American Journal of Physical Anthropology*. 2013. Vol. 150. P. 68. DOI: 10.1002/ajpa.22247
21. Augustinian just war theory and the wars in Afghanistan and Iraq : confessions, contentions, and the lust for power / edited by Craig J. N. de Paulo,

- Patrick A. Messina, & Daniel P. Tompkins. New York: Peter Lang, 2011. xix, 157 p.
22. Baer H. D. Recovering Christian realism: just war theory as a political ethic. Lanham, Maryland: Lexington Books, 2015. vii, 119 p.
23. Blum G., Weiler J. H. H. Just and Unjust Warriors: Marking the 35th Anniversary of Walzer's Just and Unjust Wars. Preface to The European Journal of International Law. *The European Journal of International Law*. 2013. Vol. 24, No. 1. P. 13–15. DOI: 10.1093/ejil/cht017
24. Buis E. J. Ancient entanglements: The influence of Greek treaties in Roman 'International law' under the framework of narrative transculturation. *Entanglements in legal history: Conceptual approaches* / Ed. by T. Duve. Frankfurt am Main: Max Planck Institute for Legal History and Legal Theory, 2014. P. 151–185.
25. Cady D. L. From Warism to Pacifism: A Moral Continuum. 2nd ed. Philadelphia: Temple University Press, 2010. xxi, 145 p.
26. Caesar Julius. The Gallic wars / a new translation by John Warrington ; with a preface by John Mason Brown & an introduction by the translator ; illustrated with engravings by Bruno Bramanti. Verona: Printed for the Limited Editions Club at the Officina Bodoni, 1954. xxvi, 227 p.
27. Cary M. A Forgotten Treaty between Rome and Carthage. *Journal of Roman Studies*. 1919. Vol. 9. P. 67–77.
28. Cary M. The early Roman treaties with Tarentum and Rhodes. *Journal of Philology*. 1920. Vol. 35. P. 165–173.
29. Cox R. Origins of the Just War : Military Ethics and Culture in the Ancient Near East. Princeton: Princeton University Press, 2023. xix, 506 p.
30. Dubik J. M. Just war reconsidered : strategy, ethics, and theory / foreword by General Martin Dempsey, USA (Ret.). Lexington, Kentucky: University Press of Kentucky, 2016. viii, 225 p.
31. Ending wars justly: theory and applications / edited by David K. Chan. New York: Routledge, 2025. xi, 198 p.
32. Farrell M. Modern just war theory: a guide to research. Lanham: The Scarecrow Press, Inc., 2013. vii, 413 p.
33. Fotion N. War and ethics: a new just war theory. London ; New York: Continuum, 2007. viii, 178 p.
34. Gavin S. Marcus Tullius Cicero (106 BCE – 43 BCE). *Just War Thinkers: From Cicero to the 21st Century* / ed. Daniel R. Brunstetter and Cian O'Driscoll. 2nd ed. Abingdon, Oxon.; New York, NY: Routledge, 2018. P. 8–20.

35. Hall R. A. S. The justice of war: its foundations in ethics and natural law. Lanham, Maryland: Lexington Books, 2020. xviii, 263 p.
36. Histories of violence : post-war critical thought / edited by Brad Evans and Terrell Carver. London: Zed Books, 2017. xi, 242 p.
37. Johnson J. T. Ethics and the Use of Force: Just War in Historical Perspective. Surrey: Ashgate, 2011. 182 p.
38. Just war theory / edited by Jean Bethke Elshtain. New York: New York University Press, 1992. viii, 336 p.
39. Just war theory / Edited by Thom Brooks. Leiden; Boston: Brill, 2013. vi, 222 p.
40. Just war theory: a reappraisal / edited by Mark Evans. New York: Palgrave Macmillan, 2005. xiv, 237 p.
41. Just war thinkers revisited: heretics, humanists and radicals / edited by Daniel R. Brunstetter and Cian O'Driscoll. London ; New York: Routledge, Taylor & Francis Group, 2025. xii, 319 p.
42. Kareklas I. Just war theory: principle and practice. Lanham: Lexington Books, 2024. 316 p.
43. Kretzmer D. The Inherent Right to Self-Defense and Proportionality in Jus Ad Bellum. *European Journal of International Law*. 2013. Vol. 24, Issue 1. P. 235–282. DOI: <https://doi.org/10.1093/ejil/chs087>
44. Lango J. W. The Ethics of Armed Conflict: A Cosmopolitan Just War Theory. Edinburgh: Edinburgh University Press, 2014. x, 246 p.
45. May L. Contingent pacifism: revisiting just war theory. Cambridge, UK: Cambridge University Press, 2015. ix, 272 p.
46. Meisels T. Contemporary just war theory and practice. London; New York: Routledge, Taylor & Francis Group, 2018. xiii, 170 p.
47. Military necessity and just war statecraft: the principle of national security stewardship / edited by Eric Patterson and Marc LiVecche. London ; New York: Routledge, Taylor & Francis Group, 2024. xv, 169 p.
48. O'Brien W. Just War Doctrine's Complementary Role in the International Law of War. *International Law Studies*. 1995. Vol. 67, Issue 1. P. 181–204.
49. Orend B. War and political theory. Cambridge, UK; Medford, MA: Polity, 2019. 211 p.
50. Reichberg G. M. Thomas Aquinas (1224/5–1274). *Just War Thinkers: From Cicero to the 21st Century* / edited by Daniel R. Brunstetter and Cian O'Driscoll. 2nd ed. Abingdon, Oxon; New York, NY: Routledge, 2018. P. 50–63.

51. Rethinking the just war tradition / [edited by] Michael W. Brough, John W. Lango, Harry van der Linden. Albany: State University of New York Press, 2007. xi, 265 p.
52. Russell F. H. The Just War in the Middle Ages. Cambridge; New York: Cambridge University Press, 1975. xi, 332 p.
53. Serrati J. Neptune's altars: The treaties between Rome and Carthage (509–226 B. C.). *The Classical Quarterly*. 2006. Vol. 56, Issue 1. P. 113–134. DOI: <https://doi.org/10.1017/S0009838806000103>
54. Sidgwick H. The elements of politics. London: Macmillan and Co., Limited, 1919. xxxv, 665 p.
55. Sjoberg L. Gender, justice, and the wars in Iraq : a feminist reformulation of just war theory. Lanham, MD: Lexington Books, 2006. xi, 265 p.
56. Suarez F. Selections from Three Works / edited and with an introduction by Thomas Pink ; translated by Gwladys L. Williams, Ammi Brown, and John Waldron with certain revisions by Henry Davis, S. J. Indianapolis, Indiana: Liberty Fund, 2015. liii, 1054 p.
57. The ethics of war: classic and contemporary readings / edited by Gregory M. Reichberg, Henrik Syse, and Endre Begby. Malden, MA ; Oxford: Blackwell Pub., 2006. xxii, 731 p.
58. Trzyna T. N. Blessed are the Pacifists: the Beatitudes and just war theory / foreword by Richard A. Kauffman. Scottdale, Pa.: Herald Press, 2006. 136 p.
59. Vitoria de F. Political writings / edited by Anthony Pagden and Jeremy Lawrance. Cambridge [England]; New York: Cambridge University Press, 1991. xxxviii, 399 p.
60. Walzer M. Just and Unjust Wars: A Moral Argument with Historical Illustrations. Fifth ed. New York : Basic Books, 2015. xxxii, 381 p.
61. War: from ancient Egypt to Iraq / editorial consultant, Saul David. London ; New York: DK Pub., 2009. 512 p.
62. Wheeler E. L. Roman treaties with Parthia: Völkerrecht or power politics? *Limes XVIII: Proceedings of the XVIIIth International Congress of Roman Frontier Studies, held in Amman, Jordan (September 2000)* / Edited by Philip Freeman, Julian Bennett, Zbigniew T. Fiema and Birgitta Hoffmann. Bar International Series 1084 (I). 2002. P. 287–292.
63. Whisker J. B., Spiker K. The just war doctrine in Catholic thought. New York: Nova Science Publishers, 2021. xxii, 245 p.
64. Williams H. Is Just War Theory Merely for Sorry Comforters? *Jahrbuch für Recht und Ethik*. 2009. Vol. 17. P. 195–224.

65. Winkel L. C. Einige Bemerkungen über ius natural und ius gentium. *Ars boni et aequi: Festschrift für Wolfgang Waldstein zum 65. Geburtstag* / Hrsg. Von M. J. Schermaier, Z. Végh. Stuttgart: Franz Steiner, 1993, S. 443–449.
66. Wynn P. Augustine on war and military service. Minneapolis: Fortress Press, 2013. x, 363 p.

1.2. Феномен гібридної війни у XXI столітті

Кузь Олег Миколайович

доктор філософських наук, професор

завідувач кафедри міжнародних відносин і політичної філософії

Харківський національний економічний університет імені Семена Кузнеця

Требін Михайло Петрович

доктор філософських наук, професор

професор кафедри міжнародних відносин і політичної філософії

Харківський національний економічний університет імені Семена Кузнеця

Війна має, з одного боку, постійну природу, а з другого – характер і форми, що змінюються залежно від епохи, культури, політичного контексту. Свого часу німецький військовий теоретик та історик, генерал-майор пруської армії Карл фон Клаузевіц (1780–1831) у передмові до найвідомішої своєї книги «Про війну» писав: «Війна є не що інше, як продовження державної політики іншими засобами»¹ й акцентував увагу саме на насильницьких засобах. «Війна, – зазначав К. Клаузевіц, – це акт насильства, що має метою змусити супротивника виконати нашу волю»². У заголовку одного з параграфів своєї праці він наводить інше визначення війни: «Війна є актом людських стосунків». І далі: «Війна... належить... до галузі громадського життя. Війна є зіткненням значних інтересів, що розв'язується кровопролиттям, і тільки цим вона відрізняється від інших суспільних

¹ Клаузевиц К. О войне : в 2 т. Москва: ООО «Изд-во АСТ» ; Санкт-Петербург : Terra Fantastica, 2002. Т. 1. С. 11.

² Там само. С. 23.

конфліктів»¹. Водночас К. Клаузевіц не вважав кровопролиття й застосування збройної сили обов'язковими ознаками війни і справедливо зазначав, що «війна є зброєю політики; вона неминуче повинна відбивати характер останньої»². К. Клаузевіц допускав, що «доведеться, хоч-не-хоч, дійти до визнання таких воєн, які полягають *тільки в погрозі супротивнику*»³, і що ведення їх припускає використання тільки політичних та інших невоєнних засобів. У цьому він виявився солідарним з відомим китайським полководцем і військовим теоретиком Сунь-Цзи, який ще в VI–V ст. до н. е. зазначав: «Найкраща війна – розбити задуми супротивника; на наступному місці – розбити його союзи; на наступному місці – розбити його війська»⁴. Хоча, безумовно, слід пам'ятати слова відомого радянського воєначальника М. Тухачевського, з часом розстріляного в підвалі Лефортовської в'язниці Москви, який у 1926 р. в «Питаннях сучасної стратегії» писав, що «відповісти на запитання – який характер буде мати уся майбутня війна – неможливо, бо мірою свого розвитку війна змінює свої форми, свій характер і передбачити їх заздалегідь неможливо»⁵. Тобто феномен війни постійно трансформується разом зі змінами, що відбуваються у світі⁶. І це треба завжди враховувати під час розробки стратегії національної безпеки.

Останніми роками в центрі уваги науковців опинилася форма збройного конфлікту, що починається з «мирних» антиурядових акцій і завершується жорстокою громадянською війною та зовнішньою інтервенцією. Така війна виходить за рамки традиційних уявлень про неї, набуваючи комбінованого характеру, перетворюючись на заплутаний клубок політичних інтриг, запеклої боротьби за ресурси й фі-

¹ Клаузевиц К. О войне. Т. 2. С. 163.

² Там само. С. 438.

³ Там само. С. 429.

⁴ Сунь-Цзы. У-Цзы. Трактаты о военном искусстве / пер. с кит., предисл. и коммент. Н. И. Конрада. Москва: ООО «Изд-во АСТ» ; Санкт-Петербург: Terra Fantastica, 2002. С. 40.

⁵ Тухачевский М. Н. Избранные произведения: в 2 т. Москва: Воениздат, 1964. Т. 1. С. 252.

⁶ Див.: Van Creveld M. The transformation of war. Toronto; New York: Free Press: 1991. x, 254 p.

нансові потоки, непримиренних цивілізаційних зіткнень. Тут застосовуються всі можливі засоби, сторони вдаються до будь-яких, найбезчесніших способів і прийомів дій – як силових, так і несилових. Жертвами конфлікту нового типу стають мирні жителі, насамперед, найбільш беззахисні категорії населення – люди похилого віку, жінки та діти.

В умовах цієї війни стає неможливим відрізнити правих від винних, ворогів від союзників, простих мирних громадян від бойовиків і терористів-смертників. Прихована чи відкрита зовнішня військова інтервенція, проведена бандами бойовиків сусідніх країн за підтримки високотехнологічних засобів розвідки й ураження з боку деяких розвинутих держав світу, надає такому збройному конфліктові ще більш запутаного та неоднозначного характеру. Змістом бойових дій у війні цього типу стає не фізичне знищення збройних сил противника, а деморалізація та нав'язування своєї волі населенню держави.

На полі бою в сучасному збройному конфлікті поряд з регулярними військами з'являється безліч нових дійових осіб – іррегулярні формування повстанців і бойовиків, кримінальні банди, міжнародні терористичні мережі, приватні військові компанії та легіони іноземних найманців, підрозділи спецслужб різних країн світу, а також військові контингенти міжнародних організацій. На Заході новий тип війни отримав назву «гібридної війни». Концептуальне обґрунтування цієї війни протягом XXI ст. створили насамперед американські військові теоретики: Р. Вілкі, Р. Глен, Дж. Гордон, Ф. Гоффман, Д. Джонсон, Д. Кілкаллен, Дж. Маккуен, Дж. Маттіс, Дж. Мацумура, В. Намет, М. Оренштейн, Б. Раджаї, Е. Сімпсон, Н. Фрейер; австрійські військові Д. Мур та Й. Шрефль; англійські дослідники: Дж. Пірс та О. Фрідман; індійські військові: Ш. Басу та В. Дешпанде; німецькі експерти з питань політики безпеки: Б. Гігеріх та Р. Тіле, норвезькі фахівці: Г. Карлсен та А. Лотт; нідерландський учений Ф. ван Каппен; пакистанські дослідники проблем безпеки: Н. Сулейман та З. У. Х. Шамсі; південноафриканський науковець С. Кейсі-Маслен; польський військовий дослідник Б. Пацек; сербські вчені: М. Митрович та Н. Ніколіч; угорський дослідник з питань політики безпеки А. Рач; чеські

вчені: Я. Курфюрст і Я. Падурек та ін.¹ Досліджували феномен гібридної війни також і українські дослідники: О. Акульшин, О. Базалук, В. Горбатенко, В. Горбулін, В. Гуржи, Р. Додонов, О. Їжак, М. Колінько, В. Кротюк, О. Курбан, Є. Магда, В. Мандрагеля, Б. Парахонський, І. Рущенко, М. Степико, М. Требін, Р. Халіков, Г. Яворська та ін.²

¹ Див.: Basu S. Changing character of hybrid war: the threat to India. New Delhi: Pentagon Press LLP, 2020. xx, 183 p.; Casey-Maslen S. Hybrid warfare under international law. Oxford; New York: Hart Publishing, 2024. xx, 211 p.; Fridman O. Russian 'hybrid warfare': resurgence and politicisation. Oxford; New York, NY: Oxford University Press, 2018. xi, 237 p.; Hybrid and cyber war as consequences of the asymmetry: a comprehensive approach answering hybrid actors and activities in cyberspace: political social and military responses / Josef Schröfl, Bahram M. Rajaei, Dieter Muhr (eds.). Frankfurt am Main; New York: Peter Lang, 2011. 315 p.; Hybrid conflicts and information warfare: new labels, old politics / edited by Ofer Fridman, Vitaly Kabernik, James C. Pearce. Boulder; London: Lynne Rienner Publishers, 2019. viii, 271 p.; Hybrid warfare in Ukraine: outcomes and recommendations for Europe and the world / Scientific editor, Bogusław Pacek. Brussels: Defence Education Enhancement Programme, 2017. 206 p.; Hybrid warfare: future and technologies / Ralph Thiele, editor. Wiesbaden: Springer VS, 2021. xxv, 230 p.; Hybrid warfare: the changing character of conflict / editor, Vikrant Deshpande. New Delhi: Pentagon Press, 2018. xvi, 200 p.; Johnson D. E. Military capabilities for hybrid war: insights from the Israel Defense Forces in Lebanon and Gaza. Santa Monica, CA: RAND, 2010. ix, 8 p.; Maritime security law in hybrid warfare / edited by Alexander Lott. Boston, Massachusetts: Brill, 2024. xxv, 396 p.; Mitrović M., Nikolić N. Hibridni rat: doprinos definisanju koncepta, sadržaja i modela delovanja. Beograd: Medija centar «Odbrana», 2022. 398 p.; Orenstein M. A. The lands in between: Russia vs. the West and the new politics of hybrid war. New York, NY: Oxford University Press, 2024. xiv, 258 p.; Rácz A. Russia's hybrid war in Ukraine: breaking the enemy's ability to resist. Helsinki: Ulkopoliittinen Instituutti, 2015. 99 p.; Radin A. Hybrid Warfare in the Baltics: threats and potential responses. Santa Monica, Calif.: RAND, 2017. ix, 47 p.; Shamsi Z. U. H. Understanding Sun Tzu and The Art of Hybrid War. Lausanne; New York: Peter Lang, 2023. xii, 99 p.; Sulaiman M. N. Fighting hybrid: the coming of hybrid warfare & the threats to Pakistan. Karachi: Paramount Books (Pvt.) Ltd., 2023. xxiii, 112 p.; Za zrcadlem : hybridní válka jako staronový fenomén mezinárodních vztahů / Jaroslav Kurfürst, Jan Paďourek (eds.). Praha: Academia, 2021. 387 p. та ін.

² Див.: Гібридна війна: in verbo et in praxi: монографія / Під заг. ред. проф. Р. Дононова. Вінниця: ТОВ «НіланЛТД», 2017. 412 с.; Гібридна війна: технології сутестії та контрсутестії: монографія / [О. В. Акульшин та ін.] ; Нац. акад. СБУ, Ін-т філології Київ. нац. ун-ту ім. Тараса Шевченка. Київ : Нац. акад. СБУ, 2018. 235 с.; Горбатенко В. Російська модель «безмежної» гібридної війни: основні характеристики. *Політичне життя*. 2024. № 2. С. 131–137; Курбан О. В. Сучасна гібридна війна та її інформаційна складова. *Бібліотекознавство. Документознавство. Інформологія*. 2016. № 4. С. 82–89; Магда Є. Гібридна війна: вижити і перемогти. Харків : Ві-

Хоча деякі зарубіжні вчені (Дж. Вайт, А. Діп, К. Лоу, П. Мансур, В. Мюррей, Н. Ямагучі та ін.)¹ вважають, що нічого нового ця концепція для теорії військового мистецтва не дає, оскільки ті або інші гібридні загрози та форми воєнних дій уже існували у військовій практиці минулого. Так, автори монографії «Гібридна війна: боротьба зі складними супротивниками від античного світу до сьогодення» вважають, що гібридна війна завжди була частиною історичного ландшафту, наводячи низку прикладів, коли великим державам з їхньою перевагою у військовій могутності було протиставлено грамотне поєднання регулярної армії та нетрадиційних сил, що нерідко зводило нанівець їх переваги. Найбільш віддалений приклад, проаналізований авторами, представлений римсько-германськими війнами I ст. до н. е. (хоча не можна не відзначити, що велика частина прикладів у цій книзі належить все-таки до пізнішого часу, а саме до військових конфліктів XIX ст.). На сторінках журналу *Small Wars Journal* А. Діп наводить історичні приклади використання елементів гібридної війни, серед яких – спільні дії армії Дж. Вашингтона та потужних сил ополчення в ході американської революції; участь іспанських партизанів у боротьбі британських регулярних військ за визволення великих іспанських міст від наполеонівської армії; використання Великою Британією іррегулярних сил, що склалися з арабів, під час військових операцій у Палестині².

ват, 2015. 302, [1] с.; Мандрагеля В. А. «Гібридна війна»: спроба аналізу. *Стратегія розвитку України*. 2015. № 1. С. 153–155; Рущенко І. П. Російсько-українська гібридна війна: погляд соціолога: монографія. Харків : Павленко О. Г., 2015. 266 с.; Світова гібридна війна: український фронт : монографія / за заг. ред. В. П. Горбуліна. Київ : НІСД, 2017. 496 с.; Степико М. Т. Гібридна війна як війна ідентичностей. *Стратегічні пріоритети*. 2016. № 3. С. 163–170; Требін М. П. «Гібридна» війна як нова українська реальність. *Український соціум*. 2014. № 3 (50). С. 113–127 та ін.

¹ Див.: Hybrid warfare: fighting complex opponents from the ancient world to the present / Edited by Williamson Murray and Peter R. Mansoor. New York: Cambridge University Press, 2012. xi, 321 p.; Whyte J. The hybrid war scandal. *Security Dialogue*. 2026. Special Issue. Making security public: Scandals, controversies, struggles. DOI: <https://doi.org/10.1093/secdia/xhaf017>

² Див.: Deep A. Hybrid War: Old Concept, New Techniques. *Small Wars Journal*. 2015. URL: <https://ru.scribd.com/document/401819033/Small-Wars-Journal-Hybrid-War-Old-Concept-New-Techniques-2015-03-02>

Концепція гібридної війни була вперше озвучена генералом Джеймсом Н. Меттісом у вересні 2005 р. на конференції з оборони, що проводилася Інститутом ВМС США і Асоціацією Корпусу морської піхоти. Потім ця концепція була опублікована спільно з Ф. Гоффманом у статті «Майбутня війна: зліт гібридних воєн»¹ в листопаді 2005 р. Тому можна вважати провідного наукового співробітника Інституту національних стратегічних досліджень Національного університету оборони (США) Френка Г. Гоффмана одним з фундаторів концепції гібридної війни, що викладена в низці книг і статей². Гоффман вважає, що в майбутньому ми зіткнемося не з низкою противників, кожен з яких обирає який-небудь один, нетрадиційний або інший спосіб протистояння, а з противниками, які одночасно поєднують усі способи протистояння, які проявляються у вигляді мультимодальних (змішаних) або гібридних воєн. Гібридна війна – це поєднання смертоносності міждержавного конфлікту з фанатичністю постійно тліючої партизанської війни³. Поняття «гібридна війна» стосується як їх організації, так і застосовуваних у них засобах. Організаційно вони можуть мати ієрархічну політичну структуру в поєднанні з децентралізованими елементами або мережевими тактичними підрозділами. Засоби протистояння, які вони обирають, також будуть гібридними за формою і застосуванням. У подібного роду конфліктах, пише Гоффман, майбутні противники (держави, угруповання, що спонсоруються або державою, або за рахунок самофінансування) матимуть доступ до сучасних військових потенціалів, у тому числі до шифрувальних командних систем, переносних ракетних установок та іншого сучас-

¹ Див.: Mattis J. N., Hoffman F. G. Future Warfare: The Rise of Hybrid Wars. *US Naval Institute Proceedings Magazine*. 2005. November. Vol. 132/11/1,233. P. 18–19.

² Див.: Hoffman F. G. Complex Irregular Warfare: The Next Revolution in Military Affairs. *Orbis*. 2006. Summer. Vol. 50, Issue 3. P. 395–411; Hoffman F. G. Hybrid Threats: Reconceptualizing the Evolving Character of Modern Conflict. *Strategic Forum*. 2009. April. No. 240. P. 1–8; Hoffman F. G. Hybrid vs. compound war. *Armed Forces Journal*. 2009. October 1. URL: <http://armedforcesjournal.com/hybrid-vs-compound-war/>; Hoffman F. G. Further Thoughts on Hybrid Threats. *Small Wars Journal*. 03.03.2009. URL: <https://smallwarsjournal.com/2009/03/03/further-thoughts-on-hybrid-threats/>; Hoffman F. G. The Real «Forever War». *Orbis*. 2014. Vol. 58, Issue 2. P. 297–301.

³ Див.: Hoffman F. G. Hybrid Warfare and Challenges. *Joint Force Quarterly*. 2009. 1st Quarter. No. 52. P. 38.

ного летального озброєння, а також надавати підтримку повстанським рухам, які використовують засідки, застосовують саморобні вибухові пристрої, насильство і вбивства. Це можуть бути держави, які застосовують поєднання високотехнологічного обладнання, такого як протисупутникова зброя, з тероризмом і кібервійнами, спрямованими проти фінансових організацій. У конфліктах братимуть участь гібридні організації, такі як Хезболла і ХАМАС, що використовують цілий набір різноманітних можливостей. Крім того, держави можуть надати своїм регулярним збройним силам статус нерегулярних воєнізованих формувань і застосувати нову тактику, як це зробили фідаїни в Іраку в 2003 році.

У таких конфліктах, пише Гоффман, нам будуть протистояти великі держави, що здатні застосовувати приховані та непрямі засоби нападу. Ця форма протистояння буде характеризуватися підступністю і жорстокістю, постійною імпровізацією і масштабною організаційною перебудовою. Така війна не буде звичайною, низькоінтенсивною або короткою, вона буде нескінченною. Гібридні війни поліморфні за своєю природою і їх можуть вести як держави, так і недержавні суб'єкти, вони також містять різні способи ведення воєн¹. Ф. Гоффман характеризує гібридну війну як повний арсенал різних видів бойових дій (режимів конфлікту), зокрема конвенційні можливості, іррегулярні тактику та формування; терористичні акти (у тому числі безглузде насильство й примус) і кримінальний безлад². Подібна діяльність, що має безліч форм, може здійснюватися різними підрозділами або навіть одним підрозділом, але, як правило, оперативно і тактично керованим у координації з іншими підрозділами, що діють на основному театрі воєнних дій для досягнення синергетичного ефекту. Такі ефекти можуть бути досягнуті на будь-якому рівні ведення бойових дій³.

Згідно з Гоффманом, гібридна війна поєднує п'ять елементів⁴.

¹ Див.: Hoffman F. G. *Hybrid Warfare and Challenges*. P. 36.

² Див.: Hoffman F. G. 'Hybrid Threats': Neither Omnipotent Nor Unbeatable. *Orbis*. 2010. Vol. 54, Issue 3. P. 441–455. DOI: <https://doi.org/10.1016/j.orbis.2010.04.009>.

³ Див.: Hoffman F. G. *Conflict in the 21st Century: The Rise of Hybrid Wars*. Arlington, VA: Potomac Institute for Policy Studies, 2007. P. 29.

⁴ Див.: Hoffman F. G. 'Hybrid Threats': Neither Omnipotent Nor Unbeatable.

1. *Модальність проти структури*: чи має визначення фокусуватися на методах ведення бою противника або на його структурі (комбінації держав, недержавних акторів, іноземних бойовиків)?

2. *Одночасність*: чи використовують сили одночасно чотири різних режими конфлікту або демонструють здатність використовувати всі чотири в ході кампанії?

3. *Злиття*: чи повинні сили об'єднувати різні підрозділи (регулярні та нерегулярні) на арені бойових дій або змішувати різні режими конфлікту? Наскільки повинна вводитися координація і на якому рівні війни?

4. *Комплексність*: чи потрібно актору змішувати всі чотири режими, чи трьох із них достатньо, щоб зробити війну гібридною?

5. *Злочинність*: чи є злочином навмисний вибір режиму конфлікту, чи це просто джерело доходу або підтримка бандформувань?

«Успіх у гібридній війні вимагає дій невеликих підрозділів, з рішучими і винахідливими командирами, готовими до зіткнення з невідомістю – і які володіють відповідним озброєнням і екіпіровкою, щоб випередити ворога. Найбільшою проблемою в майбутньому буде, звичайно, захист, особливо враховуючи різноманітність озброєнь і способів їх застосування», – підкреслює Гоффман¹. На руку противнику грають і сучасні інформаційні технології, які дозволяють поліпшити підготовку бойовиків і обмін досвідом. Приклад такої підготовки можна було побачити в Іраку і Афганістані, де бойовики швидко опановували тактичні й технічні нововведення, які вони знайшли в інтернеті або отримали з інших джерел. Сьогодні кордони між «правильною» і «неправильною» війною стали розмитими. Навіть недержавні організації все частіше отримують доступ до зброї, яка раніше була тільки в держави. І навіть держави все частіше звертаються до нетрадиційних стратегій². Застосовуються всі можливі засоби, сторони вдаються до будь-яких, найбезчесніших способів і прийомів дій – як силових, так і несилових.

За словами полковника корпусу морської піхоти США В. Немета, гібридна війна – це «сучасний вид партизанської війни», який

¹ Hoffman F. G. Hybrid Warfare and Challenges. P. 38.

² Там само. P. 39.

«об'єднує сучасні технології та сучасні методи мобілізації»¹. Д. Кіл-каллен, автор книги «Випадкова герилья», стверджує, що гібридна війна – це краще визначення сучасних конфліктів, але підкреслює, що вона є комбінацією партизанської та громадянської воєн, а також заколоту і тероризму². Заступник генерального секретаря НАТО А. Вершбоу вважає, що гібридна війна «поєднує військове залякування, замасковане втручання, таємне постачання зброї та озброєнь, економічний шантаж, дипломатичну дволикість і маніпуляції медіа з відвертою дезінформацією»³.

«Гібридна війна – це поєднання класичного ведення війни з використанням нерегулярних збройних формувань. Держава, яка веде гібридну війну, укладає змову з недержавними виконавцями – бойовиками, групами місцевого населення, організаціями, зв'язок із якими формально повністю заперечується. Ці виконавці можуть робити такі речі, які сама держава робити не може, оскільки будь-яка держава зобов'язана дотримуватися Женевської та Гаазької конвенцій про закони сухопутної війни, домовленості з іншими країнами. Всю брудну роботу можна перекласти на плечі недержавних формувань», – роз'яснює генерал-майор у відставці Франк ван Каппен, колишній радник з безпеки в ООН і НАТО⁴. Так діяла Росія в Криму та на Донбасі. Н. Фрейер з Центру стратегічних і міжнародних досліджень (США) визначив чотири загрози гібридної війни: традиційні, нестандартні, тероризм і підривні, коли використовуються технології для протидії перевагам у військовій силі⁵.

¹ Див.: Nemeth W. J. *Future War and Chechnya: A Case for Hybrid Warfare*. Monterey, CA: Naval Postgraduate School, June 2002. x, 88 p. URL: <https://files01.core.ac.uk/download/pdf/36699567.pdf>.

² Див.: Kilcullen D. *The Accidental Guerilla. Fighting Small Wars in the Midst of a Big One*. New York: Oxford University Press, 2009. P. 4–6.

³ Див.: ESDP and NATO: better cooperation in view of the new security challenges. Speech by NATO Deputy Secretary General Ambassador Alexander Vershbow at the Interparliamentary Conference on CFSP/CSDP, Riga, Latvia, 5 March 2015. *NATO*. March 05, 2015. URL: <https://www.nato.int/en/news-and-events/events/transcripts/2015/03/05/esdp-and-nato-better-cooperation-in-view-of-the-new-security-challenges>

⁴ Див.: Путін веде в Україні гібридну війну – генерал Каппен. *Радіо Свобода*. 26.04.2014. URL: <https://www.radiosvoboda.org/a/25363591.html>

⁵ Див.: Freier N. *Hybrid Threats and Challenges: Describe... Don't Define*. *Small Wars Journal*. 2009. Vol. 5. P. 7–8. URL: <https://smallwarsjournal.com/2010/01/07/hybrid-threats-and-challenges-describe-dont-define/>

На наш погляд, у контексті того, що ми вже зазначили про «гібридну» війну, важливим є те, що, по-перше, вона охоплює всі сфери життя суспільства, починаючи з економіки, політики, дипломатії і завершуючи збройною боротьбою; по-друге, вона поєднує конвенційні і неконвенційні бойові дії та відповідних учасників цієї війни (поряд зі збройними силами дійовими учасниками стають терористи, найманці, партизани, ополченці, бандформування, спецпідрозділи інших держав тощо); по-третє, протягом усієї «гібридної» війни дуже важливе значення надається боротьбі за розум і душі людей, тобто інформаційній боротьбі, де основними дійовими суб'єктами є також не військові, а цивільні: ЗМІ, телебачення, інтернет, інші засоби масової комунікації. Цілі гібридної війни – повна чи часткова дезінтеграція держави, якісна зміна її внутрішньо- або зовнішньополітичного курсу, заміна державного керівництва на лояльні до країни-агресора режими, встановлення над країною зовнішнього ідеологічного та фінансово-економічного контролю, її хаотизація та підпорядкування диктату з боку інших держав чи ТНК.

Війна смислів становить серцевину стратегії гібридної війни, головна мета якої полягає у забезпеченні послідовного, планомірного встановлення контролю над усіма сторонами життя держави – об'єкта гібридної агресії та насамперед над менталітетом її населення. Стратегія враховує зміну сутності та сенсу війни, проте вищі інтереси, пов'язані з війною, зберігаються і полягають у тому, щоб насильницькими засобами досягти миру на сприятливих для переможця умовах.

У стратегії гібридної війни є три складові: багатовимірність, тимчасовий та просторовий чинники. Багатовимірність передбачає поєднання інформаційного, військового, фінансового, економічного та дипломатичного впливу на противника в реальному масштабі часу. Тимчасовий чинник пов'язаний з тривалістю впливу на противника під час реалізації стратегії виснаження, а просторовий – з одночасним охопленням стратегією всієї території держави. Дані вимірювання, своєю чергою, визначають розмах та зміст заходів щодо протистояння гібридній війні (контрстратегію). Стратегія гібридної війни має рішучу мету: розгром противника шляхом завдання йому поразки на всіх фронтах: інформаційному, економічному, військовому, дипло-

матичному. Вона є способом досягнення перемоги в новому виді конфліктів, які, швидше за все, протягом багатьох десятиліть справлятимуть важливий, а часом і визначальний вплив на розвиток сучасного суспільства. Саме стратегія визначає цілепокладання конфлікту, необхідний та достатній формат участі країни в операціях гібридної війни, а також питання, пов'язані з використанням всіх ресурсів країни для перемоги.

Розробка та реалізація стратегії гібридної війни містить декілька етапів: перший – чітке формулювання сенсу та цілей війни; другий – виявлення слабких і вразливих сторін у сферах забезпечення внутрішньої та зовнішньої безпеки країни противника; третій – формування комплексу гібридних загроз із урахуванням місцевої специфіки для впливу на об'єкт агресії; четвертий – стратегічне планування на основі конкретного обліку національних сил та засобів, призначених для впливу на вразливі місця противника в політико-адміністративній, фінансово-економічній та культурно-світоглядній сферах, а також аналізу його очікуваної протидії (можливої контрстратегії); п'ятий – послідовний руйнівний вплив на ключові сфери управління країни-жертви із зосередженням основних зусиль на найбільш критичних чинниках, що забезпечують військову безпеку держави (економіка, фінанси, моральний дух армії та населення); шостий – розгортання неоголошених воєнних дій, у ході яких країна-агресор атакує державні структури та регулярну армію противника за допомогою місцевих бунтівників та сепаратистів, які підтримуються зброєю та фінансами з-за кордону, а важливе місце відводиться діям, що набувають екстремістського характеру п'ятої колони, яка використовується для завдання таранних ударів по владі в ході внутрішньодержавних протестів; і останнє – висування ультимативних вимог повної капітуляції держави-жертви.

Можна спробувати визначити основні особливості гібридної війни, що роблять цю війну «невидимою» та руйнівною.

1) *Скритність та розмитість меж:*

а) гібридна війна не оголошується, воєнні дії протягом тривалого часу можуть не проводитися, відсутні фронт і тил, хоча операції охоплюють усю територію держави-жертви; війна ведеться в «сірій зоні»

між миром і відкритим конфліктом, що ускладнює міжнародну реакцію¹;

б) держава-агресор протягом певного часу не розкриває себе, не проводить масштабних мобілізаційних заходів, прагне вести війну чужими руками, використовує найманців, приватні військові компанії, активізує дії внутрішніх іррегулярних формувань, п'ятої колони та агентів впливу²;

в) своєчасне розкриття підготовки операцій, націлених на прискорення процесів розвалу держави – найважливіше завдання розвідки;

г) регулярні збройні сили починають діяти на заключних етапах гібридної війни під приводом гуманітарної інтервенції, проведення операції з примусу до миру, отримання мандату ООН для того бажано, але не обов'язково³.

2) Інформаційно-психологічний тиск:

а) ЗМІ використовуються як інструменти дезінформації, прихованого впливу на суспільство та його контролювання; організовується потужна інформаційна кампанія, метою якої є дискредитація супротивника та створення образу ворога, що використовує елементи пропаганди, дезінформації, психологічного тиску на суперника, маніпулювання громадською думкою; дезінформація може поширюватися одночасно через друковані та електронні ЗМІ, телебачення, інтернет, чутки, а також через використання листівок;

б) використовуються каталізатори-прискорювачі підриwnих процесів, зокрема дипломатичні демарші, економічні санкції, інформаційні вкидання та особливо успішні дії іррегулярних сил проти важливих об'єктів, потужний каталізатор – внутрішньодержавні протести, організовані на критично важливому переломному етапі війни з метою прискорення процесу.

¹ Див.: Unconventional war. *UIA*. Mar 16, 2024. URL: <https://encyclopedia.uia.org/problem/unconventional-war>

² Див.: Loishyn A., Tkach I., Havrylko Y., Grodovskiy O., Tkach M. Analysis of the features of hybrid warfare. *Political Science and Security Studies Journal*. 2021. Vol. 2, No. 1. P. 14–25. DOI: 10.5281/zenodo.4642371

³ Див.: Hallengren C. Hybrid warfare and asymmetric threats. *National Preparedness Commission*. November 28, 2025. URL: <https://nationalpreparednesscommission.uk/publications/hybrid-warfare-and-asymmetric-threats/>

3) *Мережева організація та управління:*

а) формально відсутній єдиний керівний центр гібридної війни, загальна цільова установка щодо руйнування держави противника розробляється та узгоджується на рівні урядових органів, керівництва транснаціональних корпорацій, фінансово-банківських структур, окремих впливових осіб¹;

б) плани дій щодо дестабілізації адміністративно-політичної, соціально-економічної та культурно-світоглядної сфер передбачають створення на території противника розподілених мережевих структур з високим ступенем самостійності та здатністю до самосинхронізації; заздалегідь відпрацьовуються канали їх фінансового, матеріально-технічного, інформаційного, кадрового забезпечення, створюються склади зброї, боєприпасів, засобів зв'язку, підбираються місця для підготовки бойовиків;

в) сили спеціальних операцій застосовуються проти стратегічно важливих об'єктів, для викрадень та вбивств політичних лідерів та надання підтримки іррегулярним формуванням² тощо.

Наведені особливості підкреслюють, що головним завданням розвідки сьогодні є не просто фіксація руху танків, а своєчасне розкриття прихованих мереж та інформаційних кампаній ще на етапі їх підготовки.

Визначені критерії виникли не випадково. Вони є відповіддю на зміну балансу сил у світі та технологічний прогрес. Ось три головні причини, чому гібридна війна отримала саме такі характеристики.

1) *Ядерне стримування та міжнародне право:* у сучасному світі відкрита агресія однієї держави проти іншої миттєво робить агресора вигнанцем, підпадає під санкції ООН або загрожує ядерним конфліктом, тому головна мета – «розмити» факт війни; якщо війна не оголошена і ведеться «чужими руками», агресору легше уникати відповідальності.

2) *Вразливість демократичних суспільств:* демократії тримаються на громадській думці та свободі слова; гібридна стратегія викорис-

¹ Див.: Main characteristics of hybrid wars. *Blog_en*. URL: <https://sidcon.com.ua/tpost/vieis57z21-main-characteristics-of-hybrid-wars>

² Див.: Hybrid warfare. *Fortune IAS Circle*. Feb 04, 2025. URL: https://fortuneiascircle.com/backgroundunder/hybrid_warfare

товує ці сильні сторони як слабкості: через ЗМІ та соцмережі вкидається дезінформація, яка розколює суспільство зсередини; простіше змусити державу-жертву саморуйнуватися через протести та хаос, ніж завойовувати її танками.

3) *Економічна ефективність*: утримувати величезну регулярну армію та окупувати територію – надзвичайно дорого, набагато дешевше фінансувати мережеві структури, ПВК та агентів впливу, що створює «ефект тисячі порізів», коли держава-жертва втрачає керованість без масштабних фронтальних битв. Критерій «злиття» всіх цих методів (цивільних, військових, кримінальних) – це спроба створити таку складну проблему, на яку бюрократична державна машина просто не встигає реагувати.

Осмислення сутності, особливостей, мети і стратегії гібридної війни дозволяє нам сформулювати основні закони гібридної війни.

Закон всеосяжного охоплення території держави під час проведення операцій гібридної війни передбачає деструктивний вплив на всі сфери суспільного життя країни-жертви в усіх її регіонах, зокрема протистояння в космосі та кіберпросторі. Він виводить гібридну війну за межі географії. Він є фундаментальним у сучасних реаліях тому, що:

- по-перше, зникає поняття «тил»: якщо в класичній війні безпека зростала мірою віддалення від лінії фронту, то в гібридній – удар по енергосистемі через кібератаку або дестабілізація через банківську паніку відчувається в столиці так само гостро, як обстріл у прикордонні;

- по-друге, космос (зв'язок, навігація, розвідка) та кіберпростір (державні реєстри, критична інфраструктура) стають критичними точками: вихід з ладу супутникового зв'язку може паралізувати управління державою ще до того, як перший солдат перетне кордон;

- по-третє, виникає когнітивний фронт: охоплення територій відбувається на рівні свідомості, а кожен смартфон у кишені громадянина стає «точкою входу» для ворожої пропаганди, що робить територію держави повністю прозорою для деструктивного впливу. Цей закон пояснює, чому цивільна інфраструктура стає пріоритетною цілью – руйнування звичного способу життя в усіх регіонах одночасно має на меті викликати капітуляцію суспільства, а не лише армії.

Закон пріоритетності операцій з надання когнітивного руйнівного впливу на свідомість та психіку людей передбачає випереджальний деструктивний вплив на розум, почуття та душевний світ людей, використання технологій масових протестів як каталізатор операцій гібридної війни з метою маніпулювання свідомістю людей та прискорення розвалу держави з подальшою передачею її під зовнішнє керування. У гібридній війні розум людини є головним театром бойових дій. Якщо традиційна війна спрямована на руйнування фізичної спроможності ворога чинити опір, то цей закон описує руйнування самої волі до опору. Цей закон є пріоритетним, тому що:

- по-перше, підкреслює проблему делегітимізації влади: когнітивний вплив змушує громадян бачити у власній державі ворога, а в агресорі – «визволителя» або «менше зло»; це готує ґрунт для того самого зовнішнього управління, про яке ми вже згадували;

- по-друге, актуалізує самосинхронізацію хаосу: технології масових протестів (наприклад, через соцмережі) дозволяють агресору спрямовувати гнів людей у потрібне русло, не викриваючи своєї присутності; люди щиро вірять, що діють за власним переконанням, хоча їхніми емоціями маніпулюють;

- по-третє, підкреслює можливість психологічного паралічу: постійний потік дезінформації та страху виснажує психіку, викликає апатію або паніку, що робить суспільство нездатним до швидкої мобілізації у вирішальний момент. Фактично, згідно з цим законом, перемога досягається ще до початку масштабних боїв, коли держава-жертва втрачає згуртованість та довіру до інститутів влади. В умовах такого «когнітивного наступу» критичне мислення громадян стає таким самим елементом національної безпеки, як і протиповітряна оборона.

Закон скритності застосування проти супротивника комплексу гібридних загроз вимагає дотримання таємниці при розробці планів наступальних або оборонних операцій гібридної війни, умілого маскування власних намірів, сил та засобів, дипломатичності та стриманості під час інформування громадськості про проміжні підсумки операції. Цей закон відбиває необхідність зберігати в таємниці порядок та особливості застосування комплексу гібридних загроз, зо-

крема плани їх синхронізації за інтенсивністю, часом, місцем та видами. Цей закон розкриває інтелектуальний фундамент гібридної стратегії. Якщо попередні закони стосувалися простору та свідомості, то цей закон – про управління реальністю. Закон скритності є критичним, оскільки гібридна війна ефективна лише доти, доки вона не ідентифікована як війна. Ключовими аспектами цього закону є:

- по-перше, стратегічна двозначність: дипломатична стриманість та маскування намірів дозволяють агресору тримати жертву та міжнародну спільноту в стані нерішучості; поки триває дискусія: «Це вже напад чи ще просто провокація?», час для ефективної протидії втрачається;

- по-друге, синхронізація як секретна зброя: таємниця порядку та часу застосування загроз; ефект досягається не від однієї атаки, а від того, що енергетичний шантаж, хакерський злам і вуличний протест стаються одночасно; коли ці події здаються розрізненими (через скритність плану), держава-жертва бореться з наслідками, а не з першопричиною;

- по-третє, інформаційна гігієна операції: «стриманість при інформуванні» дозволяє агресору коригувати плани на ходу, якщо проміжний етап провалився, його легко видати за «випадковість» або «внутрішні проблеми жертви», зберігаючи основне угруповання сил (агентів, хакерів, фінанси) для наступного удару. Фактично, цей закон перетворює війну на спецоперацію планетарного масштабу, де головним успіхом вважається ситуація, коли об'єкт нападу навіть не зрозумів, хто і як його переміг.

Закон формування «сірої зони» як театру гібридної війни. «Сіра зона» є середовищем прихованого протиборства державних та недержавних утворень на межі міжнародного воєнного конфлікту, але ще не переходить цю грань. Вона є своєрідним концентратом чинників, що надають визначальний вплив на зміст та практичне застосування законів гібридної війни. Дії у «сірій зоні» втілюють у життя стратегію стримування за допомогою заперечення та доктрину примусу, побудованих на сучасних технологіях гібридної війни. Особливо високу ефективність у «сірих зонах» демонструють сили спеціальних операцій. Визначення «сірої зони» як специфічного простору

пояснює, *де саме і чому* гібридна війна залишається безкарною. Цей закон є ключовим, оскільки він легітимізує стан «ні миру, ні війни». Тут важливі декілька моментів:

- по-перше, параліч міжнародного права: міжнародна архітектура безпеки (ООН, ОБСЄ тощо) побудована на чіткому розмежуванні між миром і агресією; «сіра зона» свідомо створена для того, щоб не дати спрацювати механізмам колективної оборони (наприклад, 5-й статті НАТО), бо формально «великої війни» не відбувається;

- по-друге, стримування через заперечення: агресор діє настільки приховано, що жертва не може впевнено вказати на винуватця, це створює ситуацію, коли відповідь (контрудар) може виглядати як «неспровокована агресія» з боку самої жертви;

- по-третє, сили спеціальних операцій як ідеальний інструмент: вони навчені діяти автономно, без розпізнавальних знаків, поєднуючи військову підготовку з навичками розвідників та диверсантів; у «сірій зоні» вони стають «невидимими архітекторами» хаосу;

- по-четверте, доктрина примусу: замість того, щоб захопити територію, агресор через «сіру зону» постійно тримає жертву в напруженні, виснажуючи її ресурси та змушуючи до політичних поступок під загрозою переходу до повномасштабної війни.

Закон заперечення факту ведення гібридної війни. Дотримання цього закону розраховано на недопущення ескалації протиборства до рівня, на якому стане можливим втручання організацій забезпечення міжнародної безпеки – ООН, НАТО або Організації договору про колективну безпеку на підставі статутних документів. Закон заперечення (так звана концепція *plausible deniability*) є тим самим «запобіжником», який дозволяє агресору залишатися безкарним у правовому полі. Він розкриває стратегічний параліч, який гібридна війна накладає на міжнародні інституції, а саме:

- по-перше, створюється бюрократична пастка: Статут ООН чи договори НАТО/ОДКБ та ін. чітко прописують процедури реагування на збройний напад, якщо факт нападу заперечується, а замість регулярних військ діють «місцеві сили», «зелені чоловічки» чи «невідомі хакери», міжнародні організації опиняються в ситуації нескін-

ченних перевірок, консультацій та занепокоєнь, втрачаючи дорогоцінний час;

- по-друге, здійснюється управління ескалацією: агресор майстерно балансує на межі, він робить рівно стільки, щоб завдати максимальної шкоди, але недостатньо для того, щоб світова спільнота змогла консенсусом визнати це «актом агресії»; заперечення факту війни – це спосіб дозувати насилля, щоб воно не викликало жорсткої колективної відповіді;

- по-третє, використання дипломатичного прикриття: цей закон дає можливість прихильникам агресора всередині міжнародних організацій стверджувати: «Це внутрішній конфлікт» або «Ми не маємо прямих доказів», отже, заперечення стає інструментом геополітичного лобізму.

Закон специфічності розвитку військової техносфери гібридної війни відображає два важливі чинники формування техносфери гібридної війни: по-перше, для неї не розробляються спеціальні види зброї та військової техніки; по-друге, досвід гібридних війн в Іраку, Лівії, Сирії та Україні свідчить про необхідність прискореного розвитку нелетальних засобів впливу, способів та методів ведення інформаційно-пропагандистської роботи серед військовослужбовців супротивника та населення в цілому із застосуванням сучасних кібертехнологій та штучного інтелекту. Військовій техносфері сучасних гібридних військових конфліктів на їхньому силовому етапі притаманна висока ефективність застосування високоточної зброї, розвідувальних та ударних безпілотних літальних апаратів. Цей закон підсумовує технологічне обличчя сучасного конфлікту. Гібридна війна не потребує «футуристичних бластерів», вона перетворює на зброю все, що вже існує, поєднуючи цивільні технології з військовим досвідом. Тут також важливі деякі моменти:

- по-перше, ефект «подвійного призначення»: те, що для гібридної війни не розробляють окрему зброю, є її силою; використання цивільних дронів, комерційних супутників (як Starlink чи Maxar) та звичайних смартфонів дозволяє агресору легко маскувати військову підготовку під цивільну активність (це черговий раз підкріплює закон скритності);

– по-друге, використання штучного інтелекту (ШІ) та когнітивної домінації: сьогодні алгоритми здатні генерувати дипфейки, які неможливо відрізнити від реальності, проводити мікротаргетинг, надсилаючи дезінформацію конкретним групам військових або їхнім родинам, щоб підірвати моральний дух (що ми бачили в Україні та Сирії), автоматизувати роботу ботоферм, створюючи ілюзію «народної підтримки» чи «масового протесту»;

– по-третє, поширення високоточної зброї: використання БпЛА (від дешевих FPV-дронів до розвідувальних комплексів) радикально змінює «силовий етап», тепер невеликий підрозділ у «сірій зоні» може мати вогневу міць, порівняну з артилерійською батареєю минулого, залишаючись при цьому мобільним і важкопомітним. Тобто ми можемо розглядати техносферу як гнучку екосистему, де *софт* (ШІ, кіберінструменти) стає важливішим за *хард* (кількість танків), а нелетальні засоби часто вирішують долю кампанії ще до масованого застосування високоточної зброї.

Наведені закони складаються в цілісну систему, де когнітивний вплив, скритність та «сірі зони» працюють на єдину мету – демонтаж державності без формального оголошення війни. Фактично ми сформували теоретичну модель гібридної війни, де кожен закон підсилює інший: від когнітивного впливу до створення «сірих зон» і заперечення самої природи конфлікту; де кожен закон є шестернею в єдиному механізмі руйнування. Надана модель демонструє головну небезпеку гібридної війни, а саме її синергію: когнітивний вплив готує ґрунт, розмиваючи спільні цінності та довіру; скритність та «сірі зони» дозволяють агресору зайти в середину системи жертви без опору, який би викликала відкрита агресія; техносфера (ШІ, БпЛА, кіберзасоби) надає цим процесам швидкості та точності, неможливих у минулому; заперечення блокує імунітет міжнародної спільноти, залишаючи жертву наодинці з «невидимим» ворогом. У результаті демонтаж державності відбувається не через фізичне знищення всіх солдатів, а через втрату державою здатності керувати своїми ресурсами, територією та, найголовніше, волею власного народу. Це перетворює перемогу агресора на «факт, що вже відбувся», ще до того, як світова спільнота встигне висловити «глибоку стурбованість».

Із законами гібридної війни нерозривно пов'язані принципи, що використовуються під час її планування та ведення. Вони є найбільш загальними, основними правилами та рекомендаціями, якими слід керуватися у розробці та реалізації стратегії гібридної війни. Якщо закони описують об'єктивну реальність гібридної війни, то принципи – це настанови для дій агресора.

Тому пропонуємо принципи, що дзеркально відповідають запропонованим законам:

- *принцип стратегічної гнучкості та адаптивності*: оскільки гібридна війна не має жорсткої структури, планування має дозволяти миттєво перемикає зусилля з одного вектора на інший (наприклад, від кібератак до провокування вуличних протестів залежно від реакції жертви);

- *принцип синхронізації та системності* (ефект мультиплікації): усі дії (дипломатичні, воєнні, економічні, інформаційні, політичні тощо) мають відбуватися не послідовно, а одночасно в єдиному часовому та смисловому полі, щоб викликати «колапс управління» у противника;

- *принцип домінування в інформаційному просторі* (рефлексивне управління): планування має базуватися на передачі противнику такої інформації, яка змусить його прийняти вигідне для агресора рішення, вважаючи його власним;

- *принцип економії сил через використання недержавних акторів*: максимальне залучення ПВК, криміналу, радикальних рухів та «корисних ідіотів» для виконання брудної роботи, що дозволяє зберігати регулярні сили та дипломатичне «чисте обличчя»;

- *принцип безперервності впливу*: гібридна війна не знає перемир'їв; навіть під час «затишшя» на фронті має тривати економічний тиск, психологічна обробка та підготовка «сплячих» осередків у тилу;

- *принцип легітимності та маніпулювання правом*: використання міжнародних норм, прав людини та демократичних інститутів проти самої жертви (наприклад, захист «прав меншин» як привід для дестабілізації чи гуманітарного втручання).

Ці принципи перетворюють закони гібридної війни на алгоритм дій. Вони роблять стратегію агресора цілісною, але водночас вказують нам на точки вразливості, які потрібно захищати.

Використовуючи закони і принципи гібридної війни, ми можемо побудувати матрицю планування гібридної війни, яка дозволяє наочно побачити, як теоретичні закони (об'єктивні умови) трансформуються в практичні принципи (настанови для дій) та реалізуються через конкретні інструменти (див. табл. 1).

Таблиця 1

Матриця планування гібридної війни

Закон гібридної війни	Відповідний принцип планування	Інструментарій реалізації (приклади)
Всеосяжного охоплення	Системності та синхронізації: одночасний удар по всіх сферах (енергетика, фінанси, інфополе тощо)	Кібератаки на ГЕС/АЕС, банківська паніка, блокування портів, диверсії в глибокому тилу тощо
Пріоритетності когнітивного впливу	Рефлексивного управління: нав'язування ворогові хибної логіки прийняття рішень	Дипфейки, ботоферми, маніпуляція через «лідерів думок», провокування внутрішніх чвар тощо
Скритності застосування загроз	Стратегічної двозначності: тримати світ у невпевненості («це навчання чи напад?»)	Проведення масштабних навчань біля кордонів, приховані фінансові транзакції, використання проксі-груп тощо
Формування «сірої зони»	Економії сил через недержавних акторів: війна руками тих, хто «не має відношення» до держави	ПВК, «іхтамнети», місцеві колаборанти, радикальні рухи, кримінальні угруповання тощо
Заперечення факту війни	Легітимності та маніпулювання правом: використання демократичних норм проти самої демократії	Апеляція до «права на самовизначення», вето в ООН, вимоги «гуманітарних коридорів» для перегрупування тощо
Специфічності техносфери	Технологічної адаптивності: швидке перетворення цивільних гаджетів на зброю	FPV-дрони з магазинів, ШІ-алгоритми для дезінформації, використання комерційних супутникових знімків тощо

Ця матриця демонструє, що гібридна війна – це не хаос, а високотехнологічний конструктор. Наприклад, якщо агресор хоче реалізувати *закон когнітивного впливу*, він використовує *принцип рефлексивного управління*, запускаючи через ШІ хвилю дезінформації, яка змушує уряд жертви приймати панічні рішення. Ця матриця є дзеркалом, через яке можна будувати стратегію антигібридної стійкості¹.

Зупинимося на розгляді учасників гібридної війни в контексті реалій ХХІ століття. У будь-якому разі, найважливіший учасник війни (якщо йдеться про війну, а не про антитерористичну операцію) – це збройні сили. Спробуємо схематично систематизувати все різноманіття воєн в історії людства через призму революцій у військовій справі². Під революцією у військовій справі слід розуміти всю суму корінних змін у засобах збройної боротьби, способах ведення бойових дій, в організації військ, їх навчанні та вихованні. Цей підхід дозволяє представити всю історію еволюції воєн у вигляді шести поколінь воєн (див. табл. 2)³.

З таблиці видно і воєнні виклики для України від звичайної (конвенціональної) війни шостого покоління: наявність сучасних повітряно-космічних сил, високоточної ударної та оборонної зброї, зброї на нових фізичних принципах, інформаційної зброї, сил і засобів радіоелектронної боротьби. Їх відсутність або слабкий розвиток роблять країну не здатною до захисту своїх національних інтересів і державного суверенітету.

¹ Див.: Bratko A., Zaharchuk D., Zolka V. Hybrid Warfare – a Threat to the National Security of the State. *Revista de Estudios en Seguridad Internacional*. URL: <https://seguridadinternacional.es/resi/html/hybrid-warfare-a-threat-to-the-national-security-of-the-state/>

² Див.: Требін М. П., Чернишова Т. О. Еволюція війн крізь призму революцій у військовій справі. *Науково-практична конференція Харківського національного університету Повітряних Сил імені Івана Кожедуба «Сучасна війна: гуманітарний аспект»*: тези доповідей, 30 червня 2017 р. Харків.: ХНУПС ім. І. Кожедуба, 2017. С. 16–21.

³ Див.: Требін М. Войны ХХІ века. Москва : АСТ; Минск: Харвест, 2005. С. 55, 59.

Таблиця 2

Еволюція воєн

Порівнюваний параметр	Війна першого покоління	Війна другого покоління	Війна третього покоління	Війна четвертого покоління	Війна п'ятого покоління	Війна шостого покоління
Основний вид зброї	Холодна зброя	Гладкоствольна зброя	Нарізна багатозарядна зброя підвищеної швидкості, стрільності, точності та дальності стрільби	Автоматична та реактивна зброя, механізовані війська, танки, авіація, авіаносці, підводні човни	Ракетно-ядерна зброя	Високоточна зброя, зброя на нових фізичних принципах, інформатична зброя, сили та засоби радіо-електронної боротьби
Основний вид протистояння на суші	Рукопашне протистояння	Фронтальне вогневе протистояння	Траншейні, окопні війни загально-військових з'єднань і об'єднань	Операції фронтів	Ракетно-ядерний удар	Спільна повітряно-морська наземна операція
Основний вид протистояння на морі	Абордажний бій галерного флоту	Морські битви вітрильного флоту	Морські битви парових, металевих кораблів різних класів	Морські операції	Ракетно-ядерний удар	Спільна повітряно-наземна морська операція; повітряно-

Порівнюваний параметр	Війна першого покоління	Війна другого покоління	Війна третього покоління	Війна четвертого покоління	Війна п'ятого покоління	Війна шостого покоління
	в прибережній зоні	в прибережних морях				космічна морська операція
Основний вид протистояння в повітрі				Повітряні удари по військах, авіаційні бої	Ракетно-ядерний удар	Повітряно-космічна операція із застосуванням звичайної зброї
Масштаб війни	Тактичний	Оперативно-тактичний	Оперативно-стратегічний	Стратегічний	Стратегічний, глобальний, загроза життєлі цивілізації або окремих континентів	Оперативно-стратегічний
Головна мета	Знищити противника, заволонти його зброєю, цінностями	Знищити противника, заволонти його територією, цінностями	Розгром збройних сил противника, руйнування його економіки та захоплення території	Розгром збройних сил противника, руйнування його економічного потенціалу, повалення політичного ладу	Жодні цілі не досягаються – сторуна, яка застосувала ядерну зброю першою, гине другою	Підлив економіки, системи управління, життєдіяльності держави та знищення військових об'єктів

Свого часу К. Шмітт писав: «Лише твердо тримаючись на ногах, можна вірити, що беззбройний народ має тільки друзів, і лише сп'яну можна розраховувати, ніби ворог переймається відсутністю опору»¹. Події 2014 р. дали можливість усвідомити, що ніхто, крім українців, не турбуватиметься про незалежність країни, хоча «висловлювати стурбованість» і робити заяви будуть. Тому треба будувати армію відповідно до сучасних реалій збройної боротьби, якщо ми бажаємо зберегти свій суверенітет і незалежність. Жити ж уявленнями початку XX ст., мислити реаліями війн четвертого покоління – означає спізнитися на сто років. В. Черчилль, звинувачуючи у цьому військових, говорив, що «генерали завжди готуються до минулих воєн». У нас же ситуація розгортається відповідно ще й до порад Ш. М. Талейрана: «Війна – справа надто серйозна, щоб довіряти її військовим».

Зупинимося на представниках незаконних збройних формувань гібридної війни, насамперед, терористах. Одна із найвідоміших терористичних організацій XXI ст. «Ісламська держава» брала найактивнішу участь у гібридній війні в Сирії, вона досягла піку своєї могутності у 2013–2017 рр., узявши під свій контроль понад 100 тис. км² території Сирії та Іраку з населенням майже 12 мільйонів². Тероризм – це, на жаль, дуже поширене в сучасному світі явище, яке має тривалу історію. Він являє собою найжорстокіші насильницькі дії, спрямовані на формування емоційного стану страху (насамперед, у мирного населення) для досягнення своїх цілей³. Тероризму притаманні масштабність, демонстративність, різноманіття використовуваних засобів під час проведення терористичних актів і високий ступінь суспільної небезпеки. Як зазначав, ще в 1979 р. Б. Дженкінс, «терористична субкультура може стати постійною рисою нашого світу»⁴. І, здається, цей прогноз перетворюється на реальність. Теро-

¹ Шмітт К. Понятие политического. *Вопросы социологии*. 1992. Т. 1, № 1. С. 53.

² Див.: Jones S. G., Dobbins J., Byman D., Chivvis C. S., Connable B., Martini J., Robinson E., Chandler N. Rolling Back the Islamic State. *RAND Corporation*. Apr 20, 2017. URL: https://www.rand.org/pubs/research_reports/RR1912.html

³ Див.: Trebin M. P. The phenomenon of terrorism: understanding the essence. *Вісник Національного юридичного університету імені Ярослава Мудрого*. Серія: Політологія. 2019. № 2 (41). С. 88–102.

⁴ Terrorism: Theory and Practice / edited by Yonah Alexander, David Carlton, and Paul Wilkinson. Boulder, Colorado: Westview Press, 1979. P. 39.

ристична субкультура має ентропійний, руйнівний характер як для особистості терориста, так і для будь-якої культури, представником якої він є, для нашої планети у цілому, тому що підґрунтям цієї субкультури є деструктивність. Ті особистісні та соціальні умови, що блокують енергію підтримки й розвитку життя, сприяють перетворенню цієї енергії на деструктивну, що, у свою чергу, є джерелом зла. Тероризм – жахлива реальність сьогодення.

Найважливішими складовими модусу буття терористів, з нашої точки зору, є: яскраво виражена деструктивна аксіосфера, авторитаризм, відчуття винятковості, орієнтування на домінування групового етосу, «театральність»¹. Деструктивна аксіосфера ґрунтується на прищепленому більшості терористів антиномічному баченні світу та суспільства («ми – вони»), що виявляється в крайній нетерпимості до будь-якого інакомислення, хитань та сумнівів. Важливим мотивом звернення до тероризму є гіпертрофована потреба в зміцненні особистої ідентичності, що досягається приналежністю до групи терористів. Тут відбувається переплетення ідеї ідентичності з ідеєю служіння великій меті, що додає особливого значущості ідентичності. Оскільки приналежність до групи є однією з вищих цінностей, групові норми ідеалізуються, а занепадна самосвідомість і слабке Я лише сприяють експансії групової свідомості. Суспільство інферналізується. Активно заперечуються загальнолюдські цінності, насамперед, право інших людей на життя. Насильство, агресивність стають самоцінностями.

Привабливість насильства, агресивності полягають у тому, що вони дозволяють орієнтованим на діяльність, імпульсивним, душевно дисгармонійним людям здійснювати на практиці в стислі терміни власні уявлення про добро і справедливість, «покарати» тих, хто заважає цим уявленням втілитися в життя.

Терористична діяльність укладається в схему, яку запропонував американський соціолог Х. Келман. Він установив, що насильство супроводжується трьома процесами: 1) санкціонування; 2) рутиніза-

¹ Див.: Требін М. П. Тероризм як деструктивний модус буття. *Сучасність*. 2003. №2. С. 77–89.

ція; 3) дегуманізація¹. Ці процеси ґрунтуються на наростаючому ослабленні моральної відповідальності за вчинені дії, абсолютному нехтуванні правами та свободами інших людей, загальнолюдськими цінностями. Як підтверджує історична практика, мірою того, як з'ясовується нереалістичність «добрих намірів», засоби стають дедалі більш нелюдськими й цинічними, а мета втрачається, зникає або трансформується до невпізнання. Сумно відома максима «морально все, що корисно для справи» – не лише популярний аргумент тероризму. Тероризм у всіх його проявах безпосередньо із цього впливає. На цьому засновані як індивідуальні вбивства, так і масове винищення людей.

Важливим учасником гібридної війни є злочинці. Терористичні організації залучають до своїх лав професійних убивць, людей з кримінальним минулим. Ще С. Нечаєв пропонував протягнути руку «хороброму світу розбійників – єдиним справжнім революціонерам у Росії». Карні злочинці знаходять в екстремістських організаціях сприятливе середовище. Вони потрібні «ідейним» терористам, які не завжди самі можуть холоднокровно здійснювати розправи над людьми.

Обов'язковим учасником гібридної війни є найманці та приватні військові компанії (ПВК). Найвідоміше визначення найманства міститься в статті 47 Додаткового протоколу I до Женевських конвенцій, ухваленого в 1977 році, а саме: «Найманець – це будь-яка особа, яка: а) спеціально завербована на місці або за кордоном для того, щоб брати участь у збройному конфлікті; б) фактично бере безпосередню участь у воєнних діях; в) бере участь у воєнних діях, керуючись, головним чином, бажанням одержати особисту вигоду, і якій дійсно було обіцяно стороною або за дорученням сторони, що перебуває в конфлікті, матеріальну винагороду, що істотно перевищує винагороду, яка обіцяна чи сплачується комбатантам такого ж рангу і функцій, які входять до особового складу збройних сил даної сторони; г) не є ні громадянином сторони, що перебуває в конфлікті, ні особою, яка постійно проживає на території, яка контролюється стороною, що перебуває в конфлікті; д) не входить до особового складу збройних сил

¹ Див.: Kelman H. Violence without Moral Restraint: Reflection on the Dehumanisation of Victims and Victimiziers. *The Journal of Social Issues*. 1973. Vol. 29, No. 4. P. 25–63.

сторони, що перебуває в конфлікті; е) не послана державою, яка не є стороною, що перебуває в конфлікті, для виконання офіційних обов'язків як особи, яка входить до складу її збройних сил»¹.

Категорична заборона найманства містилася вже в III і IV Женевських конвенціях, прийнятих, відповідно, у 1929 та 1949 рр. «Декларація про принципи міжнародного права, що стосуються дружніх відносин та співробітництва між державами відповідно до Статуту Організації Об'єднаних націй» від 24 жовтня 1970 р. №2625, прийнята в ході XXV сесії Генеральної Асамблеї ООН, категорично забороняє державам-членам ООН підтримувати дії найманців². Зрештою, резолюцією 44/34 Генеральної Асамблеї ООН від 4 грудня 1989 р. було прийнято «Міжнародну конвенцію про боротьбу з вербуванням, використанням, фінансуванням та навчанням найманців»³, яка визначила, що дії найманця, спрямовані на повалення уряду, підлив конституційного порядку чи територіальної цілісності держави, потребують засудження. Міжнародним правом найманці визнаються кримінальними злочинцями та мають відповідати перед судом, тобто вони є міжнародними злочинцями. Конвенція поширюється на Протокол I Женевських конвенцій, у статті 47(1) якого зазначено, що найманець не може бути законним комбатантом чи військовополоненим.

Професор Королівського коледжу в Лондоні Алессандро Ардуїно вважає, що нині регулярним арміям протистоять «нові воїни», безжальні найманці (сучасний аналог середньовічних ландскнехтів), які не виконують навіть бойових наказів, якщо вони їм не подобаються. А. Ардуїно здійснює порівняльний аналіз типових рис солдата і на-

¹ Додатковий протокол до Женевських конвенцій від 12 серпня 1949 року, що стосується захисту жертв міжнародних збройних конфліктів (Протокол I), від 8 червня 1977 року. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_199#Text

² Див.: Declaration on Principles of International Law concerning Friendly Relations and Co-operation among States in accordance with the Charter of the United Nations. *Resolutions Adopted on the Reports of the Sixth Committee*. URL: [https://docs.un.org/en/a/res/2625\(xxv\)](https://docs.un.org/en/a/res/2625(xxv))

³ Див.: International Convention against the Recruitment, Use, Financing and Training of Mercenaries : resolution / adopted by the General Assembly. A/RES/44/34. URL: <https://digitallibrary.un.org/record/281847>

йманця. Так, солдатів властива жертвовність, дисциплінованість, організованість, вірність присязі, готовність завдати поразку іншим солдатам, він має легальний статус і націленість на відновлення порядку, у той час як «новому воїнові» притаманні пристрасть до наживи, слабка дисципліна або відсутність будь-якої дисципліни, індивідуалізм, готовність до насильства навіть щодо мирного населення, його статус – поза законом, і він націлений на руйнування порядку, це «homo economicus» на полі бою, чия лояльність обмежена терміном дії контракту. Автор бачить у сучасному найманцеві технологічно просунутого аутсорсера, який перетворює війну на безкінечний цикл отримання прибутку від нестабільності¹.

ПВК беруть найактивнішу участь у гібридних війнах. Наприклад, командир спецназу АХМАТ військовий злочинець А. Алаудінов упевнено стверджує, що ПВК «Вагнер» діяла в Криму 2014 року й незабаром після цього бойовики цієї організації з'явилися на Донбасі. Також ПВК «Вагнер» була активна й у Сирії з 2015 року². Відмінність між ПВК та найманцями полягає в тому, що ПВК є офіційно зареєстрованими організаціями (юридичні особи), а найманець – фізична особа. Співробітники ПВК можуть здійснювати консалтинг, підготовку, а не лише безпосередню участь у бойових діях, у той час як найманці вербуються для безпосередньої участі в бойових діях. Але якщо буде доведено безпосередню участь співробітника ПВК у воєнних діях, то з урахуванням інших ознак (спеціально завербований, іноземне походження, корисливий мотив, не належить до особового складу армії сторони конфлікту, не посланий третьою державою) він може також бути визнаний найманцем. Експерт президента США з національної безпеки та боротьби з тероризмом Х. Зарате вказує на те, що ПВК є «реконструйованою формою організованого корпоративного найманства, що відповідає потребам застосування передо-

¹ Див.: Arduino A. Money for mayhem: mercenaries, private military companies, drones, and the future of war. Lanham: Rowman & Littlefield, 2023. xv, 285 p.

² Див.: Алаудинов А. А. Роль частных военных компаний и добровольческих формирований в военном конфликте на Украине как части гибридной войны коллективного Запада против России. *Государственное управление. Электронный вестник*. 2024. Вып. № 107. С. 125.

вого військового досвіду»¹. Отже, у реальних умовах часто неможливо суворо диференціювати співробітника ПВК і найманця.

Окрім найманців, учасниками гібридної війни є добровольці. Під добровольцем ми розуміємо особу, яка бере участь у збройному конфлікті на підставі ідеологічних, політичних та інших некорисливих мотивів і не є громадянином держави-учасниці конфлікту. Добровольці прирівнюються до збройних сил, тобто визнаються комбатантами, за умови, що вони відповідають тим самим вимогам, зазначеним ще в Гаазькій конвенції про закони та звичаї сухопутної війни, а саме: мають на чолі особу, відповідальну за своїх підлеглих; мають певний і виразно видимий здалеку відмітний знак; відкрито носять зброю; дотримуються у своїх діях законів і звичаїв війни. При цьому в нормах міжнародного гуманітарного права не йдеться про вимоги до громадянства, з чого випливає, що добровольці можуть бути іноземцями.

Відповідно, розмежування можна провести за ознакою легальності, тобто співробітники ПВК та іноземні добровольці можуть перебувати в зоні конфлікту легально, а найманці – ні. Співробітник ПВК у разі, якщо бере участь у бойових діях, може розглядатися як найманець. Інше розмежування – мотив. У співробітників ПВК та найманців цей мотив економічний (корисливий). У добровольців – мотив ідеологічний, політичний та/або релігійний. Іноземний доброволець бере участь у бойових діях на ідейній основі в складі збройних сил однієї зі сторін конфлікту, що має видимі здалеку знаки відмінності, дотримується звичаїв війни. Підкреслимо: якщо умов не дотримуються, то співробітники ПВК, іноземні добровольці та найманці можуть сприйматися однаково.

Поряд з терористами, найманцями, добровольцями, представниками спецслужб інших країн, важливими учасниками гібридної війни є ополченці, партизани, тобто представники місцевого населення, які беруть активну участь у бойових діях. Ми повинні усвідомлювати, що терористи не можуть діяти самі по собі, їм потрібна певна під-

¹ Zarate J. C. The Emergence of a New Dog of War: Private International Security Companies, International Law, and the New World Disorder. *Stanford Journal of International Law*. 1998. Vol. 34. Issue 1. P. 81–82.

тримка місцевого населення, оскільки це закладено в природу будь-якого соціального конфлікту.

Найбільш загальний сценарій розвитку соціального конфлікту складається з трьох стадій: на початковій відбувається конфліктний поділ населення, соціальних груп на «своїх» і «чужих» за якоюсь ознакою або за сукупністю ознак: національною, регіональною, мовною, релігійною приналежністю, політичною орієнтацією тощо. Потім протиборчі сторони переходять до активних дій, що виражається в стихійних або організованих мітингах, посилені протидії правоохоронним органам. І нарешті для початку безпосередньо насильницьких дій (нападу збудженого натовпу на будівлі органів влади і управління, військові об'єкти, органи внутрішніх справ з метою захоплення зброї та звільнення заарештованих тощо; здійснення погромів, вбивств, зґвалтувань, підпалів житлових будинків і автомашин) необхідна як мобілізація натовпу, так і наявність провокуючої події, що дає привід для відповідних дій. Здається, ця картинка не потребує коментарів, тому що вона спрацювала як у Києві, так і у Львові, Харкові, Маріуполі тощо. Змінювалися гасла і постаті, а механізм розгортання подій завжди був однаковий.

Тому цілком зрозумілою здається концепція «заколот-війни» полковника Генерального штабу царської Росії Є. Е. Месснера (1891–1974), викладена в книзі «Заколот – ім'я третьої світової»¹, виданої в Буенос-Айресі в 1960 р. Вона, по суті, є теоретичною передумовою концепції гібридної війни. Автор книги стверджує, що основними акторами сучасної війни є не лише війська і не стільки війська, скільки народні рухи в особі ополченців, партизанів, терористів тощо. У «заколот-війні» психологія бунтівних мас відсуває на другий план зброю війська та його психологію і перетворюється на вирішальний чинник перемоги або поразки.

Розглянемо фігуру партизана. «Словник іншомовних слів» за редакцією О. С. Мельничука таким чином характеризує цього учасника гібридної війни: «партизан (франц. *partisan*, від італ. *partigiano* – прихильник) – особа, яка, не входячи до складу регулярних збройних сил,

¹ Див.: Месснер Е. Э. Всемирная мятежевойна. Жуковский; Москва: Кучково поле, 2004. 512 с.

добровільно бере участь у боротьбі з іноземними загарбниками або в громадянській війні, здебільшого у ворожому тилу»¹. Іррегулярний партизан – захисник інтересів народу, він же – бандит для протидіючої сторони, оскільки не дотримується правил ведення війни.

Ернесто Че Гевара представляє партизана як людину, метою якої є втілення в життя прагнення народу до звільнення. Коли вичерпані мирні засоби для досягнення цієї мети, партизан починає боротьбу, стає збройним авангардом народу, який бореться. Мета цієї боротьби – знищення несправедливого ладу: «особливість партизанської війни в тому й полягає, що кожен її учасник готовий померти, але померти не в ім'я захисту якогось ідеалу, а за те, щоб своєю смертю втілити цей ідеал у дійсність. У цьому основа, сутність партизанської боротьби. Цим і пояснюється те чудо, що невеликий загін людей, озброєний авангард народних мас, які його підтримують, ... рішуче бореться за знищення старого суспільства і утвердження нового, коротше кажучи, за досягнення соціальної справедливості»².

Деяка схожість партизанського руху та тероризму дозволила низці іноземних і вітчизняних політиків і вчених частково або повністю ототожнити ці явища. Так, у промові перед випускниками військової академії Вест-Пойнт 1962 р. президент США Дж. Кеннеді дав таке визначення партизанству: «Це зовсім інша форма війни: нова за інтенсивністю, але стародавня за походженням. Це війна партизан, лазутчиків, бунтівників, найманих вбивць і терористів. Війна швидких нальотів – замість битв, інфільтрація (просочування на територію противника) – замість агресії, прагнення до перемоги шляхом виснаження і розхитування сил – замість прямого зіткнення військ»³. Те-

¹ Див.: Словник іншомовних слів / за редакцією члена-кореспондента АН УРСР О. С. Мельничука. Київ: Головна редакція «Українська радянська енциклопедія», 1974. 776 с. URL: <https://ev.vue.gov.ua/wp-content/uploads/2018/04/Мельничук-О.-ред.-Словник-іншомовних-слів.pdf>

² Гевара Че Э. Партизанская война / пер. с исп. Москва: Изд-во иностр. лит., 1961. С. 35–37.

³ Kennedy J. F. Remarks at West Point to the Graduating Class of the U. S. Military Academy. June 06, 1962. *The American Presidency Project*. URL: <https://www.presidency.ucsb.edu/documents/remarks-west-point-the-graduating-class-the-us-military-academy>

роризм став принципово новим чинником, що був привнесений у стратегію партизанської війни бойовиками з Близького Сходу. Важливою особливістю стало «право» партизан-терористів воювати не тільки з ворожим солдатом, але й з мирним населенням, якщо це населення ворога або навіть своє, але допомагає ворогові. Це – тотальна війна, побудована за принципами партизанського спротиву.

Дослідники тероризму Роніт Бергер Гобсон та Ассаф Могадам¹ також ставлять між сучасним тероризмом і партизанською війною знак рівності, підтвердженням цієї думки служить часте застосування терористами (РАФ, ІРА, Тупамарос та ін.) партизанських методів, а самі терористи переважно називають себе партизанами, претендуючи на видимість легітимності скоєних ними дій. Так, Я. Арафат неодноразово заявляв у період відкритого використання Організацією визволення Палестини терористичних методів, що в партизанській війні атака проти мирних цілей заслуговує жалю, але це необхідний шлях для того, щоб заявити світові про історичну несправедливість стосовно палестинців з боку ряду західних урядів та Ізраїлю².

Хоча існує й інша точка зору. Відомий ізраїльський дослідник проблем тероризму Боаз Ганор підкреслює, що, незважаючи на удавану подібність (збіг об'єктів), зазначені поняття істотно відрізняються одне від одного: партизани під час диверсій спрямовують свої дії на те, щоб завдати шкоди противнику (на його ослаблення), а терористи – щоб примусити прийняти рішення (на залякування населення), диверсант зазвичай діє таємно, а терорист – демонстративно³. Американський політолог М. Креншо робить спробу розмежування терористів і борців за свободу на основі аналізу діяльності партизан, об'єкта їхнього ураження та можливості успіху. Якщо партизани правомірно використовують військову тактику для ураження політич-

¹ Див.: Berger Hobson R., Moghadam A. Terrorism, Guerrilla, and the Labeling of Militant Groups. *Terrorism and Political Violence*. 2024. Vol. 36, No. 4. P. 567–584. DOI: 10.1080/09546553.2023.2183052.

² Див.: Yasser Arafat's 1974 UN General Assembly speech. *United Nations General Assembly*. November 13, 1974. URL: https://en.wikisource.org/wiki/Yasser_Arafat%27s_1974_UN_General_Assembly_speech

³ Див.: Ganor B. The counter-terrorism puzzle: a guide for decision makers. New Brunswick, N. J.: Transaction Publishers, 2005. xxii, 334 p.

ної «мішені», їхні дії отримують значну легітимацію, коли вони мають шанс здобути перемогу. Якщо йдеться про тероризм, то він не може відповідати принаймні одній з умов: наявність військової тактики, воєнної мішені та шансу перемогти¹.

Слід погодитися з британським терорологом П. Вілкінсоном, що головною розбіжністю між партизанами і терористами може бути заподіяння шкоди цивільному населенню. У роботі «Тероризм і ліберальна держава» учений зазначав: «Партизани можуть боротися малою чисельністю і часто з недостатньою зброєю, але вони можуть і часто борються за правилами традиційної війни, беручи і обмінюючи полонених і поважаючи права мирного населення. Терористи не розмежовують використання ними засоби та часто-густо вдаються до широкомасштабних вбивств, поширюючи «загальний терор» на місцеве цивільне населення»². Для партизанства як специфічного способу ведення війни пріоритетними є: тверезий розрахунок, зважена і всебічна оцінка ситуації, військова доцільність майбутніх дій, чітке і добре продумане планування.

Виокремлюють ще такого суб'єкта гібридної війни, як повстанець. З точки зору Давида Кілкуллена, Едварда Люттвака, Стівена Метца, повстанці і партизани за формами і методами дій – суть одне й те саме, різниця в тому, що партизани воюють проти агресора, який окупував територію їхньої країни, а повстанці – проти власного уряду. Тому можна сказати, що в партизанському русі беруть участь свої спецназівці та частини регулярних військ, що опинилися в тилу противника волею військової долі, у повстанському ж русі беруть участь, як правило, спецназівці іноземної держави, зацікавленої в поваленні правлячого режиму³.

¹ Див.: Креншо М. Терроризм и международное сотрудничество : реф. ИНИОН АН СССР. Москва, 1990. 14 с.

² Wilkinson P. Terrorism & the Liberal State. 2nd ed. Basingstoke: Palgrave Macmillan, 1986. P. 54.

³ Див.: Kilcullen D. The accidental guerrilla : fighting small wars in the midst of a big one. Oxford ; New York: Oxford University Press, 2009. xxviii, 246 p.; Luttwak E. N. Strategy : the logic of war and peace. Cambridge, Mass.: Belknap Press of Harvard University Press, 2001. xii, 308 p.; Metz S. Rethinking insurgency. Carlisle, PA: Strategic Studies Institute, U. S. Army War College, 2007. vii, 69 p.

І останнє, на чому є бажання зупинитися, це – інформаційна боротьба, яка здійснюється постійно протягом усієї гібридної війни. Більше того, вона зазвичай розпочинається задовго до перших збройних актів і свідомо спрямована на руйнування духовного світу націй і народів, проти яких вона ведеться.

В основу сучасної інформаційної боротьби покладено теорію симулякрів Ж. Бодріяра (1929–2007), згідно з якою симулякри, щораз далі відриваючись від відтворення реального, зрештою стають повністю автономними, відірваними від реальності, яку вони спочатку репрезентували¹. Залежно від історичного періоду, Ж. Бодріяр виділив три категорії симулякрів, кожна з яких ще ближче в часі до сучасності, то більш відірваною є від зразків реального світу. Отже, симулякри, які належать до першого порядку, ще вказують на джерело-оригінал, ілюстрацією цього може бути барокова підробка. Промислова революція з її механізованими процесами виробництва спричинила пову симулякрів другого порядку, а саме цілі конвеєрні серії аналогічних рівноцінних копій. Нарешті, постмодерністський період створив симулякри третього порядку, які внаслідок тісного зв'язку із засобами комунікації та масової інформації утворюють симульовану гіперреальність, що є реальнішою за саму реальність.

Львівський філософ В. Бліхар зазначає: «У постмодерну добу навколо людини існує велика кількість симулякрів, цих знаків-фальшивок, які, відірвавшись від своїх першооснов, підмінюють собою справжні сенси, створюючи зовсім інший світ, ніж той, у якому звикла жити людина, світ, створення якого відбулося з такою шаленою швидкістю, що людина виявилася неготовою до зустрічі з ним»². Завдяки зусиллям фахівців з інформаційної боротьби виникають симулякри «бандерівець», «Правий сектор», «Азов», «київська фашистська хунта», «терорист», «сепаратист», «Новоросія», «Донецька народна республіка» тощо. Виникають симулякри терору або катастроф, які лякають більше, ніж реальні вияви насилля чи стихійні лиха, які переживаються в реальності.

¹ Див.: Бодріяр Ж. Симулякри і симуляції. Київ: Основи, 2004. 230 с.

² Бліхар В. С. Державно-церковні відносини як експлікація дихотомії влади та суспільства у європейській філософії : моногр. Львів: ЛьвДУВС, 2013. С. 14.

Поряд з інформаційною боротьбою деякі автори широко вживають поняття «інформаційна війна»¹. Термін «інформаційна війна» вперше було введено в науковий обіг і практику політичного протистояння двох наддержав США і СРСР у 1967 р. колишнім директором ЦРУ А. Далесом у книзі «Таємна капітуляція»². 1970 року репортер новин Дейл Майнор опублікував книгу «Інформаційна війна»³, досліджуючи конфлікти між ЗМІ та урядом США. Наступного разу термін з'явився в 1976 р. в аналітичній доповіді американського дослідника Томаса Рона для компанії Boeing «Системи озброєння та інформаційна війна», де зазначалось, що інформаційна структура стає найбільш важливим елементом економіки з одного боку, та найбільш вразливою мішенню з другого⁴. Хоча Г. Сасин стверджує, що «першовідкривачем» у відкритому друці, хто почав писати про феномен інформаційних воєн, був американський дослідник М. Маклюєн у 1960 роках. Ще тоді було зрозуміло, що «холодна війна» між Радянським Союзом та колективним Заходом ведеться за допомогою інформаційних технологій. Цим вченим було доведено, що якщо війни минулого відбувались за допомогою використання різноманітної зброї, спрямованої на знищення ворогів одного за одним, то інформаційна зброя за допомогою засобів масової інформації, кіно, навпаки, занурює все населення в певний світ уяви: «земна куля тепер – не більше, ніж село»⁵. М. Ма-

¹ Див.: Гула Р. В., Дзьобань О. П., Передерій І. Г., Павліченко О. О., Філь Г. О. Інформаційна війна: соціально-онтологічний та мілітарний аспекти : монографія. Київ: «Каравела», 2020. 288 с.; Требін М. П. Феномен інформаційної війни в світі, що глобалізується. *Вісник Національного університету «Юридична академія імені Ярослава Мудрого»*. Серія: *Філософія, філософія права, політологія, соціологія*. 2014. №2(16). С. 188–198; Natarajan V. C., Chakraborty A. K. Information war in the defence strategy. Noida: Trishul Publication, 1998. 238 p.

² Див.: Dulles A. The secret surrender. London: Weidenfeld & Nicolson, 1967. [9], 268 p.

³ Див.: Minor D. The Information War: How the Government and the Press Manipulate, Censor and Distort the News. New York: Hawthorn Books, 1970. 251 p.

⁴ Див.: Rona T. P. Weapon Systems and Information War. Seattle: Boeing Aerospace Company, 1976. vi, 71 p. URL: https://www.esd.whs.mil/Portals/54/Documents/FOID/Reading%20Room/Science_and_Technology/09-F-0070-Weapon-Systems-and-Information-War.pdf

⁵ Сасин Г. В. Інформаційна війна: сутність, засоби реалізації, результати та можливості протидії (на прикладі російської експансії в український простір). *Грані*. 2015. №3. С. 19.

клюден першим (ще в 1964 р.) зафіксував: «Справжня тотальна війна – це інформаційна війна»¹.

Термін «інформаційна війна» став широко вживатися американськими військовими фахівцями після завершення операції «Буря в пустелі», де інформаційна зброя показала свою високу ефективність і поступово набула широкої популярності. У 1992 р. Пентагон видає директиву «Інформаційна війна» (TS 3600.1), у якій окреслювалися основні завдання з підготовки до подібного роду воєн. На основі аналізу концепцій інформаційної війни за видами збройних сил Об'єднаний комітет начальників штабів США ухвалив документ «Загальні погляди на період до 2010 року» (Joint Vision 2010), у якому розробив концепцію інформаційної війни. До елементів інформаційної війни американські фахівці віднесли: добування розвідувальної інформації, дезінформування, психологічні операції, фізичне руйнування інформаційних ресурсів супротивника (зокрема з використанням електромагнітного впливу), напади (фізичні, електронні) на його інформаційну структуру, зараження комп'ютерними вірусами його обчислювальних мереж і систем, проникнення в інформаційні мережі тощо, а також відповідні заходи протидії для захисту власних інформаційних ресурсів. Безумовно, цілком доцільно вважати інформаційну війну самостійним видом сучасних воєн, але при цьому слід використовувати поняття інформаційної боротьби, тому що з точки зору використовуваних засобів і характеру бойових дій більш загальним є саме вона.

Під час ведення гібридної війни треба враховувати закони і закономірності цієї боротьби². До основних законів інформаційної боротьби можна віднести: закон визначальної ролі її політичних цілей; закони залежності її ходу і результату від економічних, соціально-політичних, науково-технічних і військових можливостей протидіючих сторін. Серед основних закономірностей інформаційної боротьби можна виділити залежність форм і способів її ведення, її ефективності від кількості та якості засобів інформаційного впливу, а також осо-

¹ McLuhan M. Understanding media: the extensions of man. New York: McGraw-Hill, 1964. P. 338.

² Див.: Требін М. Феномен «гібридної» війни. *Гілея*. 2014. Вип. 87 (8). С. 369–370.

бового складу; залежність цілей інформаційної боротьби від наявних сил і засобів та способів їх застосування; залежність досягнення цілей інформаційної боротьби від єдності інформаційних дій різних суб'єктів інформаційної діяльності у часі і просторі; нерівномірність розподілу сил і засобів по всій інфосфері; нерівнозначність впливу різних сил і засобів на інфосферу протидіючої сторони. У галузі розбудови сил і засобів інформаційної боротьби можна виділити такі закономірності: обумовленість масштабів і спрямованості побудови характером військово-політичної та економічної обстановки, а також цілям і політики національної безпеки держави, суспільних і економічних структур, що беруть участь в інформаційній боротьбі; відповідність змісту і масштабів засобів інформаційної боротьби характеру і особливостям суспільного і державного устрою; залежність масштабів і якості побудови сил і засобів інформаційної боротьби від матеріальних і духовних можливостей держави (інших суспільних і економічних структур). Особливістю законів і закономірностей інформаційної боротьби є те, що, на відміну від законів і закономірностей природи, вони виявляються лише через діяльність людей, характеризуються впливом суб'єктивного чинника. Щодо кожного закону і закономірності треба писати окремі статті, але лише їх перерахування відкриває для нас величезний обсяг роботи в інформаційній сфері.

Можна визначити завдання суб'єкта інформаційної боротьби в умовах гібридної війни: нав'язування стандартів образу життя та системи цінностей, вигідних нападникам; формування стереотипів у галузі виховання та освіти, вигідних агресорові; використання акцій інформаційної війни для розпалювання расової, національної та конфесійної ворожнечі, провокування конфліктів на цьому ґрунті; стимулювання та підтримка сепаратизму та інших відцентрових тенденцій; організація масових демонстрацій під хибними гаслами; нав'язування керівництву країни-жертви неправдивої чи беззмістовної інформації, що позбавляє його можливості правильно сприймати події чи поточну обстановку та приймати правильні рішення; підтримка сприятливої для країни-агресора громадської думки; пропаганда та поширення хибних чуток; пропагування насильства та порнографії з метою руйнування духовних цінностей громадянського суспільства; руйна-

ція громадянської та національної самосвідомості та уявлень громадян про обов'язок перед державою тощо.

Інформаційна боротьба – це не просто «додаток» до гібридної війни, а її двигун. Якщо зброя знищує об'єкти, то інформація змінює сенси, роблячи фізичне знищення необов'язковим. Інформаційну боротьбу можна розділити на два ключові рівні.

1. *Інформаційно-психологічний (когнітивний) рівень*. Це робота із «софтом» людини, а саме з її переконаннями та емоціями, з метою паралізувати волю до опору. Для цього можливо використовувати метод «тисячі порізів»: постійне закидання суперечливих версій подій (теорії змов, фейки), що створює ефект «усе не так однозначно». Людина перестає вірити будь-кому і впадає в апатію та/або створює «паралельну реальність»: через підконтрольні медіа та соцмережі агресор будує картину світу, де він – рятівник, а власна держава жертва – агресор або неспроможна структура (failed state).

2. *Інформаційно-технічний (кібер) рівень*. Це робота з «хардом» – мережами, серверами та каналами передачі даних – з метою позбавити державу «зору» та «слуху». Це досягається завдяки придушенню зв'язку (виведення з ладу урядових порталів, засобів оповіщення та банківських систем у момент критичної напруги тощо) та/або перехоплення управління (злам систем мовлення для трансляції фейкових наказів про капітуляцію чи евакуацію, що провокує миттєву паніку).

Чому це ідеальний інструмент гібридної війни? Тому що досягається повна відповідність закону заперечення: важко довести, з якого саме комп'ютера було запущено вірус або хто саме профінансував мережу анонімних Telegram-каналів. Крім того, «низька вартість – колосальний ефект»: один віральний фейк, що спричинив штурм адміністративної будівлі, може бути ефективнішим за залп крилатих ракет. Безумовно, відсутність кордонів: інформаційна зброя миттєво долає ППО та кордони, потрапляючи безпосередньо в мозок громадянина. Можна сказати, що інформаційна боротьба – це клеюча речовина, яка з'єднує «сірі зони», проксісили та політичний тиск у єдиний нищівний удар.

Будь-яка війна, у тому числі й гібридна, колись завершиться, а інформаційна боротьба за розум і серця людей не завершиться ніколи,

оскільки ми вступили в інформаційну епоху, де головним джерелом багатства та благополуччя людей стає інформація¹. Якою вона дійде до людей, який світ вони створять – чи європейський, чи руський, чи якийсь інший – залежить від кожної людини, від громадянського суспільства та держави.

Тому головний висновок із трагічних подій, що відбуваються в Україні, – треба сформулювати такий ідеал нашого майбутнього, який був би близьким і зрозумілим для кожного громадянина України незалежно від національності та місця проживання, де Людина була б метою, а не засобом її досягнення, де продажні політики були б за ґратами, а не у Верховній Раді, де урядовці не займалися б корупційними схемами, а працювали на благо суспільства, де за кожну обіцянку треба було б відповідати, де панував би Закон для всіх, а не революційна доцільність, тобто розбудовувати те, що декларується посадовцями та політиками як сучасне європейське суспільство. Це повинно стати для нас реальним процесом, а не черговою байкою для того, щоб олігархи ставали заможнішими, а все українське суспільство – біднішим. Якщо цього не усвідомить панівний клас України (ми не кажемо політична еліта – на наш погляд, в Україні її немає, якщо використовувати аксіологічний і моральний критерії), треба готуватися до найгіршого сценарію розвитку подій у майбутньому.

Список використаних джерел

1. Алаудинов А. А. Роль частных военных компаний и добровольческих формирований в военном конфликте на Украине как части гибридной войны коллективного Запада против России. *Государственное управление. Электронный вестник*. 2024. Вып. № 107. С. 115–134. DOI: 10.55959/MSU2070-1381-107-2024-115-134
2. Бліхар В. С. Державно-церковні відносини як експлікація дихотомії влади та суспільства у європейській філософії : моногр. Львів: ЛьвДУВС, 2013. 516 с.

¹ Див.: Требін М. Інформаційне суспільство. Війни нової епохи. *Віче*. 2002. №4. С. 64–68.

3. Бодріяр Ж. Симулякри і симуляції. Київ: Основи, 2004. 230 с.
4. Гевара Че Э. Партизанская война / пер. с исп. Москва: Изд-во иностр. лит., 1961. 136 с.
5. Гібридна війна: in verbo et in praxi: монографія / Під. заг. ред. проф. Р. Додонова. Вінниця: ТОВ «НіланЛТД», 2017. 412 с.
6. Гібридна війна: технології сугестії та контрсугестії : монографія / [О. В. Акульшин та ін.]; Нац. акад. СБУ, Ін-т філології Київ. нац. ун-ту ім. Тараса Шевченка. Київ : Нац. акад. СБУ, 2018. 235 с.
7. Горбатенко В. Російська модель «безмежної» гібридної війни: основні характеристики. *Політичне життя*. 2024. №2. С. 131–137.
8. Гула Р. В., Дзьобань О. П., Передерій І. Г., Павліченко О. О., Філь Г. О. Інформаційна війна: соціально-онтологічний та мілітарний аспекти : монографія. Київ: «Каравела», 2020. 288 с.
9. Додатковий протокол до Женевських конвенцій від 12 серпня 1949 року, що стосується захисту жертв міжнародних збройних конфліктів (Протокол I), від 8 червня 1977 року. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_199#Text
10. Клаузевиц К. О войне : в 2 т. Москва: ООО «Изд-во АСТ» ; Санкт-Петербург : Terra Fantastica, 2002. Т. 1. 558 с. Т. 2. 574 с.
11. Креншо М. Терроризм и международное сотрудничество : реф. ИНИОН АН СССР. Москва, 1990. 14 с.
12. Курбан О. В. Сучасна гібридна війна та її інформаційна складова. *Бібліотекознавство. Документознавство. Інформологія*. 2016. №4. С. 82–89.
13. Магда Є. Гібридна війна: вижити і перемогти. Харків : Віват, 2015. 302, [1] с.
14. Мандрагеля В. А. «Гібридна війна»: спроба аналізу. *Стратегія розвитку України*. 2015. №1. С. 153–155.
15. Месснер Е. Э. Всемирная мятежевойна. Жуковский; Москва: Кучково поле, 2004. 512 с.
16. Путін веде в Україні гібридну війну – генерал Каппен. *Радіо Свобода*. 26.04.2014. URL: <https://www.radiosvoboda.org/a/25363591.html>
17. Рущенко І. П. Російсько-українська гібридна війна: погляд соціолога: монографія. Харків : Павленко О. Г., 2015. 266 с.
18. Сасин Г. В. Інформаційна війна: сутність, засоби реалізації, результати та можливості протидії (на прикладі російської експансії в український простір). *Грані*. 2015. №3. С. 18–23.
19. Світова гібридна війна: український фронт : монографія / за заг. ред. В. П. Горбуліна. Київ : НІСД, 2017. 496 с.

20. Словник іншомовних слів / за редакцією члена-кореспондента АН УРСР О. С. Мельничука. Київ: Головна редакція «Українська радянська енциклопедія», 1974. 776 с. URL: <https://ev.vue.gov.ua/wp-content/uploads/2018/04/Мельничук-О.-ред.-Словник-іншомовних-слів.pdf>.
21. Степико М. Т. Гібридна війна як війна ідентичностей. *Стратегічні пріоритети*. 2016. №3. С. 163–170.
22. Сунь-Цзы. У-Цзы. Трактаты о военном искусстве / пер. с кит., предисл. и коммент. Н. И. Конрада. Москва: ООО «Изд-во АСТ» ; Санкт-Петербург: Terra Fantastica, 2002. 558 с.
23. Требин М. Войны XXI века. Москва : АСТ ; Минск : Харвест, 2005. 608 с.
24. Требін М. Інформаційне суспільство. Війни нової епохи. *Віче*. 2002. №4. С. 64–68.
25. Требін М. П. Тероризм як деструктивний модус буття. *Сучасність*. 2003. №2. С. 77–89.
26. Требін М. П. «Гібридна» війна як нова українська реальність. *Український соціум*. 2014. №3 (50). С. 113–127.
27. Требін М. Феномен «гібридної» війни. *Гілея*. 2014. Вип. 87 (8). С. 366–371.
28. Требін М. П. Феномен інформаційної війни в світі, що глобалізується. *Вісник Національного університету «Юридична академія імені Ярослава Мудрого»*. Серія: *Філософія, філософія права, політологія, соціологія*. 2014. №2(16). С. 188–198.
29. Требін М. П., Чернишова Т. О. Еволюція війн крізь призму революцій у військовій справі. *Науково-практична конференція Харківського національного університету Повітряних Сил імені Івана Кожедуба «Сучасна війна: гуманітарний аспект»*: тези доповідей, 30 червня 2017 р. Харків.: ХНУПС ім. І. Кожедуба, 2017. С. 16–21.
30. Тухачевский М. Н. Избранные произведения: в 2 т. Москва: Воениздат, 1964. Т. 1 (1919–1927 гг.). 240 с. Т. 2 (1928–1937 гг.). 264 с.
31. Шмитт К. Понятие политического. *Вопросы социологии*. 1992. Т. 1, №1. С. 40–53.
32. Arduino A. Money for mayhem: mercenaries, private military companies, drones, and the future of war. Lanham: Rowman & Littlefield, 2023. xv, 285 p.
33. Basu S. Changing character of hybrid war: the threat to India. New Delhi: Pentagon Press LLP, 2020. xx, 183 p.
34. Berger Hobson R., Moghadam A. () Terrorism, Guerrilla, and the Labeling of Militant Groups. *Terrorism and Political Violence*. 2024. Vol. 36, No. 4. P. 567–584. DOI: 10.1080/09546553.2023.2183052.

35. Bratko A., Zaharchuk D., Zolka V. Hybrid Warfare – a Threat to the National Security of the State. *Revista de Estudios en Seguridad Internacional*. URL: <https://seguridadinternacional.es/resi/html/hybrid-warfare-a-threat-to-the-national-security-of-the-state/>
36. Casey-Maslen S. Hybrid warfare under international law. Oxford; New York: Hart Publishing, 2024. xx, 211 p.
37. Declaration on Principles of International Law concerning Friendly Relations and Co-operation among States in accordance with the Charter of the United Nations. Resolutions Adopted on the Reports of the Sixth Committee. URL: [https://docs.un.org/en/a/res/2625\(xxv\)](https://docs.un.org/en/a/res/2625(xxv))
38. Deep A. Hybrid War: Old Concept, New Techniques. *Small Wars Journal*. 2015. URL: <https://ru.scribd.com/document/401819033/Small-Wars-Journal-Hybrid-War-Old-Concept-New-Techniques-2015-03-02>
39. Dulles A. The secret surrender. London: Weidenfeld & Nicolson, 1967. [9], 268 p.
40. ESDP and NATO: better cooperation in view of the new security challenges. Speech by NATO Deputy Secretary General Ambassador Alexander Vershbow at the Interparliamentary Conference on CFSP/CSDP, Riga, Latvia, 5 March 2015. *NATO*. March 05, 2015. URL: <https://www.nato.int/en/news-and-events/events/transcripts/2015/03/05/esdp-and-nato-better-cooperation-in-view-of-the-new-security-challenges>
41. Freier N. Hybrid Threats and Challenges: Describe... Don't Define. *Small Wars Journal*. 2009. Vol. 5. P. 7–8. URL: <https://smallwarsjournal.com/2010/01/07/hybrid-threats-and-challenges-describe-dont-define/>.
42. Fridman O. Russian 'hybrid warfare': resurgence and politicisation. Oxford ; New York, NY: Oxford University Press, 2018. xi, 237 p.
43. Ganor B. The counter-terrorism puzzle : a guide for decision makers. New Brunswick, N. J.: Transaction Publishers, 2005. xxii, 334 p.
44. Hallengren C. Hybrid warfare and asymmetric threats. *National Preparedness Commission*. November 28, 2025. URL: <https://nationalpreparednesscommission.uk/publications/hybrid-warfare-and-asymmetric-threats/>
45. Hoffman F. G. Complex Irregular Warfare: The Next Revolution in Military Affairs. *Orbis*. 2006. Summer. Vol. 50, Issue 3. P. 395–411.
46. Hoffman F. G. Conflict in the 21st Century: The Rise of Hybrid Wars. Arlington, VA: Potomac Institute for Policy Studies, 2007. 72 p.

47. Hoffman F. G. Further Thoughts on Hybrid Threats. *Small Wars Journal*. 03.03.2009. URL: <https://smallwarsjournal.com/2009/03/03/further-thoughts-on-hybrid-threats/>
48. Hoffman F. G. Hybrid Threats: Reconceptualizing the Evolving Character of Modern Conflict. *Strategic Forum*. 2009. April. No. 240. P. 1–8.
49. Hoffman F. G. Hybrid vs. compound war. *Armed Forces Journal*. 2009. October 1. URL: <http://armedforcesjournal.com/hybrid-vs-compound-war/>
50. Hoffman F. G. Hybrid Warfare and Challenges. *Joint Force Quarterly*. 2009. 1st Quarter. No. 52. P. 34–39.
51. Hoffman F. G. 'Hybrid Threats': Neither Omnipotent Nor Unbeatable. *Orbis*. 2010. Vol. 54, Issue 3. P. 441–455. DOI: <https://doi.org/10.1016/j.orbis.2010.04.009>.
52. Hoffman F. G. The Real «Forever War». *Orbis*. 2014. Vol. 58, Issue 2. P. 297–301.
53. Hybrid and cyber war as consequences of the asymmetry: a comprehensive approach answering hybrid actors and activities in cyberspace : political social and military responses / Josef Schröfl, Bahram M. Rajaei, Dieter Muhr (eds.). Frankfurt am Main; New York: Peter Lang, 2011. 315 p.
54. Hybrid conflicts and information warfare : new labels, old politics / edited by Ofer Fridman, Vitaly Kabernik, James C. Pearce. Boulder ; London: Lynne Rienner Publishers, 2019. viii, 271 p.
55. Hybrid warfare in Ukraine: outcomes and recommendations for Europe and the world / Scientific editor, Bogusław Pacek. Brussels: Defence Education Enhancement Programme, 2017. 206 p.
56. Hybrid warfare. *Fortune IAS Circle*. Feb 04, 2025. URL: https://fortuneiascircle.com/background/hybrid_warfare
57. Hybrid warfare: fighting complex opponents from the ancient world to the present / Edited by Williamson Murray and Peter R. Mansoor. New York: Cambridge University Press, 2012. xi, 321 p.
58. Hybrid warfare: future and technologies / Ralph Thiele, editor. Wiesbaden: Springer VS, 2021. xxv, 230 p.
59. Hybrid warfare: the changing character of conflict / editor, Vikrant Deshpande. New Delhi: Pentagon Press, 2018. xvi, 200 p.
60. International Convention against the Recruitment, Use, Financing and Training of Mercenaries : resolution / adopted by the General Assembly. A/RES/44/34. URL: <https://digitallibrary.un.org/record/281847>
61. Johnson D. E. Military capabilities for hybrid war: insights from the Israel Defense Forces in Lebanon and Gaza. Santa Monica, CA: RAND, 2010. ix, 8 p.

62. Jones S. G., Dobbins J., Byman D., Chivvis C. S., Connable B., Martini J., Robinson E., Chandler N. Rolling Back the Islamic State. *RAND Corporation*. Apr 20, 2017. URL: https://www.rand.org/pubs/research_reports/RR1912.html
63. Kelman H. Violence without Moral Restraint: Reflection on the Dehumanisation of Victims and Victimiziers. *The Journal of Social Issues*. 1973. Vol. 29, No. 4. P. 25–63.
64. Kennedy J. F. Remarks at West Point to the Graduating Class of the U. S. Military Academy. June 06, 1962. *The American Presidency Project*. URL: <https://www.presidency.ucsb.edu/documents/remarks-west-point-the-graduating-class-the-us-military-academy>
65. Kilcullen D. The Accidental Guerilla. Fighting Small Wars in the Midst of a Big One. New York: Oxford University Press, 2009. xxviii, 346 p.
66. Kilcullen D. The accidental guerrilla : fighting small wars in the midst of a big one. Oxford ; New York: Oxford University Press, 2009. xxviii, 246 p.
67. Loishyn A., Tkach I., Havrylko Y., Grodovskiy O., Tkach M. Analysis of the features of hybrid warfare. *Political Science and Security Studies Journal*. 2021. Vol. 2, No. 1. P. 14–25. DOI: 10.5281/zenodo.4642371
68. Luttwak E. N. Strategy : the logic of war and peace. Cambridge, Mass.: Belknap Press of Harvard University Press, 2001. xii, 308 p.
69. Main characteristics of hybrid wars. *Blog_en*. URL: <https://sidcon.com.ua/tpost/veies57z21-main-characteristics-of-hybrid-wars>
70. Maritime security law in hybrid warfare / edited by Alexander Lott. Boston, Massachusetts: Brill, 2024. xxv, 396 p.
71. Mattis J. N., Hoffman F. G. Future Warfare: The Rise of Hybrid Wars. *US Naval Institute Proceedings Magazine*. 2005. November. Vol. 132/11/1,233. P. 18–19.
72. McCuen J. J. Hybrid Wars. *Military Review*. 2008. April-May. P. 107–113.
73. McLuhan M. Understanding media: the extensions of man. New York: McGraw-Hill, 1964. vii, 359 p.
74. Metz S. Rethinking insurgency. Carlisle, PA: Strategic Studies Institute, U. S. Army War College, 2007. vii, 69 p.
75. Minor D. The Information War: How the Government and the Press Manipulate, Censor and Distort the News. New York: Hawthorn Books, 1970. 251 p.
76. Mitrović M., Nikolić N. Hibridni rat: doprinos definisanju koncepta, sadržaja i modela delovanja. Beograd: Medija centar «Odbrana», 2022. 398 p.

77. Natarajan V. C., Chakraborty A. K. Information war in the defence strategy. Noida: Trishul Publication, 1998. 238 p.
78. Nemeth W. J. Future War and Chechnya: A Case for Hybrid Warfare. Monterey, CA: Naval Postgraduate School, June 2002. x, 88 p. URL: <https://files01.core.ac.uk/download/pdf/36699567.pdf>.
79. Orenstein M. A. The lands in between: Russia vs. the West and the new politics of hybrid war. New York, NY: Oxford University Press, 2024. xiv, 258 p.
80. Rácz A. Russia's hybrid war in Ukraine: breaking the enemy's ability to resist. Helsinki: Ulkopoliittinen Instituutti, 2015. 99 p.
81. Radin A. Hybrid Warfare in the Baltics: threats and potential responses. Santa Monica, Calif.: RAND, 2017. ix, 47 p.
82. Rona T. P. Weapon Systems and Information War. Seattle: Boeing Aerospace Company, 1976. vi, 71 p. URL: https://www.esd.whs.mil/Portals/54/Documents/FOID/Reading%20Room/Science_and_Technology/09-F-0070-Weapon-Systems-and-Information-War.pdf
83. Shamsi Z. U. H. Understanding Sun Tzu and The Art of Hybrid War. Lausanne; New York: Peter Lang, 2023. xii, 99 p.
84. Sulaiman M. N. Fighting hybrid: the coming of hybrid warfare & the threats to Pakistan. Karachi: Paramount Books (Pvt.) Ltd., 2023. xxiii, 112 p.
85. Terrorism: Theory and Practice / edited by Yonah Alexander, David Carlton, and Paul Wilkinson. Boulder, Colorado: Westview Press, 1979. xiii, 280 p.
86. Trebin M. P. The phenomenon of terrorism: understanding the essence. *Вісник Національного юридичного університету імені Ярослава Мудрого. Серія: Політологія*. 2019. 2 (41). С. 88–102.
87. Unconventional war. *UIA*. Mar 16, 2024. URL: <https://encyclopedia.uia.org/problem/unconventional-war>
88. Van Creveld M. The transformation of war. Toronto; New York: Free Press: 1991. x, 254 p.
89. Whyte J. The hybrid war scandal. Security Dialogue. 2026. Special Issue. Making security public: Scandals, controversies, struggles. DOI: <https://doi.org/10.1093/secdia/xhaf017>
90. Wilkinson P. Terrorism & the Liberal State. 2nd ed. Basingstoke: Palgrave Macmillan, 1986. xiv, 322 p.
91. Yasser Arafat's 1974 UN General Assembly speech. *United Nations General Assembly*. November 13, 1974. URL: https://en.wikisource.org/wiki/Yasser_Arafat%27s_1974_UN_General_Assembly_speech

92. Za zrcadlem : hybridní válka jako staronový fenomén mezinárodních vztahů / Jaroslav Kurfürst, Jan Paďourek (eds.). Praha: Academia, 2021. 387 p.
93. Zarate J. C. The Emergence of a New Dog of War: Private International Security Companies, International Law, and the New World Disorder. *Stanford Journal of International Law*. 1998. Vol. 34. Issue 1. P. 75–162.

1.3. Трансформація війни та її вплив на перспективи розвитку держави і суспільства України

Старинський Микола Володимирович

доктор юридичних наук, професор

професор кафедри адміністративного, господарського права та фінансово-економічної безпеки Навчально-наукового інституту права Сумський державний університет

Завальна Жанна Вікторівна

доктор юридичних наук, професор

професор кафедри цивільно-правових дисциплін Харківський національний університет імені В. Н. Каразіна

Сучасний світ активно трансформується під впливом процесів глобалізації та мутації політичного і економічного просторів. Ці трансформації проявляються в усіх сферах життєдіяльності людини, функціонування суспільства і держави. Одним з найбільш вагомих каталізаторів сучасних трансформацій є посилення тенденцій до насильницької реалізації волі однією державою відносно іншої, що в науковій літературі дістало назву «війна».

Розвиток сучасного світу переконливо доводить, що війна є його невід'ємним атрибутом. Як би це сумно не звучало, проте практично завжди після певного періоду соціально-політичного затишшя настає період, у рамках якого починають виникати протиріччя, що знаходять свій вияв у війні. При цьому практично завжди війна об'єктивується у фізичному зіткненні сторін, які мають прагнення до досягнення своєї цілі. Ці періоди, періоди між фізичними зіткненнями, можуть

бути як тривалими¹, так і короткостроковими², але і в першому, і в другому випадку вони завжди пов'язані з людськими жертвами, що приносяться задля досягнення політичної цілі. Так, за даними, що наводять дослідники, з 3500 р. до н.е. людство прожило без війн лише 292 роки. У цей період виникло близько 14 550 великих і малих війн, у ході яких загинули, померли від голоду, епідемій та інших причин, що були наслідками війн, понад 3,66 млрд людей³. Рекордним за масштабами й інтенсивністю військових зіткнень виявилось ХХ ст. У ньому частота воєн коливалася, але загалом перевищила середню частоту воєн за всю відому історію людства приблизно в 1,5 рази⁴. Наймасштабнішою за руйнуванням в історії людства стала Друга світова війна, у якій взяла участь 61 держава, понад 80% населення Землі, і яка забрала життя понад 40 мільйонів осіб⁵. За період після Другої світової війни у ХХ ст. на планеті було зафіксовано, за різними підрахунками, від 225 до 232 воєнних конфліктів у 148 регіонах⁶. На жаль, з початком війни російської федерації проти України ця сума статистика тільки поповнюється, а війна, як соціально-політичне явище, трансформується. В умовах воєнного функціонування України та існування її населення в рамках героїчного опору навалі рф, у нас, на жаль, є можливість в практичному плані спостерігати тенденції щодо трансформації як самого явища війни, так і механізмів її ведення і виправдання. Це актуалізує питання про її природу і наслідки, особливо для тих держав, які є її жертвами, оскільки дає мож-

¹ У континентальній Європі останній воєнний конфлікт з колосальною кількістю людських жертв закінчився в 1945 році, а період помірною мирного існування європейських народів тривав до 22 лютого 2022 року, коли російська федерація здійснила військовий напад на Україну.

² Прикладом коротких перерв між воюючими сторонами може бути ситуація, яка склалась на території Близького Сходу, де воєнні конфлікти, то згасали, то поновлювалися з новою силою.

³ Див.: Требін М. Війни в історії людства та їхні наслідки: уроки для України. *Вісник Львівського університету. Серія філос.-політолог. студії*. 2015. Вип. 6. С. 89–90.

⁴ Див.: Серебрянников В. В. Социология войны. Москва: Ось-89, 1998. С. 7.

⁵ Див.: Требін М. Війни в історії людства та їхні наслідки: уроки для України. С. 90.

⁶ Див.: Політологія: навчальний енциклопедичний словник-довідник / За наук. ред. Н. М. Хоми. Львів: Новий Світ-2000, 2014. С. 75.

ливість розробити механізми протидії та відновлення після її закінчення.

Ураховуючи зазначене, спробуємо окреслити, що собою являє війна на сучасному етапі розвитку нашої цивілізації, зокрема, як вона об'єктивується, у яких формах проявляється і які тенденції у своєму розвитку має.

Безумовно, розкриття сутності сучасної війни є неможливим без її визначення, оскільки саме визначення дає можливість встановити рамки дослідження, виявити різні точки зору як на саме явище війни, так і на його складові. Проведене нами дослідження як наукової, так і довідкової літератури свідчить, що термін «війна» не знайшов свого однозначного сприйняття. При цьому в рамках розкриття сутності та розуміння природи війни дослідники виділяють період «традиційних воєн» з центральною роллю держави у її веденні і період «сучасних воєн» з їх розмитими межами.

Становлення «традиційних воєн» було досить тривалим і пов'язане з великою кількістю історичних подій, початковими з яких стали події, що призвели до Тридцятирічної війни¹, наслідком якої став Вестфальський мир, що породив новий міжнародний порядок, центром якого стала держава. До цього Європа мала вигляд рингу для боїв без правил. Війни могли вести будь-хто, хто був здатен заплатити за це, і всі так і робили. Королі, шляхетні роди, міста і навіть папи римські наймали армії для виконання їхніх наказів. При цьому війни були всюди і постійно². Це відбувалось повністю безконтрольно і безмежно.

З виникненням «Вестфальського порядку» держава перетворилась на головних бенефіціарів сили, а найманці і ті, хто їх наймав, опинились поза законом. Держави почали інвестувати у власні постійні армії, при цьому взаємозв'язок між сильною владою і світським порядком став абсолютним. Це дало право державам писати правила, за якими мали жити їхні підлеглі. Старі центри влади – герцоги, міста і навіть церква – змушені були вклонятись правителям держави.

¹ Див.: McFate S. The New Rules of War: Victory in the Age of Durable Disorder / foreword by Gen. Stanley McChrystal (Ret.). New York: William Morrow, 2019. P. 27.

² Там само. P. 28–29.

Як показує аналіз міжнародного устрою, що був створений на основі Вестфальського миру, для нього були характерні дві риси. По перше, Вестфальський порядок був порядком, заснованим на правилах, яких була велика кількість, проте, головними були держави, а всі інші – їхніми підлеглими. Держави гарантували своє панування тим, що своїми національними арміями завдають поразки кожному, хто наважиться виступити проти них.

Другою особливістю Вестфальського порядку стало формування порядку збройних конфліктів. Відповідно до цього порядку мати армії і вести війни дозволялось лише державам. Це зробило війну виключно міждержавною справою, що ведуть збройні сили держави за певними звичаями і правилами. Пізніше ці правила були оформлені у «звичаї та закони війни», які згодом об'єктивувались у Гаазьку¹ і Женевську² конвенції. При цьому показовим є те, що вони стосуються лише міждержавних конфліктів, а це дає змогу говорити, що всі інші форми війни, окрім міждержавних, є поза законом.

Вестфальський спосіб ведення війни став «традиційним» у свідомості тієї доби, що була сприйнята нами, і спадкоємцями якої є сучасний світ. Міждержавні війни визнавались єдиним видом воєнних дій, у рамках якого воювали національні армії за прапор, а не наймані армії за королів і пап. Перемога на полі бою визначала переможців і переможених і підносила національні держави до слави переможців, що вирішували долю переможених. Державний спосіб ведення війни поширився в усьому світі завдяки європейській колонізації, завдяки чому ми сприймаємо їх як вічні та універсальні³.

Зазначене є фундаментом сприйняття війни як соціально-політичного явища і конструювання його дефініції як в сучасній науковій

¹ Див.: IV Конвенція про закони і звичаї війни на суходолі та додаток до неї: Положення про закони і звичаї війни на суходолі. Дата підписання: 18.10.1907. Дата набрання чинності для України: 24.08.1991. *Верховна Рада України*. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_222#Text

² Див.: Женевська конвенція про захист цивільного населення під час війни від 12 серпня 1949 р. *Верховна Рада України*. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_154#Text

³ Див.: Zavalna Zh., Starinskyi M., Sokolova I. The Impact of the War on the Socio-Cultural and Political and Legal Transformation of Ukrainian Society. *The Rights*. Vol. II.: monograph / Ed. Dr. Viktor Savchenko. Gurugram: Chatiner Publication, 2024. P. 10–58.

літературі, так і в нормативних актах. Для прикладу наведемо декілька найбільш характерних.

Головний теоретик війни XIX ст. Карл фон Клаузевіц сприймав війну як азартну гру та оцінку ймовірностей, які є не чим іншим, як продовженням державної політики іншими засобами, що об'єктивується в акті насильства, який має на меті змусити противника виконати нашу волю¹. У свою чергу Г. Сорель, досліджуючи насильство як явище і розкриваючи його форми, визначав війну як політичний акт, за допомогою якого держави, нездатні врегулювати суперечки щодо своїх зобов'язань, прав чи інтересів, вдаються до збройної сили, щоб вирішити, яка з них сильнішою, і у такий спосіб нав'язати свою волю іншій державі².

У рамках соціальних наук А. Джонсон сприймав війну як збройний конфлікт між групами населення, такими, як раси чи племена, держави чи менші географічні одиниці, релігійні чи політичні партії, економічні класи³. Як збройне протистояння між двома або більше суверенними інституціями міжнародного права, які використовують організовані збройні сили для досягнення конкретних цілей сприймав війну Г. М. Каллен⁴. У рамках міжнародного правопорядку, на думку Дж. Г. Старка, «війна в її найбільш загальноприйнятому сенсі є змаганням між двома або більше державами, насамперед за допомогою збройних сил, і кінцевою метою кожного з його учасників є перемога або інше нав'язування своїх умов досягнення миру»⁵. Як «правову умову, що рівною мірою дозволяє двом або більше ворогуючим сторонам вести конфлікт із застосуванням збройної сили», розглядав війну К. А. Райт⁶.

¹ Див.: Клаузевиц К. О войне: в 2 т. Москва: АСТ; Санкт-Петербург: Terra Fantastica, 2002. Т. 1. С. 23.

² Див.: Sorel G. *Réflexions sur la violence*. 2e éd. Paris: Rivière, 1910. 412 p.

³ Див.: Johnson A. War. *The Encyclopedia of the Social Sciences* / Edited by E. R. Seligman, A. S. Johnson. New York: Macmillan, 1935. Vol. 15. P. 127–146.

⁴ Див.: Kallen H. M. Of war and peace. *Social Research*. 1939. Vol. 6, No. 3. P. 361–391.

⁵ Див.: Starke J. G. *Introduction to International Law*. 7th ed. London: Butterworths, 1972. xxvii, 631 p.

⁶ Див.: Wright Q. *A Study of War* / abridged by Louise Leonard Wright. 2nd ed. Chicago: University of Chicago Press, 1983. xiv, 451 p.

В енциклопедичній літературі також відображались поняття війни. Зокрема, найбільш поширеним є визначення війни як «стану, у якому держави застосовують одна проти одної усі форми тиску з дотриманням дії законів та звичаїв ведення війни (*jus in bello*)»¹.

Завершення холодної війни ознаменувало собою новий етап, у рамках якого сприйняття війни як соціально-політичного явища під впливом різного роду факторів почало поступово трансформуватись. Ці фактори мали як глобально-політичний, так і соціально-політичний характер. Так, на сприйняття війни значно вплинуло зникнення Радянського Союзу як головного противника західного світу. Також після терористичних атак 11 вересня 2001 р. Сполучені Штати Америки заявили про свою залученість до «глобальної війни з терором», що спричинило потребу звернутися до проблем визначення понять «війна» і «збройний конфлікт» у міжнародному праві. У травні 2005 р. виконавчий комітет Міжнародної правової асоціації (ILA) доручив комітетові з питань використання сили (Use of Force Committee) створити доповідь щодо міжнародно-правових значень термінів «війна» та «збройний конфлікт». Висновки експертів, серед іншого, полягали в тому, що хоча термін «війна» (*war*) продовжує використовуватися, однак загалом у міжнародному праві замість нього застосовується ширше поняття «збройний конфлікт» (*armed conflict*), яке передбачає дві обов'язкові складові: наявність організованих озброєних контингентів та залученість до бойових дій певної інтенсивності. Ці мінімальні критерії вважаються достатніми і можуть супроводжуватися певними додатковими характеристиками².

Таким чином, якщо узагальнити наведені визначення і сприйняття війни, можемо констатувати, що на сучасному етапі існування нашого суспільства формулювання єдиного визначення поняття «війна» має певні перешкоди, головними з яких є постійний розвиток і трансформація цього явища. Проте, ураховуючи мету нашого дослідження, спробуємо пунктирно його окреслити.

¹ Див.: Великий енциклопедичний словник / за ред. Ю. С. Шемшученка. Київ: Юрид. думка, 2012. С. 116; Енциклопедія міжнародного права: у 3 т. / редкол.: Ю. С. Шемшученко та ін. Київ: Академперіодика, 2014. Т. 1. С. 499.

² Див.: Парахонський Б. О., Яворська Г. М. Онтологія війни і миру: безпека, стратегія, смисл: монографія. Київ: НІСД, 2019. С. 42.

Базою для досягнення нашого завдання візьмемо позиції теоретиків війни, що втілились у їхніх роботах і стали класичними. Основоположник теорії війни К. Клаузевіц справедливо підкреслював, що війна – це соціальна дійсність¹, яка містить мобілізацію і організацію чоловіків (і практично ніколи жінок) з метою вчинення фізичного насилля, передбачає певні типи регулювання соціальних відносин і має власну особливу логіку. Він наголошував на тому, що «війна належить не до сфери мистецтва і науки, а до галузі суспільного життя». При цьому він зазначав, що «війну можна порівняти з торгівлею, що також є конфліктом людських інтересів і діяльності»². Ми повністю погоджуємось з таким підходом, оскільки сучасні форми і методи ведення воєнних дій його підтверджують. У цьому зв'язку варто погодитись з думкою, що у кожного суспільства є його власна характерна форма війни³. Те, що сприймається нами як війна, те, що отримує від нас політичне визначення «війна», насправді є специфічним феноменом соціального життя суспільства.

Як було зазначено вище, головні риси війни склались в Європі десь між XV і XVIII століттями. Проте феномен війни найтіснішим чином пов'язаний як з еволюцією новоєвропейських держав, так і з їх активним технічним розвитком, що був спрямований на забезпечення ефективності ведення воєнних дій. Разом з цим, конструювання визначення, що уособлює собою концентрацію сутності та змісту явища, потребує звернути увагу на визначальні характеристики, які відображають його природу.

Як показує аналіз, війна за своєю природою є актом насилля з певною метою⁴. При цьому, якщо ми візьмемо як базове визначення поняття «війна», сформоване К. Клаузевіцем, то зможемо її певним чином концептуалізувати. Визначення війни як акту насилля з метою досягнення нашої політичної цілі дає можливість виділити умовні її сторони – «ми» і «наш противник», а також окреслює цілі – «ви-

¹ Див.: Клаузевіц К. фон. Принципи ведення війни. Київ: Професіонал, 2023. С. 78–79.

² Там само. С. 78–79.

³ Див.: Kaldor M. New and Old Wars. Organized Violence in a Global Era. 3rd ed. Stanford, California: Stanford University Press, 2012. P. 39.

⁴ Див.: Клаузевіц К. фон. Принципи ведення війни. С. 78–79.

конання нашої волі». Ураховуючи це, ми можемо говорити про те, що класичними ознаками війни як соціального феномену є: сторони (противники), насилля одного противника відносно іншого, політична мета у вигляді волі, яку намагаються досягти супротивники. Таким чином, ураховуючи природу війни та виділені класичні ознаки, ми можемо говорити про неї як про агресію переважно між державами заради досягнення політичної цілі, яка піддається визначенню (по суті, це державний інтерес).

Сприймаючи зазначене як вихідне теоретичне узагальнення сутності війни, у рамках нашої роботи також зазначимо, що реальна війна значно відрізняється від теоретичної із двох причин: політичних і матеріальних. По-перше, політичні наміри можуть виявитись обмеженими або/чи підтримка населення буде недостатньою. По-друге, війна завжди характеризується тим, що К. Клаузевіц називає «тертям»: проблеми матеріально-технічного забезпечення, погана видимість, недостатня оснащеність, недисциплінованість, незнайома місцевість. Усе це робить війну іншою, ніж вона є на папері, і дає можливість характеризувати її як результат напруженості, що існує між внутрішнім прагненням абсолютної війни і стримуючими політичними та практичними факторами. При цьому, якщо поглянути на феномен війни як соціально-політичного явища у його розвитку, ми можемо повністю погодитись з К. Клаузевіцем, який говорив, що війна має постійну природу (*акт агресії, що об'єктивується в насиллі* – М. С., Ж. З.) та характер, що постійно змінюється залежно від епохи, культури, політичного контексту. А на сучасному етапі розвитку цивілізації зміна і трансформація війни також відбувається під впливом технічного розвитку.

Яким же чином і в яких напрямках відбувається трансформація сучасної війни, і що є цьому причинами? Відповідаючи на це питання, ми маємо поглянути на те, якою була війна, для того щоб можна було виділити напрямки її зміни. Звернення до наукової літератури, у якій розкриваються питання особливостей ведення війни, дає нам можливість констатувати, що на сьогодні фахівцями-теоретиками війни залежно від інструментів і методів ведення війни виділено шість

її покоління¹. Кожне покоління війни має свої особливості і характеристики та відображає у своїй основі рівень розвитку цивілізації та військової справи. У цьому аспекті варто погодитись з думкою Реймона Арона, який вказував, що «війни – це специфічне соціальне вище, яке виникло, ймовірно, у якийсь певний період людської історії. Вони означають організацію насильницьких дій противними один одному суспільствами»².

Якщо коротко охарактеризувати особливості кожного покоління війн, можна зазначити таке. Як критерій поділу війни на покоління дослідники беруть інструменти, методи ведення та результат їх застосування. Залежно від цих критеріїв були виділені: а) контактні війни доядерного періоду, що містять розвиток війни від першого до п'ятого покоління та б) безконтактні війни ядерного періоду, що містять війну шостого покоління³.

Для першого покоління війн було характерним застосування лінійної тактики, холодної зброї, обладунків та контактного рукопашного бою. Головною метою війн першого покоління було фізичне знищення противника, заволодіння його зброєю та цінностями. Перехід до другого покоління війн був пов'язаний з винайденням пороху та гладкоствольної зброї. Для них були характерним контактні бої (уже на певній дистанції) та окопні війни підрозділів та застосування нарізної зброї, кулеметів, артилерійського вогню із закритих позицій, масованого артилерійського вогню, що замінював сконцентровану живу силу. Для цього періоду характерні розуміння значущості індустріальної економіки у випуску озброєння та військової техніки (ОВТ), визнання та прийняття оперативного мистецтва, урахування ідей і технологій у військовій справі, усвідомлення необхідності розвитку інфраструктури та шляхів сполучення⁴. Третє покоління війн харак-

¹ Див.: Лойшин А. Аналіз поколінь війн згідно з концепціями технологічного та хвильового розвитку суспільства. *Journal of Scientific Papers «Social Development and Security»*. 2022. Vol. 12, No. 2. С. 1–13. С. 5.

² Арон Р. Мир і війна між націями / пер. з фр. В. Шовкун [та ін.]. Київ: «Юніверс», 2000. С. 409.

³ Див.: Zavalna Zh., Starinskyi M., Sokolova I. The Impact of the War on the Socio-Cultural and Political and Legal Transformation of Ukrainian Society.

⁴ Див.: Лойшин А. Аналіз поколінь війн згідно з концепціями технологічного та хвильового розвитку суспільства. С. 6.

теризується тактикою широких маневрів, оточень супротивника і прориву його ліній оборони на велику глибину з використанням великих танкових з'єднань та авіації¹. Війни третього покоління зосереджені на використанні пізніх сучасних тактик, швидкості, прихованості і несподіваності, в обході позицій противника і знищенні його сил з тилу². Четверте покоління війни характеризується стиранням відмінностей між безпосередньо війною і політикою, між залученими в неї військовими і цивільним населенням. Вона є опосередкованим результатом змін, викликаних соціальними, економічними, політичними і технологічними перетвореннями внаслідок загальносвітової глобалізації³. Станом на сьогодні характерними ознаками війн четвертого покоління можна вважати: високий рівень технологізації; значущість інформаційно-психологічних операцій; широке застосування високоточної зброї, БпЛА; залежність від інтернету, інформаційних мереж, ЗМІ⁴. П'яте покоління війни базувалось на теорії ядерної війни, де цілі не можуть бути досягнуті. Її ведуть/вестимуть переважно за допомогою некінетичних військових дій, соціальної інженерії, дезінформування, кібератак, а також новітніх технологій (штучного інтелекту і повністю автономних систем). Зокрема, Д. Ебботт характеризував війну п'ятого покоління як війну «інформації та сприйняття»⁵. Війна шостого покоління спрямована на знищення економічного потенціалу країни-супротивника та зміну її політичного устрою. У цій війні вирішальна роль відводиться невеликій кількості сухопутних військ, не ядерній, а високоточній звичайній ударній і оборонній зброї та зброї, створеній за новими фізичними принципами. Як стверджують дослідники, баталії війн шостого покоління

¹ Див.: Бліцкріг. Великий тлумачний словник сучасної української мови (з дод. і допов.) / уклад. і гол. ред. В. Т. Бусел. 5-те вид. Київ; Ірпінь: Перун, 2005. С. 88.

² Див.: Лойшин А. Аналіз поколінь війн згідно з концепціями технологічного та хвильового розвитку суспільства. С. 6.

³ Див.: Knopf C., Ziegelmayer E. Fourth Generation Warfare and the US Military's Social Media Strategy. *ASPJ Africa & Francophonie*. 2012. Vol. 3, No. 4. P. 7.

⁴ Див.: Лойшин А. Аналіз поколінь війн згідно з концепціями технологічного та хвильового розвитку суспільства. С. 8.

⁵ Див.: The Handbook of Fifth Generation Warfare / Ed. by Abbott D. Ann Arbor: Nimble Books, 2010. P. 20.

будуть кардинально відрізнятися від попередніх ще й тим, що вся міць агресора функціонально спрямована лише на безпосереднє ураження об'єктів економіки противника. При цьому будуть здійснюватись найміцніші удари безпілотною високоточною зброєю різноманітного базування¹.

У сучасній науковій літературі йде жвава дискусія щодо покоління війни, у якому перебуває наш світ. Одні дослідники говорять, що на сьогодні вже повністю проявлені риси війн четвертого покоління, деякі – що це майбутнє². Інші дослідники вказують на те, що сучасний світ перебуває у п'ятому поколінні війни³, ще інші акцентують на існуванні шостого покоління⁴. Не ставлячи собі за мету дискусію з фахівцями щодо покоління сучасних війн, ми лише зазначимо, що з нашої точки зору, ураховуючи практику ведення війни РФ проти України, визначення покоління сучасної війни є досить непростим завданням. Це пояснюється тим, що РФ застосовує проти України методи і інструменти, які є характерними для шостого покоління війни і водночас намагається використовувати як шантаж свій ядерний потенціал, що є характерним для війн п'ятого покоління.

У якості ілюстрації такої ситуації звернемо нашу увагу на загальні особливості російсько-української війни та особливості її ведення на полі бою. Особливостями російсько-української війни, що мають загальний характер, вважають такі: а) агресія без офіційного оголошення війни; б) приховування країною-агресором своєї участі в конфлікті; в) активне використання асиметричних бойових дій і мережевої війни, тобто війни, що не має одного і явного центру управління війною; г) широке використання нерегулярних збройних формувань (у т. ч. під

¹ Див.: Бахтін А. М. Війни шостого покоління. *Наукові праці Миколаївського державного гуманітарного університету ім. Петра Могили комплексу «Києво-Могилянська академія»*. Сер.: Історичні науки. 2008. Т. 88, Вип. 75. С. 167–170.

² Див.: Klaauw C. van der. Generations of Warfare: An Outdated Concept? *The Three Swords Magazine*. 2021. Issue No. 37. P. 71–74.

³ Див.: Twfiak F. The Development of Warfare Through Seven Generations: Cyber-Attacks and Impacts on International Relations. URL: <https://www.ia-forum.org/Files/BNMWSM.pdf>

⁴ Див.: Бахтін А. М. Війни шостого покоління; Слипченко В. И. Войны шестого поколения. Оружие и военное искусство будущего. Москва: Вече, 2002. 384 с.

прикриттям мирного населення) під гаслами і виглядом громадянської війни; д) неофіційне залучення державою-агресором недержавних виконавців – «ввічливих чоловічків», «добровольців», які, по суті, є найманцями і не пов'язані міжнародним правом; е) нехтування агресором міжнародними нормами ведення бойових дій та чинними угодами, досягнутими домовленостями; ж) взаємні заходи політичного та економічного тиску; з) бойові дії протистояння у кібернетичному просторі; и) бойові дії проводяться проти слабких місць держави і місцевого населення; і) бойові дії не мають явного тилу і фронту; ї) широко використовуються методи інформаційної боротьби і терору; й) миттєва реакція на зміну ситуації, навіть за відсутності явних змін, і гнучкість в її управлінні (керований хаос); к) інформаційна, дезінформаційна і пропагандистська війна, що в даний час є потужним інструментом ведення війни; л) широке використання неурядових факторів (бізнес, незаконні збройні формування, релігійні організації, криміналітет, приватні особи), що діють порівняно незалежно, але під загальним керівництвом і централізованим управлінням; м) широке використання терористичних актів та підірвних дій¹.

Особливостями сучасної російсько-української війни на полі бою фахівці вважають такі.

1. Одну з головних ролей відіграє авіаційна складова повітряно-ударної компоненти збройних сил (ПУК ЗС) для вирішення як стратегічних (завоювання переваги в повітрі, знищення об'єктів критичної інфраструктури країни), так і оперативних (тактичних) завдань щодо знищення військових цілей та об'єктів на всій території країни, а також підтримки дій міжвидових угруповань військ (завдання ударів у прифронтовій зоні та на лінії бойового зіткнення).

2. Відбувається масоване застосування високоточних засобів ракетної складової ПУК ЗС для вирішення стратегічних завдань.

3. Значно зросла роль у застосуванні розвідувально-інформаційних та розвідувально-ударних систем, а також систем управління військами і зброєю, що функціонують у масштабі реального часу.

¹ Див.: Алімпієв А. М., Певцов Г. В. Особливості гібридної війни РФ проти України. Досвід, що отриманий Повітряними Силами ЗСУ. *Ukrainian Military Pages*. 24.05.2017. URL: <https://www.ukrmilitary.com/2017/05/experience-received-by-the-armed-forces-of-the-armed-forces-of-ukraine.html>

4. З обох сторін угруповання військ намагаються використовувати під певні завдання різні за складом багатофункціональні мобільні бойові групи, які спроможні діяти у єдиному командно-інформаційному просторі (ЄКІП), що створюється в зоні ведення бойових дій з можливістю ведення безконтактних бойових дій.

5. Значно збільшилася динаміка та інтенсивність ведення бойових дій, особливо на тактичному рівні, по всій лінії бойового зіткнення.

6. Відбувається інтегроване застосування різних інформаційних засобів, комплексів і систем, а також їх об'єднання в мережецентричні системи управління військами і засобами (МЦСУ ВЗ) з метою значного підвищення ефективності застосування міжвидових угруповань військ (МУ) та їх компонентів.

7. Відбувається гонитва між супротивниками у застосуванні новітніх технологій та інноваційних рішень (розробок) для їх впровадження в зразки ОВТ, що значно змінює характер ведення бойових дій.

8. Поступово радіоелектронна боротьба (РЕБ) та інформаційне забезпечення стають основними видами бойового забезпечення військ.

9. Поступово набирають оберти застосування наземних роботизованих систем різного призначення і морських дронів.

10. Значно збільшилась роль застосування БпЛА різних типів та призначення, які взяли на себе частину завдань, що виконують засоби ракетної і авіаційної складової ПУК збройних сил.

11. Визначальне значення на тактичному рівні має масоване використання FPV-дронів (дронів полю бою), без застосування яких не відбувається жодне бойове зіткнення між підрозділами.

12. Набувають вагомого значення інформаційні (психологічні) операції, спрямовані на деморалізацію військ противника, воєнно-політичного керівництва держави та суспільства в цілому, а також на боротьбу з державними і військовими системами управління супротивника.

13. Значно зросла чисельність ведення кібератак на різні системи державного та військового управління, а також на корпоративні мережі¹.

¹ Див.: Кучеренко Ю. Ф., Носік А. М., Камак Д. О., Александров О. В. Війна російської федерації проти України як перехідний етап до ведення майбутніх інфор-

Аналіз виділених компонентів дає можливість говорити про те, що російсько-українська війна стала практичною ілюстрацією злиття війн четвертого, п'ятого (з певною модифікацією, а саме використання ядерного шантажу) і шостого покоління і, як результат цього злиття і трансформації, спостерігається її перетворення на якісно новий вид війни.

Разом з цим, нашим завданням є розкрити вплив зазначеної трансформації на розвиток держави і суспільства, що вимагає звернути увагу на те, які сфери життєдіяльності держави і суспільства зазнають впливу сучасної війни. Системний аналіз виділених особливостей сучасної війни дає можливість поділити на три групи за рівнем впливу на функціонування держави і суспільства: а) особливості, що відображають трансформацію безпосереднього ведення бойових дій; б) особливості, що мають гібридний характер та відображають і підготовку до воєнних дій, і їх безпосереднє ведення; в) особливості, що впливають на безпосереднє функціонування суспільства і держави.

До першої групи особливостей трансформації можуть бути віднесені зазначені нами особливості російсько-української війни в пунктах: а, б, д, і, й, а також весь перелік особливостей, які відображають трансформацію на полі бою. До другої групи можемо віднести віднесені зазначені нами особливості російсько-української війни в пунктах: 3, 4, 6, 10, 13. Перелік особливостей, що відображають вплив на функціонування суспільства і держави, безпосередньо з наведених вище особливостей сучасної війни виділити неможливо. Його можна сформулювати на підставі змістовного системного аналізу першої і другої групи, звертаючи при цьому увагу на ті сфери функціонування держави і суспільства, які мають безпосереднє відношення до цих змін, чи зміна яких призвела до трансформації. Спробуємо окреслити цей перелік.

Традиційно сферою функціонування держави вважаються основні напрями її діяльності, що розкривають її призначення та забезпечують цілісність і розвиток суспільства. При цьому виділяють *політичну, економічну, соціальну, культурну, інформаційну, правоохоронну сфери.*

маційно-технологічних війн. *Випробування та сертифікація.* 2025. Вип. 2 (8). С. 43–56.

Безумовно, зазначений перелік сфер функціонування є невичерпним, оскільки держава постійно розвивається і вдосконалюється, виникають нові види відносин, нові об'єкти регулювання, і, як результат, у майбутньому можуть виникнути нові сфери. Проте вже зазначені дають нам можливість контурно окреслити головні сфери функціонування держави, які є важливими в ситуації виникнення війни як соціально-політичного явища.

Беручи за основу зазначений перелік сфер, ми можемо констатувати, що в переважній більшості особливості сучасної війни та ведення воєнних дій або є безпосереднім наслідком функціонування тієї чи іншої сфери держави (наприклад, створення новітніх зразків зброї), або, виникнувши внаслідок війни (бойове використання безпілотників), прямо впливають на ту чи іншу сферу.

Ураховуючи зазначене і формуючи перелік особливостей, які впливають на функціонування держави і суспільства, будемо їх виділяти за окресленими нами сферами функціонування держави та визначати напрями подальшого розвитку як держави, так і суспільства. До особливостей сучасної війни, які впливають на політичну сферу, можемо віднести такі: а) широке використання нерегулярних збройних формувань (у т. ч. під прикриттям мирного населення) під гаслами і виглядом громадянської війни; б) нехтування агресором міжнародними нормами ведення бойових дій, чинними угодами, досягнутими домовленостями; в) взаємні заходи політичного та економічного тиску; г) широке використання неурядових факторів (бізнес, незаконні збройні формування, релігійні організації, криміналітет, приватні особи), що діють порівняно незалежно, але під загальним керівництвом і централізованим управлінням.

Аналіз зазначених особливостей сучасної війни вимагає від держави здійснювати активну національну політику підтримки держави як на національному, так і на міжнародному рівнях. У рамках цієї політики на міжнародному рівні мають бути вжиті заходи, спрямовані на формування міжнародної підтримки держави та стимулювання міжнародного співтовариства притягнути державу-агресора до відповідальності як за агресію, так і за недотримання норм міжнародного права. На сьогодні Україна як держава-жертва проводить активну

міжнародну політику, спрямовану на створення міжнародної коаліції для підтримки України. Результатом цього стало створення Коаліції охочих і широка політична підтримка України великою кількістю європейських та саїтових держав. Це стало можливим завдяки перегляду методів та механізмів міжнародної діяльності держави. Зокрема, як приклад, можна навести активну особисту міжнародну діяльність Президента України В. О. Зеленського, чого в попередні історичні періоди існування нашої держави не спостерігалось. На національному рівні політика підтримки держави має бути спрямована на формування бажання населення підтримувати свою державу. Це може бути здійснене шляхом як проведення широкомасштабних роз'яснювальних заходів щодо перспектив відбудови держави і підтримки нею власного населення, так і донесення інформації щодо існування територій держави, які окуповані ворогом.

До особливостей сучасної війни, які впливають на економічну та соціальну сфери, можемо віднести практично всі виділені особливості, оскільки вони прямо пов'язані зі станом економіки і можливостями її розвитку. У цьому зв'язку варто зазначити, що розвиток економіки держави-жертви у своєму розвитку має два етапи, а саме етап, що розпочинається відразу після відбиття агресії і перебудови економіки держави на воєнні потреби, та етап, що розпочнеться після перемоги держави.

На першому етапі держави намагаються концентрувати свої економічні зусилля на налаштуванні власного виробництва зброї та необхідного військового спорядження. При цьому національним виробникам, які залучаються до перебудови власного виробництва, держави надають податкові преференції та здійснюють пряму фінансову підтримку. Суспільство у свою чергу концентрує свої фінансові ресурси та намагається підтримати військових як безпосереднім виготовленням необхідних речей, так і прямою фінансовою підтримкою у вигляді добровільних пожертв. Як показала російсько-українська війна, населення України активно підтримує своїх військових і в перший, і в другий спосіб. За офіційними даними, станом на грудень 2025 року в Україні зареєстровано 11792 волонтерських організацій, що активно підтримують українське військо матеріально і фі-

нансово. За останні 11 місяців 2025 року українці зібрали в банки 32,47 млрд грн¹.

Після перемоги держава має створювати сприятливі економічні умови для відновлення як економіки, так і населення держави. Для відновлення економіки державі слід виробити програми економічного розвитку у формі створення різного роду економічних зон з різними формами пільгового режиму фінансування і оподаткування. Для відновлення населення мають бути запроваджені програми повернення населення з вимушеної міграції та програми, які будуть стимулювати народжуваність.

До особливостей сучасної війни, які впливають на культурну сферу, можемо віднести широке використання неурядових факторів (бізнес, релігійні організації, громадські організації, приватні особи), що діють порівняно незалежно, але під загальним керівництвом і централізованим управлінням. Вплив ворога на національну культуру України розпочався задовго до повномасштабного вторгнення і проявлявся як у формі применшення її значення для світового культурного надбання, так і у формі повного її заперечення. Це призвело до виникнення осередків населення, які стали опорою для гібридного вторгнення на територію Донецької та Луганської областей, а потім і до формування ідеології Новоросії.

Після повномасштабного вторгнення РФ на територію України як українське суспільство, так і держава кардинально переглянули своє ставлення до української культури. Як наслідок ми можемо констатувати, що війна в Україні спричинила потужний культурний вибух, перетворивши українську культуру на інструмент опору та національної ідентифікації. Відбувається активне переосмислення традицій, різке зростання інтересу до української мови, літератури та мистецтва. Культура стала механізмом збору коштів для ЗСУ, а мистецтво набуло нових, емоційних форм, документуючи трагедію та спротив.

Говорячи про особливості трансформації війни в інформаційній сфері, варто звернути увагу на те, що у своїй основі її варто розді-

¹ Див.: Відміцька Ю. Скільки українці задонатили на банки та фонди за 2025 рік. Фонди рекордсмени. *Главком*. 05.12.2025. URL: <https://glavcom.ua/economics/finances/skilki-ukrajintsi-zadonatili-na-banki-ta-fondi-za-2025-rik-fondi-rekordsmeni-1091621.html>

лити на дві сфери, а саме сферу інформаційних технологій (інформаційно-технічного розвитку) та сферу донесення інформації до суспільства.

До особливостей сучасної війни, які впливають на сферу інформаційних технологій і інформаційно-технічного розвитку можемо віднести: зростання ролі у застосуванні розвідувально-інформаційних та розвідувально-ударних систем, а також систем управління військами і зброєю, що функціонують у реальному масштабі часу; інтенсифікацію інтегрованого застосування різних інформаційних засобів, комплексів і систем, а також їх об'єднання в мережецентричні системи управління військами і засобами з метою значного підвищення ефективності застосування міжвидових угруповань військ та їх компонентів; збільшення ролі радіоелектронної боротьби та інформаційного забезпечення військ; на тактичному рівні масоване використання FPV-дронів (дронів полю бою); застосування різних наземних роботизованих систем різного призначення і морських дронів; збільшення чисельності ведення кібератак на різні системи державного та військового управління, а також корпоративні мережі.

Трансформація держави під впливом цих особливостей відбувається у формі створення науково-виробничих об'єднань, на базі яких розробляються і випробовуються нові зразки зброї та новітнє програмне забезпечення. Розвиток України в цьому плані є досить позитивним, оскільки держава здійснює активну підтримку таких об'єднань і всіляко сприяє їх розвитку і функціонуванню. В аспекті функціонування суспільства і його можливої трансформації під впливом цього фактору, з нашої точки зору, варто звернути увагу на освіту і зміщення підготовки фахівців із гуманітарних спеціальностей в бік технічних та інженерних спеціальностей. Це дасть можливість сформувати в нашій державі кадровий потенціал майбутніх технічних проривів, які необхідні для розвитку механізмів ведення війни та майбутньої післявоєнної відбудови.

До особливостей сучасної війни, які впливають на сферу донесення інформації до суспільства, можемо віднести: приховування країною-агресором своєї участі в конфлікті; широке використання методів інформаційної боротьби і терору; інформаційну, дезінформа-

ційну і пропагандистську війну; інформаційні (психологічні) операції, спрямовані на деморалізацію військ противника, воєнно-політичного керівництва держави та суспільства в цілому, а також боротьбу з державними і військовими системами управління супротивника. Розвиток держави під впливом зазначеного фактору має відбуватись в напрямку створення інформаційних мереж з високою довірою. При цьому ці мережі мають бути не тільки загальнонаціональними, а й міжнародними. Це дасть можливість безпосередньо доносити інформацію до міжнародної спільноти. Також в цьому аспекті варто розвивати документальне фільмування результатів воєнної агресії з метою майбутнього притягнення військових злочинців до міжнародної відповідальності.

До особливостей сучасної війни, які впливають на правоохоронну сферу, можемо віднести практично всі виділені особливості, оскільки вони прямо впливають на зміну стану правопорядку. У цьому зв'язку варто підкреслити, що в умовах війни діє режим воєнного стану, що значно посилює роль правоохоронних органів в забезпеченні функціонування держави і суспільства. Разом з цим, на правоохоронні органи покладається додаткова відповідальність із адекватної оцінки існуючого стану. У цьому зв'язку трансформація держави має відбуватись у напрямку підготовки висококваліфікованих кадрів для правоохоронних органів. Це дасть можливість не тільки вирішити існуючі проблеми функціонування держави і суспільства в умовах війни, а й закладе основи кадрового потенціалу для формування високопрофесійних правоохоронних органів в період повоєнної відбудови.

Таким чином, підсумовуючи викладене, можемо зробити такі **висновки**. Сучасний світ активно трансформується під впливом процесів глобалізації та мутації політичного і економічного просторів. Ці трансформації проявляються у всіх сферах життєдіяльності людини, функціонування суспільства і держави. Одним з найбільш вагомих каталізаторів сучасних трансформацій є посилення тенденцій до насильницької реалізації волі однією державою відносно іншої, що в науковій літературі дістало назву «війна».

У своєму розвитку і трансформації війна пройшла шість поколінь. Результатом аналізу російсько-української війни та її особливостей

є констатація наявності активної трансформації війни і перетворення її в гібридну форму, що має ознаки війн четвертого, п'ятого та шостого поколінь.

Вплив війни на розвиток держави і суспільства України може бути здійснений через аналіз сучасних особливостей війни. Проведений нами аналіз дає можливість запропонувати перспективні напрямки вдосконалення функціонування держави і суспільства як в період війни, так і в післявоєнний період відбудови.

===== Список використаних джерел

1. Алімпієв А. М., Певцов Г. В. Особливості гібридної війни РФ проти України. Досвід, що отриманий Повітряними Силами ЗСУ. *Ukrainian Military Pages*. 24.05.2017. URL: <https://www.ukrmilitary.com/2017/05/experience-received-by-the-armed-forces-of-the-armed-forces-of-ukraine.html>
2. Арон Р. Мир і війна між націями / пер. з фр. В. Шовкун [та ін.]. Київ: «Юніверс», 2000. 686 с.
3. Бахтін А. М. Війни шостого покоління. *Наукові праці Миколаївського державного гуманітарного університету ім. Петра Могили комплексу «Києво-Могилянська академія». Сер.: Історичні науки*. 2008. Т. 88, Вип. 75. С. 167–170. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Npchdui_2008_88_75_31
4. Великий енциклопедичний словник / за ред. Ю. С. Шемшученка. Київ: Юрид. думка, 2012. 1020 с.
5. Великий тлумачний словник сучасної української мови (з дод. і допов.) / уклад. і гол. ред. В. Т. Бусел. 5-те вид. Київ; Ірпінь: Перун, 2005. 1728 с.
6. Відміцька Ю. Скільки українці задонатили на банки та фонди за 2025 рік. Фонди рекордсмени. *Главком*. 05.12.2025. URL: <https://glavcom.ua/economics/finances/skilki-ukrajintsi-zadonatali-na-banki-ta-fondi-za-2025-rik-fondi-rekordsmeni-1091621.html>
7. Енциклопедія міжнародного права: у 3 т. / редкол.: Ю. С. Шемшученко та ін. Київ: Академперіодика, 2014. Т. 1. 920 с.
8. Женевська конвенція про захист цивільного населення під час війни від 12 серпня 1949 р. *Верховна Рада України*. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_154#Text

9. Клаузевиц К. О войне: в 2 т. Москва: АСТ; Санкт-Петербург: Terra Fantastica, 2002. Т. 1. 558 с.
10. Клаузевиц К. фон. Принципи ведення війни. Київ: Професіонал, 2023. 274 с.
11. Кучеренко Ю. Ф., Носік А. М., Камак Д. О., Александров О. В. Війна російської федерації проти України як перехідний етап до ведення майбутніх інформаційно-технологічних війн. *Випробування та сертифікація*. 2025. Вип. 2 (8). С. 43–56. DOI: <https://doi.org/10.37701/ts.08.2025.05>
12. Лойшин А. Аналіз поколінь війн згідно з концепціями технологічного та хвильового розвитку суспільства. *Journal of Scientific Papers «Social Development and Security»*. 2022. Vol. 12, No. 2. С. 1–13. DOI: <https://doi.org/10.33445/sds.2022.12.2.1>
13. Парахонський Б. О., Яворська Г. М. Онтологія війни і миру: безпека, стратегія, смисл: монографія. Київ: НІСД, 2019. 560 с.
14. Політологія: навчальний енциклопедичний словник-довідник / За наук. ред. Н. М. Хоми. Львів: Новий Світ-2000, 2014. 779 с.
15. Серебрянников В. В. Социология войны. Москва: Ось-89, 1998. 320 с.
16. Слипченко В. И. Войны шестого поколения. Оружие и военное искусство будущего. Москва: Вече, 2002. 384 с.
17. Требін М. Війни в історії людства та їхні наслідки: уроки для України. *Вісник Львівського університету. Серія філос.-політолог. студії*. 2015. Вип. 6. С. 89–99. URL: http://fps-visnyk.lnu.lviv.ua/archive/6_2016/12.pdf
18. IV Конвенція про закони і звичаї війни на суходолі та додаток до неї: Положення про закони і звичаї війни на суходолі. Дата підписання: 18.10.1907. Дата набрання чинності для України: 24.08.1991. *Верховна Рада України*. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_222#Text
19. Johnson A. War. *The Encyclopedia of the Social Sciences* / Edited by E. R. Seligman, Alvin S. Johnson. New York: Macmillan, 1935. Vol. 15. P. 127–146.
20. Kaldor M. New and Old Wars. Organized Violence in a Global Era. 3rd ed. Stanford, California: Stanford University Press, 2012. xii, 268 p.
21. Kallen H. M. Of war and peace. *Social Research*. 1939. Vol. 6, No. 3. P. 361–391. URL: <http://www.jstor.org/stable/40981682>
22. Klaauw C. van der. Generations of Warfare: An Outdated Concept? *The Three Swords Magazine*. 2021. Issue No. 37. P. 71–74. URL: <https://www.jwc.nato.int/newsroom/three-swords/>

23. Knopf C., Ziegelmayr E. Fourth Generation Warfare and the US Military's Social Media Strategy. *ASPJ Africa & Francophonie*. 2012. Vol. 3, No. 4. P. 3–22. URL: https://www.airuniversity.af.edu/Portals/10/ASPJ_French/journals_E/Volume-03_Issue-4/2012_4_e.pdf
24. McFate S. The New Rules of War: Victory in the Age of Durable Disorder / foreword by Gen. Stanley McChrystal (Ret.). New York: William Morrow, 2019. xvii, 318 p.
25. Sorel G. Réflexions sur la violence. 2e éd. Paris: Rivière, 1910. 412 p.
26. Starke J. G. Introduction to International Law. 7th ed. London: Butterworths, 1972. xxvii, 631 p.
27. The Handbook of Fifth Generation Warfare / Ed. by Abbott D. Ann Arbor: Nimble Books, 2010. 274 p.
28. Twfiak F. The Development of Warfare Through Seven Generations: Cyber-Attacks and Impacts on International Relations. URL: <https://www.ia-forum.org/Files/BNMWSM.pdf>
29. Wright Q. A Study of War / abridged by Louise Leonard Wright. 2nd ed. Chicago: University of Chicago Press, 1983. xiv, 451 p.
30. Zavalna Zh., Starinskyi M., Sokolova I. The Impact of the War on the Socio-Cultural and Political and Legal Transformation of Ukrainian Society. *The Rights*. Vol. II.: monograph / Ed. Dr. Viktor Savchenko. Gurugram: Chatiner Publication, 2024. P. 10–58. https://www.researchgate.net/publication/385505227_The_Rights_Vol-II

Розділ 2

ВІЙНА ТА СУСПІЛЬСТВО: РІЗНОМАНІТТЯ ПРОЯВІВ У РІЗНИХ СФЕРАХ БУТТЯ

2.1. Проблеми правового регулювання виконання функцій медицини катастроф в Україні в умовах війни

Татаренко Галина Вікторівна

кандидат юридичних наук, професор

професор кафедри публічного та приватного права

*Східноукраїнський національний університет імені Володимира Даля
(м. Київ)*

Медицина катастроф є спеціалізованою складовою системи охорони здоров'я, покликаною забезпечити своєчасне та ефективне надання медичної допомоги в умовах збройних конфліктів, техногенних і природних катастроф, а також інших масових надзвичайних ситуацій. Її функціонування охоплює комплекс взаємопов'язаних організаційних, лікувально-евакуаційних і превентивних заходів, спрямованих на порятунок життя та збереження здоров'я постраждалих, зокрема організацію медичної евакуації, розгортання мобільних медичних формувань, формування резервів лікарських засобів і медичного обладнання, а також підготовку медичного персоналу і населення до дій в екстремальних умовах. В умовах повномасштабної збройної агресії РФ проти України ефективність правового регулювання та організаційного забезпечення медицини катастроф набула особливої актуальності, перетворившись на один із ключових чинників національної безпеки та гуманітарної стійкості держави.

За даними ООН, з лютого 2022 до лютого 2025 року в Україні було підтверджено понад 12 600 загиблих та 29 300 поранених цивільних

осіб¹. Масовані ракетні удари та обстріли призвели до безпрецедентного навантаження на систему екстреної медичної допомоги: з початку 2022 року служба екстреної допомоги та медицини катастроф опрацювала майже 20 мільйонів викликів (у середньому понад 16 тисяч щодня), при цьому за час повномасштабної війни було вбито 58 працівників екстреної медичної допомоги, ще 122 поранено, а понад 600 автомобілів центрів екстреної медичної допомоги та медицини катастроф (далі – ЦЕМД МК) знищено або пошкоджено. Російські атаки не щадять і медичну інфраструктуру – станом на лютий 2025 року зафіксовано щонайменше 790 ударів, що пошкодили чи зруйнували заклади охорони здоров'я в Україні².

Метою дослідження є комплексний аналіз нормативно-правового регулювання медицини катастроф в Україні, з'ясування його відповідності міжнародним стандартам та кращим практикам інших держав, а також узагальнення національної й міжнародної судової практики, зокрема практики Європейського суду з прав людини, у цій сфері. На основі виявлених правових та інституційних проблем обґрунтовуються науково виважені пропозиції щодо вдосконалення законодавства і механізмів його реалізації в умовах надзвичайних ситуацій та воєнного стану.

Проблематика правового регулювання діяльності служби медицини катастроф в Україні поступово формується в межах вітчизняної наукової школи медичного та адміністративного права, а також у міждисциплінарних дослідженнях, що поєднують медичну, управлінську та правову компоненту. Аналіз праць українських авторів засвідчує, що головний фокус досліджень зміщується від загальноорганізаційних питань до визначення правових механізмів взаємодії органів державної влади, суб'єктів охорони здоров'я та сил цивільного захисту у сфері реагування на надзвичайні ситуації.

Вітчизняні дослідники – Г. Г. Рошнін, С. В. Синельник, В. Ю. Кузьмін, О. В. Мазуренко, І. Й. Сличко та інші – доводять, що ефективність

¹ Див.: ООН: кількість загиблих і поранених серед цивільних в Україні зросла на 30% минулого року. *Radio Свобода*. 18.02.2025. URL: <https://www.radiosvoboda.org/a/news-oon-ukraine-tsyvilni-viyana/33318629.html>

² Там само.

виконання функцій медицини катастроф неможлива без гармонізації військової та цивільної підсистем охорони здоров'я¹. Автори пропонують концепцію міжвідомчої уніфікації, що передбачає синхронізацію нормативно-правових актів МОЗУ, МОУ та ДСНС, а також узгодження системи тріажу, медичної евакуації й управління запасами медичних ресурсів відповідно до міжнародних стандартів ВООЗ і НАТО. Такий підхід демонструє перехід від фрагментарного регулювання до інтегрованої моделі військово-медичного реагування, орієнтованої на спільне використання ресурсів цивільних і військових структур.

Науковці підкреслюють недосконалість чинної нормативної бази, зокрема відсутність єдиного правового акта, який би комплексно визначав повноваження, завдання та відповідальність усіх учасників системи медицини катастроф². Автори наголошують, що існуюче правове регулювання має переважно підзаконний характер і не забезпечує чіткої ієрархії суб'єктів у сфері управління кризовими медичними ситуаціями. Ці висновки узгоджуються з позицією К. В. Чишко, який розкриває компетенційний підхід до визначення правового статусу ЦЕМД МК, пропонуючи закріпити за ними роль координаторів регіональних систем реагування на надзвичайні ситуації та катастрофи³.

О. Т. Зима та І. В. Бойко аналізують домедичну та невідкладну допомогу, порівнюють їх із медичною, виявляють прогалини законо-

¹ Див.: Рошнін Г. Г., Синельник С. В., Кузьмін В. Ю., Мазуренко О. В., Сличко І. Й. та ін. Міжвідомча цивільно-військова уніфікація екстреної медичної допомоги відповідно до реформування системи охорони здоров'я України (аналітичний огляд літератури). Медицина невідкладних станів. 2020. Т. 16, № 4. С. 39–55. DOI: 10.22141/2224-0586.16.4.2020.207931

² Див.: Печиборщ В. П., Волянський П. Б., Якимець В. М., Вороненко В. В., Хижняк М. І. *Медичний захист населення в надзвичайних ситуаціях в єдиній державній системі цивільного захисту: Керівництво*. Київ, 2019. 425 с. URL: https://nmc.dsns.gov.ua/upload/1/9/6/5/2/4-medicinii-zaxist-naselennia-v-ns.pdf?utm_source=chatgpt.com

³ Див.: Чишко К. О. Компетенція центру екстреної медичної допомоги та медицини катастроф. *Collection of Scientific Papers «SCIENTIA»*. New York, USA. May 23, 2025. P. 133–134. URL: <https://previous.scientia.report/index.php/archive/article/view/2753>

давства щодо кола осіб, які можуть її надавати, та наголошують на особливій актуальності у критичних ситуаціях і війні¹. О. І. Бойко наголошує, що ефективне надання домедичної допомоги поліцейськими залежить від поєднання правових знань і практичних навичок, але чинне законодавство та навчальні програми мають численні прогалини, зокрема щодо обсягу підготовки, організації навчання та матеріального забезпечення. Автор підкреслює необхідність узгодження нормативної бази та вдосконалення освітніх стандартів для забезпечення якісної допомоги постраждалим і відповідності міжнародним стандартам².

Значний внесок у формування сучасної доктрини медицини катастроф зробив В. П. Печиборщ, обґрунтувавши потребу інтеграції військово-медичних і цивільно-медичних компонентів системи охорони здоров'я³. У роботах науковця обґрунтовано ідею розроблення єдиного закону «Про медицину катастроф» як базового нормативно-го акта, що встановлював би правові основи діяльності системи, стандарти реагування та міжвідомчі механізми управління.

У медико-правовому дискурсі також простежується розвиток проблематики через призму воєнного досвіду. А. О. Хлівна та Л. А. Устінова досліджують правові аспекти медичного захисту військовослужбовців у зоні ХБР зараження, звертаючи увагу на колізії між національною військово-медичною доктриною та цивільним законодавством

¹ Див.: Зима О. Т., Бойко І. В. Домедична допомога у системі охорони здоров'я та її співвідношення з суміжними категоріями. *Науковий вісник Ужгородського національного університету. Серія: Право*. 2024. Вип. 84. Частина 3. С. 108–114. DOI: <https://doi.org/10.24144/2307-3322.2024.84.3.17>

² Див: Бойко О. І. Стан правового регулювання надання домедичної допомоги поліцейськими в Україні. *Науковий вісник Ужгородського національного університету. Серія: Право*. 2021. Вип. 68. С. 137–141. DOI: <https://doi.org/10.24144/2307-3322.2021.68.22>

³ Див.: Печиборщ В. П., Волянський П. Б., Якимець В. М., Вороненко В. В., Хижняк М. І. Медичний захист населення в надзвичайних ситуаціях в єдиній державній системі цивільного захисту: Керівництво; Печиборщ В. П., Вороненко В. В., Михайловський М. М., Печиборщ О. В., Василенко В. Г. Наукове обґрунтування принципів організації та функціонування системи екстреної медичної допомоги та її складової – відділень екстреної (невідкладної) медичної допомоги у багатoproфільних лікарнях. *Проблеми військової охорони здоров'я*. 2017. Вип. 47. С. 59–70. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/prvoz_2017_47_7

України про охорону здоров'я. Автори показують, що чинні правові механізми не завжди дозволяють забезпечити оперативне надання медичної допомоги в умовах бойових дій та ХБР загроз і потребують адаптації до стандартів НАТО (AMedP-7.2, STANAG 2596, 2873) для ефективного реагування та сумісності з міжнародними процедурами надання медичної допомоги¹.

Таким чином, узагальнення вітчизняних наукових позицій дозволяє зробити висновок, що дослідження проблеми правового регулювання виконання функцій медицини катастроф в Україні поступово формує власну доктрину. Українські автори одностайно вказують на такі ключові прогалини: відсутність уніфікованих стандартів триажу та ведення медичної документації; недостатню нормативну інтеграцію систем МОЗУ, МОУ та ДСНС; недосконалість правових механізмів міжвідомчої координації; а також невизначеність статусу центрів екстреної медичної допомоги та медицини катастроф як органів управління у сфері цивільного захисту. Подальший розвиток досліджень вимагає створення єдиного концептуального підходу до законодавчого забезпечення медицини катастроф, який би базувався на міжнародних стандартах, враховував воєнний досвід України та відповідав вимогам євроатлантичної інтеграції у сфері медичної безпеки.

Правові основи діяльності системи охорони здоров'я в надзвичайних ситуаціях закладені в Конституції України та базовому законодавстві про охорону здоров'я. Стаття 49 Конституції гарантує право кожного на охорону здоров'я, медичну допомогу та медичне страхування, а також покладає на державу обов'язок створити умови для ефективного і доступного медичного обслуговування громадян². «Основи законодавства України про охорону здоров'я» 1992 р. визна-

¹ Див.: Хлівна А. О., Устінова Л. А. Медичний захист військовослужбовців в умовах хімічного, біологічного та радіоактивного зараження з урахуванням стандартів НАТО. *Український журнал військової медицини*. 2022. Т. 3 додаток. С. 62–64. URL: <https://dspace.vnmua.edu.ua/xmlui/bitstream/handle/123456789/8764/25-147-PB.pdf?sequence=1&isAllowed=y#page=62>

² Див.: Конституція України. *Відомості Верховної Ради України (ВВР)*. 1996. № 30. Ст. 141. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/254%D0%BA/96-%D0%B2%D1%80#Text>

чають організаційні засади надання медичної допомоги, у тому числі екстреної, і проголошують, що життя і здоров'я людини є найвищою цінністю, яка охороняється державою¹. В умовах воєнного чи надзвичайного стану держава несе підвищену відповідальність за збереження життя і здоров'я громадян, що також впливає з міжнародних зобов'язань України (наприклад, стаття 3 Женевських конвенцій 1949 р. вимагає гуманного ставлення до поранених і хворих у збройних конфліктах, а стаття 2 Європейської конвенції з прав людини зобов'язує державу вживати активних заходів для захисту життя)².

Ключовим актом, який регулює дії у разі надзвичайних ситуацій, є Кодекс цивільного захисту України від 2 жовтня 2012 р. № 5403-VI³. Цей Кодекс визначає правові та організаційні основи захисту населення і територій від надзвичайних ситуацій техногенного, природного та воєнного характеру. У ньому вперше на рівні закону закріплено поняття та завдання служби медицини катастроф як складової єдиної державної системи цивільного захисту. Відповідно до статті 23 Кодексу, служба медицини катастроф розглядається як особливий вид аварійно-рятувальної служби, покликаної надавати екстрену медичну допомогу у разі великих аварій, катастроф та стихійних лих. Стаття 36 Кодексу визначає зміст «медичного захисту населення», який містить: надання медичної допомоги постраждалим внаслідок надзвичайних ситуацій і рятувальникам; планування і використання сил та засобів закладів охорони здоров'я всіх форм власності; застосування профілактичних медпрепаратів та протиепідемічних заходів; контроль за якістю води та продуктів; створення спеціалізованих медичних формувань і тимчасових додаткових підрозділів; накопичення медичного майна; підготовку медперсоналу з екстреної допомоги; навчан-

¹ Див.: Основи законодавства України про охорону здоров'я: Закон України від 19 листопада 1992 р. № 2801-XII. *Відомості Верховної Ради України (ВВР)*. 1993. № 4. Ст. 19. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2801-12#Text>

² Див.: Основні положення Женевських конвенцій та додаткових протоколів до них. Київ: МКЧХ, 2023. 86 с. URL: https://blogs.icrc.org/ua/wp-content/uploads/sites/98/2023/11/0365_154-ebook.pdf; Конвенція про захист прав людини і основоположних свобод. Рим, 4.XI.1950. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_004#Text

³ Див.: Кодекс цивільного захисту України. *Відомості Верховної Ради (ВВР)*. 2013. № 34–35. Ст. 458. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/5403-17#Text>

ня населення навичкам домедичної допомоги; моніторинг санітарно-епідемічної ситуації тощо. Принципово важливо, що керівництво службою медицини катастроф покладено на центральний орган виконавчої влади у сфері охорони здоров'я, тобто Міністерство охорони здоров'я (МОЗ). Ця норма Кодексу чітко визначила відповідальність МОЗ за функціонування всієї системи медицини катастроф.

Історично служба медицини катастроф в Україні була заснована постановою Кабінету Міністрів України (КМУ) ще у 1997 році. Постанова КМУ від 14 квітня 1997 р. № 343 «Про утворення державної служби медицини катастроф» започаткувала створення цієї служби та затвердила Положення про неї¹. Згідно з Положенням 1997 року, служба медицини катастроф являла собою систему спеціалізованих формувань та закладів охорони здоров'я, призначених для організації та здійснення медичного забезпечення населення у надзвичайних ситуаціях. У 2001 році уряд ухвалив окрему постанову № 827 від 11 липня 2001 р., якою затвердив нове Положення про Державну службу медицини катастроф, уточнивши структуру, завдання та механізми координації цієї служби². На розвиток цих актів приймалися державні програми: зокрема, Програма розвитку Державної служби медицини катастроф на 2002–2005 роки (постанова КМУ № 174 від 15 лютого 2002 р.) та Державна програма створення єдиної системи надання екстреної медичної допомоги до 2010 року (постанова КМУ № 1290 від 5 листопада 2007 р.)³. Ці документи мали на меті

¹ Див.: Про утворення державної служби медицини катастроф: Постанова Кабінету Міністрів України від 14 квіт. 1997 р. № 343. *Офіційний вісник України*. 1997. № 16. Ст. 87. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/343-97-%D0%BF#Text>

² Див.: Про затвердження Положення про Державну службу медицини катастроф: Постанова Кабінету Міністрів України від 11 лип. 2001 р. № 827. *Офіційний вісник України*. 2001. № 28. Ст. 1259. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/827-2001-%D0%BF#Text>

³ Див.: Про затвердження Програми розвитку Державної служби медицини катастроф на 2002–2005 роки: Постанова Кабінету Міністрів України від 15 лют. 2002 р. № 174. *Офіційний вісник України*. 2002. № 8. Ст. 367. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/174-2002-%D0%BF#Text>; Про затвердження Державної програми створення єдиної системи надання екстреної медичної допомоги на період до 2010 року: Постанова Кабінету Міністрів України від 5 листоп. 2007 р. № 1290. *Офіційний вісник України*. 2007. № 83. Ст. 3073. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1290-2007-%D0%BF#Text>

розвинути матеріально-технічну базу служби, інтегрувати службу медицини катастроф із системою швидкої допомоги, покращити кадрове забезпечення тощо.

Важливим кроком у вдосконаленні нормативної бази стало ухвалення Закону України «Про екстрену медичну допомогу» від 5 липня 2012 р. № 5081-VI, який створив єдину систему екстреної медичної допомоги (ЕМД) та визначив правові засади її функціонування¹. Хоча закон не вводить поняття «медицина катастроф», він безпосередньо пов'язаний із нею за змістом і структурою організації реагування: на його основі в кожній області та місті Київ створено центри екстреної медичної допомоги та медицини катастроф (ЦЕМД МК), що забезпечують цілодобове реагування на екстрені виклики та ліквідацію наслідків надзвичайних ситуацій. Закон також започаткував сучасну модель екстреної допомоги, запровадивши нові професії – парамедика та екстреного медичного техника, і оновив вимоги до оснащення бригад². Постанова Кабінету Міністрів України від 21 листопада 2012 р. № 1114 «Про затвердження Типового положення про бригаду екстреної (швидкої) медичної допомоги» конкретизувала їхній склад, завдання та матеріально-технічне забезпечення (чинна редакція – від 1 січня 2025 р.).

Таким чином, Закон про ЕМД фактично заклав правову основу інтеграції служб екстреної медичної допомоги та медицини катастроф у єдину систему.

Слід зазначити, що Закон про ЕМД у прикінцевих положеннях зобов'язав Кабінет Міністрів привести свої акти у відповідність та забезпечити утворення системи ЕМД. На виконання цього у 2012 році було прийнято постанову КМУ № 1116 від 21 листопада 2012 р., якою затверджено Типове положення про центр екстреної медичної допо-

¹ Див.: Про екстрену медичну допомогу: Закон України від 5 лип. 2012 р. № 5081-VI. *Відомості Верховної Ради України (ВВР)*. 2013. № 30. Ст. 341. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/5081-17#Text>

² Див.: Корда М. М., Гудима А. А., Цимбалюк Г. Ю., Мартинюк Л. П., Федонюк Л. Я., Ляхович Р. М., Кіцак Я. М., Прохоренко О. О. Реформа екстреної медичної допомоги в Україні в контексті викликів надзвичайних ситуацій мирного і воєнного часу. *Вісник соціальної гігієни та організації охорони здоров'я України*. 2024. № 2 (100). С. 11–20. DOI: 10.11603/1681-2786.2024.2.14781

моги та медицини катастроф¹. Це Типове положення визначило організаційну структуру Центрів ЕМД: до їх складу входять станції швидкої допомоги, диспетчерські служби, виїзні бригади та відділи медицини катастроф. Центр відповідає як за оперативне реагування на звернення населення (через номер 103), так і за готовність до дій у разі надзвичайних ситуацій. Крім того, Кабміном затверджено низку порядків, зокрема Порядок організації роботи оперативно-диспетчерських служб системи ЕМД (2013 р.), стандарт оснащення бригад тощо². Усі ці акти сформували сучасний «каркас» державної системи екстреної медичної допомоги, інтегрованої з медициною катастроф.

Повномасштабна війна висвітлила як сильні, так і слабкі сторони чинної системи медицини катастроф. Позитивним фактором стала раніше створена мережа ЦЕМД МК по всій країні, яка продемонструвала здатність працювати навіть під обстрілами і оперативно евакуювати поранених. Водночас масштаб викликів – масові одночасні втрати серед населення, руйнування лікарень, необхідність евакуації поранених на великі відстані – вимагав подальшого вдосконалення правового регулювання. Уряд України оперативно прийняв низку рішень. Уже на другий день після початку вторгнення, 26 лютого 2022 р., МОЗ видало наказ №383, яким дозволило залучати іноземних медичних працівників для надання допомоги постраждалим

¹ Див.: Про затвердження Типового положення про центр екстреної медичної допомоги та медицини катастроф: Постанова Кабінету Міністрів України від 21 листоп. 2012 р. № 1116. *Офіційний вісник України*. 2012. № 89. Ст. 3588. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1116-2012-%D0%BF#Text>

² Див.: Про затвердження Порядку організації роботи оперативно-диспетчерських служб системи екстреної медичної допомоги: Постанова Кабінету Міністрів України від 21 листоп. 2012 р. № 1117. *Офіційний вісник України*. 2012. № 89. Ст. 3589. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1117-2012-%D0%BF#Text>; Про затвердження Порядку формування та оснащення бригад екстреної (швидкої) медичної допомоги: Постанова Кабінету Міністрів України від 21 листоп. 2012 р. № 1119. *Офіційний вісник України*. 2012. № 89. Ст. 3591. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1119-2012-%D0%BF#Text>; Про затвердження Порядку функціонування системи екстреної медичної допомоги: Постанова Кабінету Міністрів України від 21 листоп. 2012 р. № 1118. *Офіційний вісник України*. 2012. № 89. Ст. 3590. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1118-2012-%D0%BF#Text>

в умовах воєнного стану¹. Цей крок фактично спростив процедури допуску іноземних лікарів-волонтерів: достатньо було добровільної згоди, легального перебування в Україні та документів про медичну кваліфікацію. Паралельно наказом МОЗ № 385 від 27.02.2022 було розширено коло фахівців, залучених до надання екстреної допомоги у воєнний час: до роботи допущено інтернів, молодших спеціалістів з медичною освітою та лікарів без підтвердженої категорії – з метою посилення кадрового потенціалу системи екстреної медичної допомоги². Також МОЗ дозволило волонтерську участь старших студентів-медиків (4–6 курс) у наданні домедичної допомоги на добровільних засадах. Ці рішення суттєво підсилили систему за рахунок іноземних місій (Червоний Хрест, Лікарі без кордонів тощо) та мобілізації внутрішніх резервів (медична молодь, добровольці).

Найбільш системні зміни в правовому регулюванні медицини катастроф були запроваджені в 2023 році. Кабінет Міністрів постановою від 9 червня 2023 р. № 586 затвердив новий Порядок виконання функцій медицини катастроф³. Цим актом держава фактично перевавантажила нормативну базу служби медицини катастроф, урахувавши уроки війни. Постанова № 586/2023 визначила, що Міністерство охорони здоров'я здійснює керівництво службою медицини катастроф (закріпивши норму статті 36 Кодексу цивільного захисту на рівні урядового рішення)⁴. Документ чітко окреслив рівні координації: національний рівень – це уповноважений заклад МОЗ (Державний заклад «Український науково-практичний центр екстреної медичної допо-

¹ Див.: Про організацію надання медичної допомоги пораненим та хворим у воєнний час: Наказ Міністерства охорони здоров'я України від 26 лют. 2022 р. № 383. *Офіційний вісник України*. 2022. № 20. Ст. 1085. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z0248-22#Text>

² Див.: Терешко Х. Медичні працівники, які можуть залучатись до надання медичної допомоги під час воєнного стану. *Фундація медичного права та біоетики України*. 18.03.2022. URL: <https://medicallaw.org.ua/spisok-novin/novina/article/medichni-pracivniki-jaki-mozhut-zaluchatis-do-nadannja-m/>

³ Див.: Деякі питання виконання функцій медицини катастроф: Постанова Кабінету Міністрів України від 9 черв. 2023 р. № 586. *Офіційний вісник України*. 2023. № 52. Ст. 2921. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/586-2023-%D0%BF#Text>

⁴ Див.: Визначено 3 типи команд медицини катастроф. *LexInform*. URL: <https://lexinform.com.ua/zakonodavstvo/vyznacheno-3-typy-komand-medytyny-katastrof/>

моги та медицини катастроф МОЗ України»), який відповідає за загальнодержавну координацію. Регіональний рівень – Рада міністрів АР Крим, обласні, Київська та Севастопольська міські держадміністрації і центри ЕМД та медицини катастроф, які координують дії в межах області або міста. Таким чином, встановлено дволанкову систему управління: центр МОЗ на чолі (національний координатор) і регіональні органи влади разом із центрами ЕМД (регіональні координатори). Постановою також запроваджено поняття «команди медицини катастроф» за класифікацією Всесвітньої організації охорони здоров'я (ВООЗ). Відтепер в Україні офіційно діють три типи мобільних команд: I тип – бригади для надання допомоги на місці події та евакуації постраждалих; II тип – бригади для надання допомоги за місцем проживання або перебування постраждалих (тобто виїзні бригади, що надають стаціонарозамінну допомогу в польових умовах); III тип – розгорнуті польові шпиталі, здатні надавати широкий спектр медичної допомоги в польових наметах чи пристосованих приміщеннях. Упровадження цих трьох типів команд відповідно до міжнародних стандартів ВООЗ дозволяє гнучко реагувати на надзвичайні ситуації залежно від їх масштабу: одразу направляти бригади потрібного типу і спроможності.

Крім того, Постанова № 586 внесла зміни до згаданого Типового положення про центри ЕМД, а також скасувала застарілі постанови 1997 та 2001 років про службу медицини катастроф. Таким чином, відбулася актуалізація нормативної бази: стара модель, успадкована ще з кінця 90-х, замінена новою, що відповідає сучасним викликам воєнного часу. МОЗ відзначило, що ця постанова визначає пріоритети розвитку медицини катастроф в умовах війни, чітко регламентує взаємодію всіх ланок системи та закладає підґрунтя для її комплексного реформування. Серед новацій – можливість застосування телемедичних технологій при наданні допомоги постраждалим, створення реєстрів атестованих працівників служби, вимога розроблення планів реагування на надзвичайні ситуації на національному і регіональному рівнях тощо.

Система медицини катастроф є функціональною підсистемою єдиної державної системи цивільного захисту. Це означає, що вона

повинна тісно координуватися з іншими спеціалізованими службами – передусім, з Державною службою України з надзвичайних ситуацій (ДСНС), яка відповідає за пошуково-рятувальні роботи, пожежога-сіння, інженерне забезпечення тощо. Правові основи такої координації закладені у Положенні про єдину державну систему цивільного захисту (затв. постановою КМУ № 11 від 9 січня 2014 р.) та Положенні про спеціалізовані служби цивільного захисту (затв. постановою КМУ № 469 від 8 липня 2015 р.)¹. Згідно з останнім, служба медицини катастроф віднесена до спеціалізованих служб цивільного захисту, які створюються для забезпечення виконання окремих завдань з ліквідації надзвичайних ситуацій. У 2018 році МОЗ та МВС (якому підпорядковується ДСНС) видали спільний наказ № 275/600 від 03.04.2018, яким затвердили Інструкцію щодо організації взаємодії між ДСНС та МОЗ у разі виникнення надзвичайних ситуацій². Ця інструкція детально регламентує порядок обміну інформацією між Службою порятунку «101» та службою «103», координацію дій на місці події, спільні навчання тощо. Зокрема, при отриманні повідомлення про надзвичайну ситуацію диспетчер «101» негайно інформує оперативно-диспетчерську службу ЦЕМД МК, яка висилає необхідну кількість бригад та координує з ДСНС місце розгортання медичного пункту сортування постраждалих. Взаємодія закріплена і на більш високому рівні: у травні 2015 р. за участі Міністерства оборони, МОЗ, МВС, СБУ та Національної академії медичних наук було утворено Військово-цивільний координаційний штаб медичної допомоги (спільний

¹ Див.: Про затвердження Положення про єдину державну систему цивільного захисту: Постанова Кабінету Міністрів України від 9 січ. 2014 р. № 11. *Офіційний вісник України*. 2014. № 9. Ст. 317. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/11-2014-%D0%BF#Text>; Про затвердження Положення про спеціалізовані служби цивільного захисту: Постанова Кабінету Міністрів України від 8 лип. 2015 р. № 469. *Офіційний вісник України*. 2015. № 57. Ст. 1859. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/469-2015-%D0%BF#Text>

² Див.: Про затвердження Інструкції щодо організації взаємодії між Державною службою України з надзвичайних ситуацій та Міністерством охорони здоров'я України у разі виникнення надзвичайних ситуацій: Наказ Міністерства внутрішніх справ України, Міністерства охорони здоров'я України від 3 квіт. 2018 р. № 275/600. *Офіційний вісник України*. 2018. № 43. Ст. 1538. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z0552-18#Text>

наказ №207/272/556/311/34), що став майданчиком для координації медичного забезпечення в зоні бойових дій на Донбасі¹. Такий штаб відігравав роль і в евакуації поранених, і в розподілі потоків пацієнтів між військовими та цивільними лікарнями.

Важливим аспектом є залучення приватних медичних установ та волонтерських формувань. Законодавство України дозволяє за потреби використовувати ресурси закладів охорони здоров'я незалежно від форми власності для ліквідації наслідків НС. Зокрема, пункт 2 частини першої статті 36 Кодексу цивільного захисту прямо включає у медичний захист «планування і використання сил та засобів закладів охорони здоров'я незалежно від форми власності». Це означає, що у разі великої катастрофи або масового напливу поранених обласний департамент охорони здоров'я спільно з ЦЕМД МК можуть залучати приватні клініки, госпіталі, санаторії до надання допомоги постраждалим. Практична реалізація цього механізму потребує заздалегідь укладених договорів або планів між владою і приватними закладами – на випадок надзвичайної ситуації. Постанова №586/2023 доручила МОЗ визначити порядок залучення закладів охорони здоров'я до реагування службою медицини катастроф². До ухвалення такого порядку багато залежить від доброї волі приватного сектору. Під час війни 2022–2023 рр. в Україні спостерігалася безпрецедентна мобілізація приватних ініціатив: численні волонтерські організації (наприклад, загін «Ангели Тайри», медичні батальйони добровольців тощо) брали участь у наданні першої допомоги та евакуації поранених. Формально вони діяли як волонтери згідно із Законом «Про волонтерську діяльність» 2011 р., а координувалися часто через органи місцевої влади чи військові адміністрації. Постанова 2023 р. враху-

¹ Див.: Про утворення Військово-цивільного координаційного штабу медичної допомоги: Спільний наказ Міністерства оборони України, Міністерства охорони здоров'я України, Міністерства внутрішніх справ України, Служби безпеки України, Національної академії медичних наук України від 20 трав. 2015 р. №207/272/556/311/34. *Офіційний вісник України*. 2015. №44. Ст. 1410. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z0645-15#Text>

² Див.: Деякі питання виконання функцій медицини катастроф: Постанова Кабінету Міністрів України від 9 черв. 2023 р. №586. *Офіційний вісник України*. 2023. №52. Ст. 2921. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/586-2023-%D0%BF#Text>

вала цей феномен і передбачила, що служба медицини катастроф взаємодіє з неурядовими, зокрема міжнародними організаціями, які беруть участь у наданні домедичної допомоги, медавакуації, розгортанні шпиталів тощо, з метою координації спільних зусиль. Це важлива норма, яка фактично створює місток між державною системою та добровольчими/міжнародними структурами – такими як Червоний Хрест, Всесвітня організація охорони здоров'я, Міжнародний комітет Червоного Хреста (МКЧХ), Міжнародний медичний корпус тощо.

Окремо варто згадати про правове регулювання медичного забезпечення саме в умовах війни (масових бойових дій). Існує Воєнно-медична доктрина України, затверджена постановою КМУ №910 від 31 жовтня 2018 р.¹. Воєнно-медична доктрина визначає засадничі принципи організації медичного забезпечення як Збройних Сил України, так і цивільного сектору охорони здоров'я в особливий період, зокрема в умовах воєнного стану. Одним із ключових напрямів доктрини проголошено формування єдиного медичного простору оборони та охорони здоров'я, покликаною забезпечити узгоджені дії військових і цивільних медичних служб у разі збройного конфлікту. На практиці відповідні положення частково реалізуються через діяльність військово-цивільних координаційних механізмів, проведення спільних навчань медичного персоналу, а також розгортання додаткових потужностей цивільними органами виконавчої влади, зокрема Міністерством охорони здоров'я України та Державною службою України з надзвичайних ситуацій, у прифронтових регіонах. Так, у 2022–2023 роках Міністерство охорони здоров'я сприяло функ-

¹ Див.: Про затвердження Воєнно-медичної доктрини України: Постанова Кабінету Міністрів України від 31 жовтня 2018 р. №910. *Офіційний вісник України*. 2018. №89. Ст. 2932. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/910-2018-%D0%BF>; Про невідкладні заходи із забезпечення державної безпеки: Рішення Ради національної безпеки і оборони України від 4 листопада 2014 р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/n0014525-14#Text>; Про Товариство Червоного Хреста України: Закон України від 28 листопада 2002 р. №3305-IV. *Відомості Верховної Ради України (ВВР)*. 2003. №5. Ст. 47. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/330-15#Text>; Устінов О. Військово-медична доктрина України: стратегічний документ передано на розгляд Президента. *Національна академія медичних наук України*. 04.07.2019. URL: <https://amnu.gov.ua/vijskovo-medychna-doktryna-ukrayiny-strategichnyj-dokument-peredano-na-rozglyad-prezydenta/>

ціюванню стабілізаційних пунктів поблизу районів бойових дій, до яких доставляли поранених для надання первинної лікарської допомоги з подальшою медичною евакуацією.

Водночас практика застосування чинної доктрини засвідчує наявність низки нормативних, організаційних і координаційних прогалин, що об'єктивно зумовлює потребу її подальшого удосконалення, зокрема в частині чіткого розмежування повноважень, удосконалення механізмів міжвідомчої взаємодії та інтеграції цивільної медицини катастроф у систему воєнно-медичного забезпечення держави.

Станом на тепер оновлена Воєнно-медична доктрина України перебуває на стадії проєкту, розробленого Міністерством оборони України з урахуванням практичного досвіду медичного забезпечення в умовах повномасштабної війни¹. Відповідно до проєкту оновленого документа, у центрі уваги має стати бойова медицина як відповідь на реалії воєнного часу, водночас зберігається курс на інтеграцію військової та цивільної медичних систем. Запропоновані зміни передбачають чітке розмежування функцій між Міністерством оборони України, Генеральним штабом Збройних Сил України, Командуванням Медичних сил ЗСУ, Міністерством охорони здоров'я України та іншими суб'єктами публічної влади з метою усунення дублювання повноважень, підвищення керованості й ефективності медичного забезпечення в умовах бойових дій.

Водночас попри публічне представлення та обговорення, проєкт оновленої Воєнно-медичної доктрини ще не затверджений у встановленому порядку і не має статусу чинного нормативно-правового акта, що зумовлює необхідність обережного використання його положень у правозастосовній та доктринальній площині.

Отже, чинна нормативна база України закладає основи для функціонування медицини катастроф як цілісної системи, що містить державні і недержавні ресурси, різні відомства та рівні влади. Законодавство еволюціонувало від фрагментарних актів кінця 90-х – до сучасно-

¹ Див.: У центрі оновленої Воєнно-медичної доктрини стане бойова медицина. *Міністерство оборони України*. 23.10.2025. URL: <https://mod.gov.ua/news/v-czentrionovlenoyi-voyenno-medichnoyi-doktrini-stane-bojova-medyczina>

го комплексного підходу, зокрема завдяки Кодексу цивільного захисту та новій урядовій постанові. Утім, подальше дослідження покаже, що попри прогрес, існують проблеми і прогалини у правовому регулюванні, особливо в контексті безпрецедентних викликів воєнного часу.

Україна не єдина країна, що стикається з потребою ефективно організувати медичну допомогу при катастрофах та війнах. Міжнародне право і практика інших держав напрацювали певні стандарти, які корисно врахувати для вдосконалення вітчизняного законодавства.

У ситуації збройного конфлікту діють норми Женевських конвенцій 1949 року та додаткових протоколів до них. Україна є їх учасницею, тому зобов'язана дотримуватися принципів медичного нейтралітету: медичний персонал, санітарні формування (госпіталі, автомобілі ЦЕМД МК) та поранені особи перебувають під захистом міжнародного права. Зокрема, Женевська конвенція (I) 1949 р. вимагає надавати допомогу пораненим і хворим без будь-якої дискримінації, негайно і в повному обсязі. Напад на медиків чи шпиталі розглядається як серйозне порушення МГП (воєнний злочин). На практиці, на жаль, у війні проти України ці норми грубо порушуються – про що свідчить хоча б кількість атак на лікарні (790) та автомобілі ЦЕМД МК (понад 600) згадана вище¹. Проте для української держави дотримання МГП означає, що на законодавчому рівні мають бути створені умови для роботи міжнародних медичних місій. Міжнародний Комітет Червоного Хреста (МКЧХ) здійснює свою діяльність в Україні відповідно до Женевських конвенцій 1949 року, Додаткових протоколів до них та Угоди між Урядом України і МКЧХ про правовий статус МКЧХ та його делегації в Україні (1999 р.).

У тісній взаємодії з ним функціонує Товариство Червоного Хреста України, що діє на підставі Закону України «Про Товариство Червоного Хреста України» від 28 листопада 2002 року № 330-IV і має статус національного товариства, офіційно визнаного МКЧХ². Цей

¹ Див.: Допомога для відновлення надійне вчасно і якісне. *Урядовий кур'єр*. № 108 (8033). 29 травня 2025. URL: https://ukurier.gov.ua/media/newspaper/adv/2025-05-28/108_29.05.2025r.pdf

² Див.: Classification and minimum standards for emergency medical teams. Geneva: *World Health Organization*, 2021. xiii, 147 p. URL: <https://extranet.who.int/emt/sites/default/files/BlueBook2021.pdf>

закон визнає особливий статус Товариства Червоного Хреста України як всеукраїнської гуманітарної організації, що діє відповідно до Женевських конвенцій і може залучатися державою до надання допомоги під час надзвичайних ситуацій. Українське законодавство також дозволяє використання емблеми Червоного Хреста і Червоного Півмісяця для позначення медичних служб цивільної оборони (згідно з Додатковим Протоколом I 1977 р.). Таким чином, національне право імплементує основні положення МГП щодо захисту та підтримки діяльності медслужб у воєнний час.

Останніми роками Всесвітня організація охорони здоров'я активно розвиває концепцію міжнародних команд екстреної медичної допомоги (Emergency Medical Teams, EMT). Після масштабних катастроф (землетруси, епідемії, війни) в різних країнах ВООЗ сформулювала класифікацію та мінімальні стандарти для медичних команд, що виїжджають у постраждалих регіони. Команди EMT поділяються на тип 1 (мобільні клініки для амбулаторної допомоги), тип 2 (польові стаціонари з хірургічними можливостями) і тип 3 (розгорнуті шпитали з високою потужністю). Як вже зазначалося, Україна адаптувала цю класифікацію у 2023 році: уряд увів три типи команд медицини катастроф, еквівалентні типам ВООЗ. Це приклад впровадження міжнародного стандарту в національне регулювання. Ще один важливий стандарт – Керівні принципи класифікації і сертифікації EMT ВООЗ – передбачають акредитацію національних команд, щоб у разі потреби вони могли брати участь у міжнародних місіях¹. Український науково-практичний центр ЕМД та МК (як національний координатор) наразі співпрацює з ВООЗ у напрямку сертифікації деяких українських бригад як EMT для можливого залучення за кордоном і вдома. Отже, міжнародні стандарти задають орієнтир: медична служба катастроф має відповідати певним критеріям швидкості розгортання, автономності, оснащення, тренуваності персоналу тощо.

Багато держав мають власні моделі законодавчого регулювання disaster medicine, які можуть бути корисними для порівняння.

У Сполучених Штатах питання реагування на катастрофи регулюються Законом Стаффорда (Stafford Act) та низкою федеральних

¹ Див.: Classification and minimum standards for emergency medical teams.

документів з надзвичайного планування. З 2003 р. діє Національна система ліквідації медичних наслідків катастроф (NDMS), створена ще у 1980-х роках і закріплена у федеральному законодавстві¹. NDMS координується Міністерством охорони здоров'я США і дозволяє в разі великого лиха мобілізувати так звані DMAT – команди медичної допомоги при катастрофах. DMAT – це аналог наших команд медицини катастроф: мультидисциплінарні бригади лікарів, фельдшерів, техніків, здатні автономно працювати в польових умовах 72 години. Вони розгортаються через кілька годин після активації і можуть надавати невідкладну медичну допомогу на 250–300 пацієнтів на добу. Законодавчо передбачено, що члени DMAT є резервістами Служби громадського здоров'я і на час місії їм надається федеральний статус. Така система дозволяє оперативно залучати медичні ресурси з різних штатів до зони катастрофи, причому із чітким правовим оформленням (фінансування, страхування, юрисдикція). Україна поки що не має аналога NDMS, але досвід США корисний тим, що демонструє необхідність єдиного національного механізму мобілізації медичних ресурсів. Запроваджені у нас з 2022 р. мобільні бригади (команди) МК – це крок у цьому напрямку, однак варто розвинути правовий статус учасників таких команд, особливо якщо залучаються фахівці з інших регіонів чи з приватного сектору.

Польща має систему Państwowe Ratownictwo Medyczne (PRM), що регулюється Законом «Про державну медичну рятівничу службу» від 8 вересня 2006 року (Ustawa o Państwowym Ratownictwie Medycznym)². Цей закон створив дворівневу структуру: органи воеводського самоврядування відповідають за планування і координацію (перший рівень), а другий рівень – це оперативні підрозділи системи, зокрема лікарняні відділення невідкладної допомоги (SOR) та бригади швидкої допомоги (у т.ч. авіамедичні). Польський підхід цікавий інтеграцією стаціонарної і виїзної допомоги: згідно з законом, кожна лікарня, що має відділення SOR, зобов'язана приймати постраждалих

¹ Див.: Як працює швидка допомога в Польщі. *Європа медична*. URL: <https://www.evromed.org.ua/ua/yak-pratsyuje-shvidka-dopomoga-v-polshhi/>

² Див.: Magen David Adom's Inception. *MDA Israel History*. URL: <https://www.magendavidadom.org.au/mda-australia/mda-israel-history/>

у критичному стані, а виїзні бригади зобов'язані співпрацювати з цими відділеннями. Для випадків масових інцидентів у Польщі діє окрема процедура «МСІ» (масове ураження), що пропрацьована на рівні підзаконних актів – вона передбачає введення спеціального стану готовності, сортування за пріоритетністю (triage tags) та залучення додаткових бригад з сусідніх повітів. Польський досвід показує важливість єдиних стандартів сортування та командного управління на місці події. В Україні елементи системи сортування впроваджені наказами МОЗ (існують нормативи з медичного сортування постраждалих у НС), але варто домогтися, щоб такі стандарти були обов'язковими для всіх служб – як медиків, так і рятувальників ДСНС, що першими прибувають на місце.

Держава Ізраїль, що постійно живе під загрозою воєнних нападів і терористичних актів, має одну з найбільш інтегрованих систем медицини катастроф. Ще у 1950 році був ухвалений Закон про Маген Давід Адом (MDA) – організацію, яка виконує функції національної служби швидкої допомоги та суспільства Червоного Давида (аналог Червоного Хреста)¹. MDA є унікальною структурою: юридично це добровільна організація, але за законом вона несе відповідальність за екстрену медичну допомогу, службу крові та діє як складова сил цивільної оборони. При масових ракетних обстрілах чи терактах MDA діє у тісній координації з Армією оборони Ізраїлю та поліцією. Закон зобов'язує уряд фінансово підтримувати MDA, а персонал MDA отримує спеціальний статус під час надзвичайних ситуацій. З досвіду Ізраїлю Україна може перейняти модель залучення громадських ресурсів на законних підставах. По суті, в Ізраїлі волонтерський рух інтегрований у державну систему: з 10 тис. працівників MDA більшість – волонтери, підготовлені за державними програмами. В Україні також є значний волонтерський потенціал, і доцільно було б узаконити статус медичних волонтерів катастроф (наприклад, через запровадження сертифікації волонтерів-парамедиків, їх страхування, допуск до роботи у складі офіційних команд).

¹ Див.: Case of *Finogenov and Others v. Russia* (Applications nos. 18299/03 and 27311/03). *European Court of Human Rights*. December 20, 2011. URL: <https://hudoc.echr.coe.int/fre?i=001-108231>

На рівні ЄС діє Механізм цивільного захисту ЄС, який дозволяє країнам-членам надавати одна одній допомогу під час катастроф. Сформовано резерви «rescEU», у тому числі медичні – мобільні госпіталі, запаси ліків, групи медавакуації. Хоча прямого «наднаціонального» закону про медицину катастроф в ЄС немає, діють погоджені Стандарти ЄС для модулів цивільного захисту, які містять медичні модулі (наприклад, модуль польового госпіталю EU EMT). Україні, яка прагне членства в ЄС, варто гармонізувати свої підходи із європейськими. Показовою була операція з евакуації українських поранених за кордон: завдяки Механізму ЄС багато пацієнтів були транспортовані на лікування в клініки Європи у 2022–2023 рр. Для цього здійляли, зокрема, спеціальний санітарний потяг (фінансований ЄС), а також систему координаторів у Брюсселі. Українське законодавство повинно передбачати спрощені процедури на випадок таких міжнародних евакуацій (взаємне визнання медичних документів, оперативний випуск через кордон бригад супроводу тощо).

Європейський суд з прав людини у своїх рішеннях неодноразово аналізував ситуації, пов'язані з надзвичайними подіями та діями (чи бездіяльністю) держав щодо порятунку людей. Хоча ЄСПЛ прямо не оперує поняттям «медицина катастроф», його позиції у справах дають правову оцінку діям служб порятунку і медиків, що є важливим орієнтиром.

Однією з ключових справ є справа «Фіногенов та інші проти Росії» (2011), що стосувалася теракту на Дубровці у Москві 2002 року. Після захоплення заручників у театральному центрі російська спецслужба пустила у зал газ, щоб нейтралізувати терористів, але не забезпечила належної готовності медслужб врятувати отруєних газом заручників. Як наслідок, понад 120 заручників загинули, багато – через несвоєчасне надання медичної допомоги. ЄСПЛ встановив порушення права на життя (ст.2 ЄКПЛ) саме через неадекватне планування рятувальної операції та неспроможність забезпечити швидке надання медичної допомоги постраждалим¹. У рішенні наголошено, що дер-

¹ Див.: Case of Finogenov and Others v. Russia (Applications nos. 18299/03 and 27311/03). *European Court of Human Rights*. December 20, 2011. URL: <https://hudoc.echr.coe.int/fre?i=001-108231>; Case of Budayeva and Others v. Russia (Applications

жава, проводячи рятувальну операцію, мала передбачити достатню кількість медичних бригад, наявність антидотів до використаного газу, швидку евакуацію до лікарень. Фактично, близько години після штурму багато заручників залишалися без допомоги, що й призвело до масових смертей¹. Ця справа підкреслює: позитивний обов'язок держави захищати життя передбачає забезпечення ефективної роботи служб екстреної допомоги під час НС. Недоліки в координації або оснащенні медслужб можуть розцінюватися як порушення права на життя.

Інша показова справа – «Будаєва та інші проти Росії» (2008), що стосувалася загибелі людей внаслідок селю (гірського обвалу) в Кабардино-Балкарії у 2000 році. ЄСПЛ визнав порушення ст.2 Конвенції, оскільки влада не вжила належних превентивних заходів і не організувала своєчасну евакуацію мешканців, хоча знала про загрозу обвалу². Попри те, що справа більше про попередження катастрофи, у ній також аналізується реакція екстрених служб. Суд зауважив, що система оповіщення і реагування була неефективною: не було плану евакуації, рятувальники прибули із запізненням, медична допомога постраждалим організована незадовільно. Висновок ЄСПЛ: держава повинна мати адекватну нормативну базу та практичні механізми для реагування на відомі небезпеки природного чи техногенного характеру, інакше це порушуватиме право громадян на життя (п. 137 рішення у справі *Budayeva v. Russia*). Ця позиція є стимулом для країн вдосконалювати законодавство про цивільний захист і медицину катастроф, аби не допустити подібних трагічних наслідків через організаційні провали.

В Україні судова практика у сфері медицини катастроф лише формується. Проте вже є приклади притягнення до відповідальності медичних працівників чи служб за неналежне надання екстреної допомоги. Наприклад, у 2014 році фельдшера швидкої допомоги в

nos. 15339/02, 21166/02, 20058/02, 11673/02 and 15343/02). *European Court of Human Rights*. March 20, 2008. URL: <https://hudoc.echr.coe.int/fre?i=001-85436>

¹ Див.: *Case of Budayeva and Others v. Russia*.

² Див.: Вирок від 05.03.2014 по справі № 591/9042/13-к: Зарічний районний суд м. Суми. *ZAKONONLINE*. URL: <https://zakononline.ua/court-decisions/show/37458113>

м. Суми було засуджено за ст.140 КК (неналежне виконання професійних обов'язків) після смерті пацієнта, якому несвоєчасно надали допомогу (вирок Зарічного райсуду від 05.03.2014, справа №591/9042/13-к)¹. У матеріалах справи зазначено, що працівник швидкої не забезпечив своєчасної госпіталізації хворого, що призвело до летальних наслідків. Хоча це не стосується масової НС, прецедент підкреслює: вимоги стандартів екстреної допомоги є юридично значущими, і за їх порушення настає відповідальність. У контексті катастроф можна припустити і цивільно-правову відповідальність держави за шкоду, завдану здоров'ю або життю через неорганізованість системи допомоги. Наприклад, родичі загиблих під час техногенних аварій чи терактів можуть подавати позови, стверджуючи, що смерть сталася внаслідок повільної або недостатньої реакції служб (як це було у відомій справі «Іланкова проти Росії», де родичка загиблого під час теракту у Беслані вимагала відшкодування, вказуючи на хаос у діях рятувальників і відсутність медичної евакуації для багатьох поранених).

Таким чином, міжнародно-правові стандарти і судова практика формують кілька важливих орієнтирів: держава повинна мати чітку нормативну базу, плани та ресурси для медицини катастроф; повинна забезпечувати координацію міжвідомчу і з міжнародними місіями; має навчати населення і персонал належним чином; повинна оперативно розслідувати збої в системі та притягати винних до відповідальності. Відповідність українського законодавства цим критеріям ми розглянемо далі.

Попри значний прогрес у формуванні законодавчого поля, аналіз виявляє низку проблем та прогалин, що заважають ефективній роботі системи медицини катастроф в Україні. Ці проблеми стали особливо помітними у період повномасштабної війни, коли нормативна база пройшла серйозну «перевірку на міцність».

¹ Див.: Тодуров І. М., Печиборщ В. П., Якимець В. М., Перехрестенко О. В., Качур О. Ю., Ніконенко А. В., Волянський П. Б., Вороненко В. В., Якимець В. В., Печиборщ О. В. Розвиток Державної служби медицини катастроф в єдиній державній системі цивільного захисту за часи незалежності. *Україна. Здоров'я нації*. 2021. №3. С. 73–86. DOI: 10.32782/2077–6594.3.1.2021.240800

Хоча постановою КМУ № 586/2023 визначено, що МОЗ керує службою медицини катастроф, а ДСНС координується через механізми цивільного захисту, на практиці все ще виникають питання «хто головний» на місці катастрофи. Законодавство не містить єдиної моделі єдиного командування під час надзвичайної ситуації. Формально відповідальність за проведення рятувальної операції (ліквідацію НС) несе ДСНС (МВС) через територіальні комісії з питань ТЕБ і НС та штаби НС. Медична підсистема діє паралельно. Відсутність законодавчо закріпленої процедури спільного керівництва може призводити до розбалансованості: наприклад, при масованому ракетному ударі по житловому кварталі керівництво гасінням пожеж та пошуком людей здійснює ДСНС, а медичною сортувально-евакуаційною частиною – МОЗ (через ЦЕМД МК). Якщо між ними нема наперед визначеного алгоритму, це створює ризик затримок. Спільна інструкція МОЗ-МВС 2018 року – крок у правильному напрямку, але чи всі області мають локальні плани взаємодії, чи всюди призначені єдині диспетчерські пункти, відповідальні особи?¹ У відкритому доступі нам не вдалося знайти відповіді на це питання. В ідеалі, в Україні має бути впроваджена система Incident Command System (ICS), поширена у США та Європі: коли при будь-якій надзвичайній ситуації призначається єдиний командир інциденту, а медична служба входить до структури командування як окремий сектор, проте діє в межах єдиного штабу. Наразі нормативно це не закріплено, що створює ризики дублювання функцій і неузгодженості між відомствами під час ліквідації наслідків катастроф.

Перехід до моделі ICS потребує не лише організаційних, а й правових змін – від розмежування повноважень органів влади до визначення статусу всіх учасників реагування, зокрема приватних і волонтерських структур. Саме у цій площині особливо помітними є прогалини у правовому регулюванні участі приватних медичних установ, волонтерських об'єднань і неурядових організацій у сис-

¹ Див.: За час воєнного стану Україна отримала понад 10 тисяч тонн медичної гуманітарної допомоги. *Svidomi*. 29.12.2022. URL: <https://svidomi.in.ua/en/page/zachas-voiennoho-stanu-ukraina-otrymala-ponad-10-tysiach-tonn-medychnoi-humanitarnoi-dopomohy>

темі цивільного захисту. Як зазначалося, Кодекс цивільного захисту дає загальну норму про використання приватних закладів охорони здоров'я, але конкретний механізм реалізації розпливчастий. Постанова 586 2023 р. тільки згадує, що порядок залучення приватних лікарень визначає МОЗ, але такий порядок станом на кінець 2025 р. ще не оприлюднений. Це означає, що у критичній ситуації (наприклад, масовий потік поранених у місті, де державні лікарні переповнені) влада не має заздалегідь відпрацьованого юридичного інструменту, щоб швидко залучити приватні клініки. Потрібно або оголошувати примусове залучення на підставі ст.71 Кодексу цивільного захисту (реквізиція майна і ресурсів в умовах НС), або сподіватися на добровільну співпрацю. Обидва шляхи мають нюанси: реквізиція – складна процедура, потребує компенсації збитків та часто наштовхується на опір власників; добровільність – чудова, але не гарантована. Аналогічна ситуація з волонтерами-парамедиками: закон «Про волонтерську діяльність» не враховує специфіку медицини катастроф. Волонтери фактично на свій страх і ризик надають допомогу, не маючи офіційних повноважень чи захисту (крім загальних норм про страхування волонтерів від нещасних випадків). Це породжує питання відповідальності: чи має волонтер право, скажімо, робити зупинку кровотечі турнікетом або давати знеболювальне? Формально – ні, якщо він не медпрацівник. Але на полі бою чи під завалами такі дії життєво необхідні. Тому потрібна правова категорія «волонтер екстреної медицини» або «резервіст медицини катастроф» – особа з певною підготовкою, якій на час НС держава делегує обмежені медичні повноваження (за аналогією з ізраїльською моделлю MDA чи американськими Community Emergency Response Teams). Наразі цього нема. Таким чином, законодавство поки не повною мірою інтегрувало приватний та громадський сектор у систему реагування.

Залишаються неврегульованими й питання імплементації міжнародних процедур щодо прийняття допомоги з-за кордону. 2022 року Україна отримала безпрецедентний обсяг міжнародної гуманітарної допомоги, у тому числі медичної: понад 10 тисяч тонн ліків, мате-

ріалів і обладнання було надіслано лише урядами іноземних держав¹. У відповідь уряд України максимально спростив митне оформлення гуманітарних вантажів (закон № 2125-IX від 15.03.2022 звільнив їх від ПДВ та мита).

Водночас актуальною є потреба у нормативному закріпленні механізмів прийому та координації міжнародної допомоги. Керівні принципи IDRL (International Disaster Response Law), розроблені Міжнародною федерацією Червоного Хреста, рекомендують країнам мати наперед підготовлену нормативну базу для прийому іноземних рятувальних команд та медичних місій. Це містить прискорену видачу віз, допуск іноземних лікарів до медпрактики без тривалих процедур нострифікації дипломів, взаємне визнання стандартів ліків та обладнання, можливість ввезення і застосування іноземних санітарних автомобілів, використання радіочастот тощо². В українському законодавстві відсутній цілісний акт, який би регулював усі ці аспекти. У 2022–2023 рр. багато питань вирішувалися ситуативно: Кабмін приймав разові розпорядження про допуск конкретних іноземних госпіталів (наприклад, польового шпиталю від Ізраїлю у Львові навесні 2022-го, шпиталів від ГО «Лікарі без кордонів» тощо). Але системного закону про міжнародну допомогу у разі надзвичайних ситуацій у нас немає. Для порівняння, у Швеції існує спеціальний закон «Про операції з медицини катастроф за кордоном» (2008:552)³, що регулює як направлення шведських команд за кордон, так і прийом іноземних на своїй території. Україні, ураховуючи нинішній досвід, варто розробити аналогічний правовий інструмент – можливо, у ви-

¹ Див.: Fisher D. Regulating the helping hand: improving legal preparedness for cross-border disaster medicine. *Prehospital and Disaster Medicine*. 2010. Vol. 25, Issue 3. P. 208–212. DOI: 10.1017/s1049023x00008037.

² Див.: Proposed Act on Consular Disaster Response. URL: <https://www.government.se/contentassets/dbf455d1cdf04c00b144691547c4c6fa/proposed-act-on-consular-disaster-response-20091098/>

³ Див.: Понад 14 мільярдів гривень виплачено з початку війни закладам, які надають екстрену, спеціалізовану та первинну медичну допомогу. *Міністерство охорони здоров'я України*. 14.03.2022. URL: <https://www.moz.gov.ua/uk/ponad-14-miljardiv-griven-viplacheno-z-pochatku-vijni-zakladam-jaki-nadajut-ekstrenu-spezializovanu-ta-pervinnu-medichnu-dopomogu>

гляді окремого розділу в Кодексі цивільного захисту чи закону про міжнародну гуманітарну допомогу.

Ще одна проблема полягає у невідповідності між сучасними викликами та застарілою системою підготовки кадрів. Закон України «Про екстрену медичну допомогу» 2012 року створив основу для модернізації кадрової структури галузі, однак професії «парамедик» і «екстрений медичний технік» були запроваджені пізніше – підзаконними актами МОЗ. Реальне впровадження цих спеціальностей розпочалося лише у 2021–2022 роках, коли відбулися перші випуски фахівців. Така затримка засвідчує розрив між нормативними змінами та практичним реформуванням системи підготовки персоналу для екстреної медичної допомоги. Війна продемонструвала потребу в тисячах людей, здатних надавати домедичну допомогу на полі бою чи при масових ураженнях. Відповіддю стала хвиля короткострокових курсів тактичної медицини, першої допомоги для населення. Однак їх статус залишається неформальним. Наприклад, сертифікат про проходження курсу домедичної допомоги від ТЧХУ чи військової частини не надає особі жодних переваг чи офіційного статусу, окрім особистих знань. Було б доцільно, щоб законодавство (або хоча б накази МОЗ) ввели поняття «сертифікованого інструктора з домедичної допомоги» та «екстреного медичного техника-добровольця» з визначенням їх компетенцій. Відомо, що в НГУ наказом № 288 від 21 квітня 2023 р. був затверджений професійний стандарт «Бойовий медик», а МОЗ внесло відповідні зміни до Класифікатора професій. Але все це на рівні відомчих документів. У законодавстві ж про цивільний захист (ст.48 Кодексу) є тільки згадка про атестацію формувань і працівників служби медицини катастроф – її здійснює МОЗ. Якість підготовки кадрів – це також правова проблема, бо держава має встановити стандарти. Як показує практика, однією з причин летальних випадків може бути недостатня кваліфікація або неправильні дії персоналу. У судових справах про медичну недбалість часто фігурує порушення протоколів. У сфері катастроф протоколи теж існують (напр. протокол START для сортування, ALS/BLS для реанімації тощо).

Законодавство декларує, що служба медицини катастроф повинна мати резерви матеріально-технічних ресурсів, зокрема лікарських

засобів, техніки, транспорту. Однак створення таких резервів потребує належного фінансування. Наразі фінансування ЕМД МК здійснюється через Національну службу здоров'я (НСЗУ) за програмою медичних гарантій – тобто за принципом оплати послуг (виїзд бригади, госпіталізація тощо). Це працює в умовах повсякденної діяльності, але у випадку катастрофи, коли потрібно розгортати додаткові шпиталі чи закуповувати великі партії витратних матеріалів, НСЗУ не передбачає окремого пакету. У 2022 р. уряд виділяв додаткові кошти центрам ЕМД «за готовність працювати в березні»¹. Загалом з початку війни, за даними МОЗ, медзакладам екстреної, первинної і спеціалізованої допомоги було виплачено понад 14 млрд грн додатково. Але це була антикризова реакція. На перспективу, потрібно законодавчо закріпити стабільний механізм фінансування медицини катастроф. Один із варіантів – створення Державного резерву медичних засобів (частина держматрезерву) і постійного фонду швидкого реагування. Закон «Про державний матеріальний резерв» існує, але він не конкретизує номенклатуру резервів для НС в охороні здоров'я. Звідси проблеми: наприклад, у перші тижні війни виник дефіцит турнікетів, тактичних аптечок – їх екстрено завозили волонтери. Держрезерв таких позицій не мав у достатній кількості. Постанова № 586 (п.б) доручає уповноваженому закладу (центру ЕМД МК МОЗ) створювати резерви ресурсів, але без фінансів це неможливо. Тому питання ресурсів впирається у правову природу фінансування: чи достатньо програм НСЗУ, чи потрібні окремі бюджетні програми? На нашу думку, потрібні: наприклад, цільова програма оснащення та переоснащення служби МК, окрема стаття на навчання персоналу (тренінгові центри), страхування життя медиків МК. У законодавстві слід передбачити гарантії соціального захисту для медпрацівників, що працюють в зоні НС. Зараз така гарантія є лише для рятувальників ДСНС (пільги, статус учасника війни тощо), медики ж не завжди охоплені відповідними законами. Ухвалений у 2022 р. закон № 2342-IX

¹ Див.: Tampere Convention on the Provision of Telecommunication Resources for Disaster Mitigation and Relief Operations. Tampere, 18 June 1998. *United Nations. Treaty Series*. Vol. 2296. P. 5. URL: https://treaties.un.org/pages/ViewDetails.aspx?src=TREATY&mtdsg_no=XXV-4&chapter=25&clang=_en

надав статус учасників бойових дій працівникам цивільних закладів охорони здоров'я, які безпосередньо залучені до лікування військових у районі бойових дій – це позитивно. Однак решта випадків (медики, поранені при обстрілах, тощо) випадають. Отже, законодавство потребує доповнення щодо компенсацій і соцзахисту кадрів медицини катастроф.

До проблем можна віднести і недостатню регламентацію питання стандартів зв'язку та обміну інформацією при НС. Різні служби мають різні канали: у ДСНС – свій радіозв'язок, у швидкої – свій. Немає єдиної захищеної мережі. Законодавство цього не торкається, окрім загальної вимоги до оперативно-диспетчерських служб мати зв'язок. У США, після трагічних подій 9 вересня 2001 р., були прийняті закони, що зобов'язують забезпечити інтеоперабельність зв'язку між усіма екстреними службами. Україні варто над цим подумати (можливо, на рівні підзаконних актів МОЗ-МВС). Ще один нормативно-технічний аспект – єдина методика медичного сортування. Наказ МОЗ № 583 від 26.03.2021 ввів правила виклику бригад, але не містить алгоритмів сортування при одночасному надходженні великої кількості постраждалих. Такі алгоритми є в методичних рекомендаціях, але їм не надано сили стандарту. Вважаємо, що доцільно затвердити наказом МОЗ офіційний протокол медичного сортування (на основі міжнародних, наприклад START або SALT), обов'язковий для застосування всіма бригадами і лікарнями в умовах масових втрат. Це уніфікує дії персоналу і полегшить взаєморозуміння між різними командами.

Отже, головні проблемні аспекти правового регулювання можна резюмувати так: координація між службами ще потребує вдосконалення; правовий статус недержавних учасників реагування залишається нечітким; не до кінця враховані міжнародні режими допомоги; кадрові питання і стандарти якості потребують нормативної конкретизації; фінансування та ресурсне забезпечення вимагають більш чітких гарантій; деякі технічні моменти (зв'язок, сортування) не врегульовані або залишені на розсуд практики.

На основі вищевикладеного аналізу можна сформулювати ряд пропозицій, спрямованих на вдосконалення правового регулювання

виконання функцій медицини катастроф в Україні. Ці пропозиції враховують національний досвід останніх років та кращі міжнародні практики.

Передусім потребує вдосконалення законодавча база у сфері управління під час надзвичайних ситуацій. Доцільним видається внесення змін до Кодексу цивільного захисту та профільного законодавства для запровадження механізму єдиного керівництва в надзвичайних ситуаціях. Це може передбачати створення оперативного штабу під єдиним керівництвом уповноваженого керівника (командера інциденту) безпосередньо на місці події. До складу штабу мають входити представники всіх служб, зокрема старший медик від служби медицини катастроф, що забезпечить узгодженість дій між структурами. Практична реалізація такого підходу можлива через розроблення типового плану реагування на надзвичайні ситуації з чітким визначенням ролей і обов'язків усіх учасників – поліції, ДСНС, МОЗ тощо. Така нормативна новела відповідатиме європейським стандартам, зокрема схемам «Incident Commander», які застосовуються для різних сценаріїв, включно з CBRNE-інцидентами та масовими ДТП.

Важливо також законодавчо врегулювати статус добровольців та резервістів медицини катастроф. В Україні доцільно ухвалити окремий Закон «Про участь добровольців у наданні екстреної медичної допомоги в умовах надзвичайних ситуацій» або внести зміни до чинних Законів «Про волонтерську діяльність» і «Про екстрену медичну допомогу». Ці зміни мають визначити правовий статус медичних волонтерів, їхні права, обов'язки та гарантії. Серед них – право на пріоритетну вакцинацію, забезпечення засобами індивідуального захисту, право діяти в межах отриманого навчання, а також обов'язок координувати свої дії з офіційними службами. Паралельно слід упровадити поняття «резерв служби медицини катастроф» – систему позаштатних фахівців (лікарів, фельдшерів), які перебувають у резерві МОЗ і залучаються у разі масштабних катастроф. Подібна модель існує у військовій медицині, і її адаптація для цивільної системи дозволить створити корпус цивільних медичних резервістів із належним соціальним забезпеченням та правовими гарантіями.

Не менш важливим є створення спеціального правового режиму для випадків оголошення масштабної медико-санітарної надзвичайної ситуації. Чинний Закон «Про правовий режим надзвичайного стану» не деталізує заходів саме у сфері охорони здоров'я. Тому варто доповнити його положеннями, які дозволять тимчасово залучати ресурси приватних медичних закладів і трудові ресурси до надання екстреної допомоги із подальшою компенсацією витрат. Кабінету Міністрів слід надати повноваження запроваджувати режим «медико-санітарної катастрофи» (аналог французького Plan Blanc або італійського Mass Casualty Incident plan) на визначеній території. У відповідній постанові необхідно передбачити алгоритми дій: активацію резервів, сповіщення відомств, залучення студентів-медиків, евакуацію пацієнтів між регіонами. Законодавче закріплення таких механізмів забезпечить сталість управління системою охорони здоров'я під час криз.

Наступним кроком має стати інституційне посилення системи – створення Центру координації медицини катастроф. Як показує міжнародний досвід, постійно діючий орган, який координує медичну допомогу в НС, значно підвищує ефективність реагування. Постанова № 586 від 2023 р. уже визначила Український НПЦ ЕМД та МК як уповноважений заклад, однак його функції варто розширити нормативно, закріпивши за ним повноваження оперативного штабу національного рівня. При Центрі може діяти ситуаційна кімната з представниками МОЗ, ДСНС і Нацполіції, яка збирається у випадку масштабних НС. Рішення Центру повинні мати обов'язковий характер для регіонів, що забезпечить вертикаль управління системою медицини катастроф.

Особливої уваги потребує нормативне врегулювання міжнародної допомоги під час катастроф. Україна має прийняти закон або внести комплексні поправки до Закону «Про гуманітарну допомогу», які врегулюють порядок в'їзду, перебування і роботи іноземних медичних місій. Доцільно встановити спрощені процедури визнання іноземних медичних ліцензій на час місії, звільнення від сертифікації ввезених лікарських засобів і техніки, спрощений митний контроль. Крім того,

важливо ратифікувати Тамперську конвенцію 1998 р. про забезпечення телекомунікаційними засобами під час катастроф¹. Імплементация принципів IDRL Guidelines у внутрішнє законодавство забезпечить швидшу інтеграцію України до міжнародних гуманітарних механізмів реагування.

Окремий блок питань пов'язаний із підвищенням рівня навчання населення та персоналу з домедичної допомоги. Необхідно законодавчо розширити статтю 39 Закону «Про охорону здоров'я» та відповідні норми Кодексу цивільного захисту, зробивши навчання першій допомозі обов'язковим для широких категорій громадян. Курси з домедичної допомоги мають бути включені до шкільної програми, програм підготовки водіїв і працівників небезпечних об'єктів. Приклади із практики демонструють недостатній рівень охоплення населення такими навчаннями: лише близько 2400 осіб у Києві пройшли тренінги у 2022 р². Подібна ситуація спостерігається і в регіонах: окремі проєкти «IsraAID Ukraine» та Товариства Червоного Хреста охопили лише сотні працівників, однак масове охоплення населення досі відсутнє³.

Станом на 2025 р. не створено єдиного державного реєстру осіб, які пройшли курси першої допомоги, а облік здійснюється лише на локальному рівні. Відсутність централізованої координації між МОЗ,

¹ Див.: Амеліна К. Разова акція з нагоди війни. Що не так з навчанням домедичної допомоги в Україні. *LB.ua*. 01.05.2023. URL: https://lb.ua/society/2023/05/01/553552_razova_aktsiya_z_nagodi_viyini_shcho_z.html; Tampere Convention on the Provision of Telecommunication Resources for Disaster Mitigation and Relief Operations.

² Див.: Співробітники служби зайнятості підвищують кваліфікацію за напрямом «Перша домедична допомога». *Державна служба зайнятості України*. 30.09.2025. URL: <https://www.dcz.gov.ua/news/singlenews/1115>

³ Див.: З березня вже 228 залізничників пройшли тренінги з першої домедичної допомоги. *Facebook-сторінка IsraAID Ukraine*. 29.05.2025. URL: <https://www.facebook.com/IsraAIDUkraine/posts/621596550900654>; Співробітники служби зайнятості підвищують кваліфікацію за напрямом «Перша домедична допомога»; 8 нових партнерств між українськими та іноземними медзакладами: результати першого дня Форуму міжнародного медичного партнерства. Міністерство охорони здоров'я України. 09.10.2025 URL: <https://moz.gov.ua/uk/8-novih-partnerstv-mizh-ukrayinskimi-ta-inozemnimi-medzakladami-rezultati-pershogo-dnja-forumu-mizhnarodnogo-medichnogo-partnerstva>

МВС, ДСНС, навчальними закладами та громадськими структурами призводить до дублювання зусиль. Формування культури надання домедичної допомоги в умовах воєнного стану є питанням національної безпеки. Тому необхідно запровадити державну програму масового навчання населення з гарантованим фінансуванням, єдиними стандартами сертифікації та моніторингом результатів, а також створити Єдиний реєстр осіб, навчених домедичній допомозі.

Підвищення ефективності системи також неможливе без уніфікації стандартів та протоколів екстреної медичної допомоги. МОЗ має затвердити єдиний пакет протоколів медицини катастроф – медичного сортування, розгортання мобільних шпиталів, дій бригад при хімічних чи радіаційних ураженнях, а також стандарти телемедицини при НС. Наявність таких документів підвищить передбачуваність і злагодженість дій. Для юридичного закріплення цього підходу доцільно внести зміни до Закону про ЕМД, зазначивши, що стандарти екстреної медичної допомоги в умовах НС є обов’язковими для всіх суб’єктів системи.

Серед технічних аспектів ключовим залишається забезпечення інтероперабельності систем зв’язку та оповіщення. На рівні постанови КМУ варто зобов’язати служби екстреного реагування перейти на єдині цифрові радіосистеми, а Кодекс цивільного захисту доповнити статтею про обов’язок органів влади підтримувати спеціалізовану мережу зв’язку для служб НС. Необхідно також завершити впровадження єдиного номера екстреної допомоги 112, інтегрувавши номери 101, 102 та 103, що відповідає вимогам ЄС.

Подальший розвиток системи неможливий без створення сталих фінансово-правових стимулів. Доцільно передбачити у Бюджетному кодексі України норму про резервний фонд охорони здоров’я для надзвичайних ситуацій, а в Програмі медичних гарантій НСЗУ – розширений пакет «Комплексна готовність до надзвичайних ситуацій». Це забезпечить системне фінансування діяльності резервних медичних бригад, закупівлі транспорту, формування запасів медикаментів та навчання персоналу, створюючи основу для національної моделі медичного реагування за стандартами WHO EMT та EU Civil Protection Mechanism.

Зрештою, ефективність реформ неможлива без належного контролю. Тому законодавство має містити норму про обов'язкове розслідування кожного випадку масової загибелі або тяжких наслідків при НС з метою оцінки дій служб. Такий обов'язок може бути покладений на ДСНС та МОЗ, а звіти за результатами розслідування мають бути відкритими. Це відповідає стандартам ЄСПЛ, зокрема висновкам у справі «Фіногенов та інші проти Росії», де ефективне розслідування дій служб після катастрофи визнано вимогою Конвенції.

Таким чином, запропоновані заходи становлять комплексну модель реформування системи медицини катастроф – від законодавчих змін до організаційних і фінансових інструментів. Їх реалізація підвищить готовність державної системи охорони здоров'я до воєнних і масових надзвичайних ситуацій, посилить захист життя та здоров'я населення, сприятиме виконанню міжнародних зобов'язань України й інтеграції у європейський простір цивільного захисту.

Висновки. Медицина катастроф є критично важливою функцією державної системи охорони здоров'я, особливо в умовах війни та масштабних надзвичайних ситуацій. Проведене дослідження показало, що в Україні закладено фундамент правового регулювання цієї сфери: діє сучасний Кодекс цивільного захисту, спеціальний Закон «Про екстрену медичну допомогу», низка підзаконних актів, які визначають структуру і завдання служби медицини катастроф. Останні нормативні новації (Постанова КМУ № 586/2023) відобразили набутий досвід і привели українське регулювання у відповідність до світових стандартів – зокрема, впроваджено класифікацію мобільних медичних команд за типами, уточнено порядок координації на національному і регіональному рівнях, скасовано застарілі положення минулих років.

Водночас, аналіз виявив низку проблем: це і недостатня міжвідомча координація (через відсутність концепції єдиного командування інцидентом), і прогалини у правовому включенні приватних та волонтерських ресурсів, і незавершеність правового забезпечення прийому міжнародної допомоги. Фінансово-організаційні питання, такі як створення резервів, соціальний захист медперсоналу,

стандарти навчання населення, також потребують додаткової уваги законодавця. Судова практика, включно з прецедентами ЄСПЛ, наголошує на відповідальності держави за належну підготовку і реагування на катастрофи, у тому числі в аспекті надання екстреної медичної допомоги. Тому вдосконалення правового регулювання – не лише питання ефективності, а й виконання державою своїх конституційних обов’язків із забезпечення права на життя і охорону здоров’я.

Запропоновані у роботі рекомендації спрямовані на комплексне підсилення законодавчої бази медицини катастроф. Серед них: законодавче визначення механізмів єдиного керівництва та взаємодії служб; узаконення статусу медичних волонтерів і резервістів; розробка спеціальних процедур на випадок масових санітарних втрат; гармонізація з міжнародними стандартами IDRL щодо прийняття іноземної допомоги; посилення вимог до навчання населення першій допомозі; уніфікація медичних протоколів у НС; модернізація систем зв’язку та оповіщення; створення умов для стабільного фінансування і матеріального забезпечення служби. Реалізація цих пропозицій потребує злагодженої роботи законодавчої та виконавчої влади, залучення експертного потенціалу (у тому числі фахівців з медицини катастроф, юристів, міжнародних партнерів).

На завершення варто підкреслити, що медицина катастроф – це сфера, де ціна недоліків у законодавстві та управлінні вимірюється людськими життями. Події війни проти України трагічно засвідчили, наскільки важливо мати дієву систему екстреної допомоги: десятки тисяч врятованих життів – найкращий аргумент на користь розвитку цієї системи. Правове регулювання має йти в ногу з потребами часу, забезпечуючи гнучкість, оперативність та координованість дій усіх залучених суб’єктів. Удосконалюючи законодавство про медицину катастроф, Україна не лише підвищить свою внутрішню стійкість до надзвичайних ситуацій, але й зробить ще один крок до відповідності європейським стандартам цивільного захисту і гуманітарного права, утверджуючи верховенство права навіть у найскладніших обставинах.

Список використаних джерел

1. Амеліна К. Разова акція з нагоди війни. Що не так з навчанням домедичної допомоги в Україні. *LB.ua*. 01.05.2023. URL: https://lb.ua/society/2023/05/01/553552_razova_aktsiya_z_nagodi_viynei_shcho_z.html
2. Бойко О. І. Стан правового регулювання надання домедичної допомоги поліцейськими в Україні. *Науковий вісник Ужгородського національного університету. Серія: Право*. 2021. Вип. 68. С. 137–141. DOI: <https://doi.org/10.24144/2307-3322.2021.68.22>.
3. Визначено 3 типи команд медицини катастроф. *LexInform*. URL: <https://lexinform.com.ua/zakonodavstvo/vyznacheno-3-typy-komand-medytyny-katastrof/>
4. Вирок від 05.03.2014 по справі № 591/9042/13-к: Зарічний районний суд м. Суми. *ZAKONONLINE*. URL: <https://zakononline.ua/court-decisions/show/37458113>
5. 8 нових партнерств між українськими та іноземними медзакладами: результати першого дня Форуму міжнародного медичного партнерства. *Міністерство охорони здоров'я України*. 09.10.2025 URL: <https://moz.gov.ua/uk/8-novih-partnerstv-mizh-ukrayinskimi-ta-inozemnimi-medzakladami-rezultati-pershogo-dnja-forumu-mizhnarodnogo-medichnogo-partnerstva>
6. Деякі питання виконання функцій медицини катастроф: Постанова Кабінету Міністрів України від 9 черв. 2023 р. № 586. *Офіційний вісник України*. 2023. № 52. Ст. 2921. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/586-2023-%D0%BF#Text>
7. Допомога для відновлення надійне вчасно і якісне. *Урядовий кур'єр*. № 108 (8033). 29 травня 2025. URL: https://ukurier.gov.ua/media/newspaper/adv/2025-05-28/108_29.05.2025r.pdf.
8. З березня вже 228 залізничників пройшли тренінги з першої домедичної допомоги. *Facebook-сторінка IsraAID Ukraine*. 29.05.2025. URL: <https://www.facebook.com/IsraAIDUkraine/posts/621596550900654>
9. За час воєнного стану Україна отримала понад 10 тисяч тонн медичної гуманітарної допомоги. *Svidomi*. 29.12.2022. URL: <https://svidomi.in.ua/en/page/za-chas-voiennoho-stanu-ukraina-otrymala-ponad-10-tysiach-tonn-medychnoi-humanitarnoi-dopomohy>

10. Зима О. Т., Бойко І. В. Домедична допомога у системі охорони здоров'я та її співвідношення з суміжними категоріями. *Науковий вісник Ужгородського національного університету. Серія: Право*. 2024. Вип. 84. Частина 3. С. 108–114. DOI: <https://doi.org/10.24144/2307-3322.2024.84.3.17>
11. Кодекс цивільного захисту України. *Відомості Верховної Ради (ВВР)*. 2013. № 34–35. Ст. 458. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/5403-17#Text>
12. Конвенція про захист прав людини і основоположних свобод. Рим, 4. XI.1950. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_004#Text
13. Конституція України. *Відомості Верховної Ради України (ВВР)*. 1996. № 30. Ст. 141. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/254%D0%BA/96-%D0%B2%D1%80#Text>
14. Корда М. М., Гудима А. А., Цимбалюк Г. Ю., Мартинюк Л. П., Федонюк Л. Я., Ляхович Р. М., Кіцак Я. М., Прохоренко О. О. Реформа екстреної медичної допомоги в Україні в контексті викликів надзвичайних ситуацій мирного і воєнного часу. *Вісник соціальної гігієни та організації охорони здоров'я України*. 2024. № 2 (100). С. 11–20. DOI: 10.11603/1681-2786.2024.2.14781
15. ООН: кількість загиблих і поранених серед цивільних в Україні зросла на 30 % минулого року. *Радіо Свобода*. 18.02.2025. URL: <https://www.radiosvoboda.org/a/news-oon-ukraine-tsyvilni-viyana/33318629.html>
16. Основи законодавства України про охорону здоров'я: Закон України від 19 листопада 1992 р. № 2801-ХІІ. *Відомості Верховної Ради України (ВВР)*. 1993. № 4. Ст. 19. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2801-12#Text>
17. Основні положення Женевських конвенцій та додаткових протоколів до них. Київ: МКЧХ, 2023. 86 с. URL: https://blogs.icrc.org/ua/wp-content/uploads/sites/98/2023/11/0365_154-ebook.pdf
18. Печиборщ В. П., Волянський П. Б., Якимець В. М., Вороненко В. В., Хижняк М. І. Медичний захист населення в надзвичайних ситуаціях в єдиній державній системі цивільного захисту: Керівництво. Київ, 2019. 425 с. URL: https://nmc.dsns.gov.ua/upload/1/9/6/5/2/4-medicinii-zaxist-naseleennia-v-ns.pdf?utm_source=chatgpt.com
19. Печиборщ В. П., Вороненко В. В., Михайловський М. М., Печиборщ О. В., Василенко В. Г. Наукове обґрунтування принципів організації та функціонування системи екстреної медичної допомоги та її

- складової – відділень екстреної (невідкладної) медичної допомоги у багатoproфільних лікарнях. *Проблеми військової охорони здоров'я*. 2017. Вип. 47. С. 59–70. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/prvoz_d_2017_47_7
20. Понад 14 мільярдів гривень виплачено з початку війни закладам, які надають екстрену, спеціалізовану та первинну медичну допомогу. *Міністерство охорони здоров'я України*. 14.03.2022. URL: <https://www.moz.gov.ua/uk/ponad-14-miljardiv-griven-viplacheno-z-pochatku-vijni-zakladam-jaki-nadajut-ekstrenu-specializovanu-ta-pervinnu-medichnu-dopomogu>
 21. Про екстрену медичну допомогу: Закон України від 5 лип. 2012 р. №5081-VI. *Відомості Верховної Ради України (ВВР)*. 2013. №30. Ст. 341. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/5081-17#Text>
 22. Про затвердження Воєнно-медичної доктрини України: Постанова Кабінету Міністрів України від 31 жовтня 2018 р. №910. *Офіційний вісник України*. 2018. №89. Ст. 2932. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/910-2018-%D0%BF>
 23. Про затвердження Державної програми створення єдиної системи надання екстреної медичної допомоги на період до 2010 року: Постанова Кабінету Міністрів України від 5 листоп. 2007 р. №1290. *Офіційний вісник України*. 2007. №83. Ст. 3073. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1290-2007-%D0%BF#Text>
 24. Про затвердження Інструкції щодо організації взаємодії між Державною службою України з надзвичайних ситуацій та Міністерством охорони здоров'я України у разі виникнення надзвичайних ситуацій: Наказ Міністерства внутрішніх справ України, Міністерства охорони здоров'я України від 3 квіт. 2018 р. №275/600. *Офіційний вісник України*. 2018. №43. Ст. 1538. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z0552-18#Text>
 25. Про затвердження Положення про Державну службу медицини катастроф: Постанова Кабінету Міністрів України від 11 лип. 2001 р. №827. *Офіційний вісник України*. 2001. №28. Ст. 1259. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/827-2001-%D0%BF#Text>
 26. Про затвердження Положення про єдину державну систему цивільного захисту: Постанова Кабінету Міністрів України від 9 січ. 2014 р. №11. *Офіційний вісник України*. 2014. №9. Ст. 317. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/11-2014-%D0%BF#Text>
 27. Про затвердження Положення про спеціалізовані служби цивільного захисту: Постанова Кабінету Міністрів України від 8 лип. 2015 р. №469.

- Офіційний вісник України*. 2015. № 57. Ст. 1859. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/469-2015-%D0%BF#Text>
28. Про затвердження Порядку організації роботи оперативно-диспетчерських служб системи екстреної медичної допомоги: Постанова Кабінету Міністрів України від 21 листоп. 2012 р. № 1117. *Офіційний вісник України*. 2012. № 89. Ст. 3589. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1117-2012-%D0%BF#Text>
29. Про затвердження Порядку формування та оснащення бригад екстреної (швидкої) медичної допомоги: Постанова Кабінету Міністрів України від 21 листоп. 2012 р. № 1119. *Офіційний вісник України*. 2012. № 89. Ст. 3591. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1119-2012-%D0%BF#Text>
30. Про затвердження Порядку функціонування системи екстреної медичної допомоги: Постанова Кабінету Міністрів України від 21 листоп. 2012 р. № 1118. *Офіційний вісник України*. 2012. № 89. Ст. 3590. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1118-2012-%D0%BF#Text>
31. Про затвердження Програми розвитку Державної служби медицини катастроф на 2002–2005 роки: Постанова Кабінету Міністрів України від 15 лют. 2002 р. № 174. *Офіційний вісник України*. 2002. № 8. Ст. 367. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/174-2002-%D0%BF#Text>
32. Про затвердження Типового положення про центр екстреної медичної допомоги та медицини катастроф: Постанова Кабінету Міністрів України від 21 листоп. 2012 р. № 1116. *Офіційний вісник України*. 2012. № 89. Ст. 3588. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1116-2012-%D0%BF#Text>
33. Про невідкладні заходи із забезпечення державної безпеки: Рішення Ради національної безпеки і оборони України від 4 листопада 2014 р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/n0014525-14#Text>
34. Про організацію надання медичної допомоги пораненим та хворим у воєнний час: Наказ Міністерства охорони здоров'я України від 26 лют. 2022 р. № 383. *Офіційний вісник України*. 2022. № 20. Ст. 1085. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z0248-22#Text>
35. Про Товариство Червоного Хреста України: Закон України від 28 листопада 2002 р. № 3305-IV. *Відомості Верховної Ради України (ВВР)*. 2003. № 5. Ст. 47. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/330-15#Text>
36. Про утворення Військово-цивільного координаційного штабу медичної допомоги: Спільний наказ Міністерства оборони України, Міністерства

- охорони здоров'я України, Міністерства внутрішніх справ України, Служби безпеки України, Національної академії медичних наук України від 20 трав. 2015 р. № 207/272/556/311/34. *Офіційний вісник України*. 2015. № 44. Ст. 1410. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z0645-15#Text>
37. Про утворення державної служби медицини катастроф: Постанова Кабінету Міністрів України від 14 квіт. 1997 р. № 343. *Офіційний вісник України*. 1997. № 16. Ст. 87. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/343-97-%D0%BF#Text>
38. Рошчін Г. Г., Синельник С. В., Кузьмін В. Ю., Мазуренко О. В., Сличко І. Й. та ін. Міжвідомча цивільно-військова уніфікація екстреної медичної допомоги відповідно до реформування системи охорони здоров'я України (аналітичний огляд літератури). *Медицина невідкладних станів*. 2020. Т. 16, № 4. С. 39–55. DOI: 10.22141/2224-0586.16.4.2020.207931
39. Співробітники служби зайнятості підвищують кваліфікацію за напрямом «Перша домедична допомога». *Державна служба зайнятості України*. 30.09.2025. URL: <https://www.dcz.gov.ua/news/singlenews/1115>
40. Терешко Х. Медичні працівники, які можуть залучатись до надання медичної допомоги під час воєнного стану. *Фундація медичного права та біоетики України*. 18.03.2022. URL: <https://medicallaw.org.ua/spisok-novin/novina/article/medichni-pracivniki-jaki-mozhut-zaluchatis-do-nadannja-m/>
41. Тодуров І. М., Печиборщ В. П., Якимець В. М., Перехрестенко О. В., Качур О. Ю., Ніконенко А. В., Волянський П. Б., Вороненко В. В., Якимець В. В., Печиборщ О. В. Розвиток Державної служби медицини катастроф в єдиній державній системі цивільного захисту за часи незалежності. *Україна. Здоров'я нації*. 2021. № 3. С. 73–86. DOI: 10.32782/2077-6594.3.1.2021.240800
42. У центрі оновленої Воєнно-медичної доктрини стане бойова медицина. *Міністерство оборони України*. 23.10.2025. URL: <https://mod.gov.ua/news/v-czentri-onovlenoyi-voyenno-medichnoyi-doktrini-stane-bojova-mediczina>
43. Устінов О. Військово-медична доктрина України: стратегічний документ передано на розгляд Президента. *Національна академія медичних наук України*. 04.07.2019. URL: <https://amnu.gov.ua/vijskovo-medychna-doktryna-ukrayiny-strategichnyj-dokument-peredano-na-rozglyad-prezydenta/>

44. Хлівна А. О., Устінова Л. А. Медичний захист військовослужбовців в умовах хімічного, біологічного та радіоактивного зараження з урахуванням стандартів НАТО. *Український журнал військової медицини*. 2022. Т. 3 додаток. С. 62–64. URL: <https://dspace.vnmu.edu.ua/xmlui/bitstream/handle/123456789/8764/25-147-PB.pdf?sequence=1&isAllowed=y#page=62>
45. Чижко К. О. Компетенція центру екстреної медичної допомоги та медицини катастроф. *Collection of Scientific Papers «SCIENTIA»*. New York, USA. May 23, 2025. P. 133–134. URL: <https://previous.scientia.report/index.php/archive/article/view/2753>
46. Як працює швидка допомога в Польщі. *Європа медична*. URL: <https://www.evromed.org.ua/ua/yak-pratsyuye-shvidka-dopomoga-v-polshhi/>
47. Case of *Budayeva and Others v. Russia* (Applications nos. 15339/02, 21166/02, 20058/02, 11673/02 and 15343/02). *European Court of Human Rights*. March 20, 2008. URL: <https://hudoc.echr.coe.int/fre/?i=001-85436>
48. Case of *Finogenov and Others v. Russia* (Applications nos. 18299/03 and 27311/03). *European Court of Human Rights*. December 20, 2011. URL: <https://hudoc.echr.coe.int/fre/?i=001-108231>
49. Classification and minimum standards for emergency medical teams. Geneva: *World Health Organization*, 2021. xiii, 147 p. URL: <https://extranet.who.int/emt/sites/default/files/BlueBook2021.pdf>
50. Fisher D. Regulating the Helping Hand: Improving Legal Preparedness for Cross-Border Disaster Medicine. *Prehospital and Disaster Medicine*. 2010. Vol. 25, Issue 3. P. 208–212. DOI: 10.1017/s1049023x00008037.
51. Magen David Adom's Inception. *MDA Israel History*. URL: <https://www.magendavidadom.org.au/mda-australia/mda-israel-history/>
52. Proposed Act on Consular Disaster Response. URL: <https://www.government.se/contentassets/dbf455d1cdf04c00b144691547c4c6fa/proposed-act-on-consular-disaster-response-20091098/>
53. Tampere Convention on the Provision of Telecommunication Resources for Disaster Mitigation and Relief Operations. Tampere, 18 June 1998. *United Nations. Treaty Series*. Vol. 2296. P. 5. URL: https://treaties.un.org/pages/ViewDetails.aspx?src=TREATY&mtdsg_no=XXV-4&chapter=25&clang=en

2.2. Вища освіта воєнного часу: виклики та практики викладання іноземних мов

Артемова Людмила Василівна

кандидат філологічних наук, доцент

доцент кафедри романської філології

Навчально-наукового інституту філології

Київський національний університет імені Тараса Шевченка

Клименко Лада Вікторівна

кандидат філологічних наук, доцент

доцент кафедри романської філології

Навчально-наукового інституту філології

Київський національний університет імені Тараса Шевченка

Ситдикова Ірина Вілоріївна

кандидат філологічних наук, доцент

завідувач кафедри романської філології

Навчально-наукового інституту філології

Київський національний університет імені Тараса Шевченка

Повномасштабне вторгнення Росії в Україну, яке розпочалося 24 лютого 2022 року, вплинуло на всі сфери людської діяльності в країні, зокрема вищу освіту та наукові дослідження. Заклади вищої освіти та школи відновили свою діяльність через три тижні після початку війни та безперервно працювали, незважаючи на постійні бомбардування міст і селищ, переміщення дорослих та дітей. Ця праця має за мету дослідити досвід студентів та викладачів Київського національного університету імені Тараса Шевченка¹, залучених до освітнього процесу під час повномасштабної війни проти України.

Метою нашого дослідження є виявлення, опис та аналіз проблем, з якими стикається ЗВО, та можливих шляхів їх подолання, обговорення практик, методологічних інструментів та ресурсів, що викорис-

¹ Див.: Сайт Київського національного університету імені Тараса Шевченка.
URL: <https://knu.ua/>

товуються у викладанні іноземних мов. Методологія дослідження базується на спостереженні та опитуванні, анкетуванні викладачів та студентів, порівняльному аналізі відповідей, аналізі та узагальненні освітніх методів, практик та методик. У цьому дослідженні виділено основні труднощі, з якими стикаються студенти та викладачі під час освітнього процесу, визначено фактори, що ускладнюють ЗВО (відключення електроенергії, повітряні тривоги, психоемоційний стан тощо), а також проаналізовано методи та практики навчання, зокрема із використанням інтернет ресурсів.

Результати дослідження можуть сприяти зменшенню негативного впливу війни на навчальний процес в українських закладах вищої освіти та впровадженні нових цікавих підходів до викладання іноземних мов, зокрема платформи, яка розроблена в рамках проєкту «COMMUNIKITE: комунікативні потреби в пакеті першої допомоги для надзвичайних гуманітарних ситуацій»¹.

Повномасштабне вторгнення Росії на територію України призвело до введення воєнного стану, правового режиму, запровадженого указом Президента від 24 лютого 2022 р., на всій території України, який продовжує діяти досі. Освітній сектор України, як і всі сфери суспільства, зазнав значних втрат внаслідок російської агресії. За даними Управління Верховного комісара Організації Об'єднаних Націй у справах біженців, кількість українців, які перетнули кордон з країнами ЄС з 24 лютого 2022 р., становила понад 18,8 мільйона осіб. За даними Генеральної прокуратури України, станом на кінець 2025 року з початку війни загинула 631 дитина та 1971 отримала поранення.

Ці дані не містять повної інформації про райони, де ведуться активні бойові дії. Внаслідок обстрілів та бомбардувань пошкоджено 4456 навчальний заклад, з яких 408 зруйновано, пошкоджено 167 професійних довищих та вищих навчальних закладів, а також зруйновано 24 установи². Як і у 2014 році після анексії Кримського пів-

¹ Див.: Проєкт COMMUNIKITE. *Навчально-науковий інститут філології Київського національного університету імені Тараса Шевченка*. URL: <https://philology.knu.ua/erasmus-projects/erasmus-communikite/>

² Див.: 7 мільйонів. *Діти війни в Україні*. URL: <https://saveschools.in.ua/en/>

острова та початку бойових дій на Донбасі, Україна зіткнулася з необхідністю переміщення своїх навчальних закладів на територію, контрольовану українською владою¹. Збройна агресія Росії проти України, бойові дії на значній території України, знищення або пошкодження ворогом критичної енергетичної інфраструктури та постійний ризик обстрілів та бомбардувань – це нова реальність українців.

Воєнний стан вимагає швидких рішень та оперативного реагування на щоденні виклики безпеки, що впливають на освітній процес. Освітні та наукові установи не були готові до війни, тому механізми їх функціонування формувалися в екстремальних умовах, методом апробації варіантів та способів організації освітнього процесу². У перші дні війни освітній процес в Україні було призупинено, але значна частина навчальних закладів та шкіл відновила свою діяльність через три тижні після початку повномасштабної війни в Україні. Це рішення було мотивовано тим, що відновлення доступу до освіти має вирішальне значення для психологічного благополуччя дітей та молоді, які постраждали від війни.

Навчання в Україні під час війни проводиться за виняткових обставин, що характеризуються частими повітряними тривогами, масованими ракетними атаками, вторгненням дронів та операціями протиповітряної оборони, перебоями в електропостачанні та зв'язку. У цій постійно напруженій ситуації викладачі КНУ забезпечують безперервне та безперебійне навчання.

Вони керують підготовкою та проведенням теоретичних та практичних занять, семінарів, консультацій, іспитів, а також підсумкових захистів наукових робіт: бакалаврських та магістерських. У таких складних умовах усі зацікавлені сторони стикаються з різними викликами. Тим не менш, головне завдання навчального закладу зали-

¹ Див.: Nikolaiev Ye., Riy G., Shemelynets I. War in Ukraine: Reshaping the Higher Education Sector. Analytical Report. Kyiv: Borys Grinchenko Kyiv University, 2023. 74 p. URL: <https://osvitanalityka.kubg.edu.ua/wp-content/uploads/2023/04/HigherEd-in-Times-of-War-EN.pdf>

² Див.: Крамаренко І. С., Корнішева Т. Л., Сілютіна І. О. Адаптація дистанційного навчання у вищій школі в умовах воєнного стану. *Перспективи та інновації науки. Серія «Педагогіка», Серія «Психологія», Серія «Медицина»*. 2022. Вип. №4(9). С. 192–205.

шається незмінним – забезпечити безперервний навчальний процес та високоякісну освіту на всіх рівнях. У цьому дослідженні виділено основні труднощі, з якими стикаються студенти та викладачі під час навчального процесу, визначено фактори, що ускладнюють виживання у воєнний час (відключення електроенергії, тривога повітряної тривоги, психоемоційний стан тощо), а також представлено різні форми навчання у воєнний час та відповідні методи та практики навчання. Результати можуть сприяти зменшенню негативного впливу війни на навчальний процес в українських навчальних закладах у воєнний час.

Наукові дослідження в галузі освіти під час повномасштабної війни є необхідними та актуальними. Інтеграція результатів досліджень у педагогічну практику може допомогти підтримувати високі стандарти в освіті, впроваджувати інноваційні технології, забезпечувати навчальні заклади сучасними навчальними ресурсами, методичними, науковими та освітніми матеріалами. Ця праця має на меті описати освітній процес під час війни, дослідити, як війна вплинула/впливає на викладання іноземних мов, а також виявити труднощі, з якими стикаються різні зацікавлені сторони, та окреслити потенційні рішення.

Наше дослідження базується на системному та комплексному підході до вивчення особливостей освітнього процесу в Україні під час війни, інтерпретаційному та аналітичному методі вивчення відкритих джерел інформації, включаючи статистичні дані, соціологічні дослідження, академічні публікації та аналітичні звіти, синтезі та систематизації отриманих результатів. Методологія нашого дослідження містить спостереження та анкетування, а також аналіз та узагальнення освітніх методів, практик та методик.

Функціонування українських вищих навчальних закладів у воєнний час характеризується інтенсивним пошуком нових підходів до навчання, інноваційних форм організації освітнього процесу, ефективних педагогічних та інформаційних технологій. У цей складний час викладачі та дослідники активізувалися в пошуку шляхів вирішення проблем в організації освітнього процесу.

Основні психофізіологічні ризики для студентів та викладачів у воєнний час: страх за своє життя та життя близьких, тривожні ста-

ни, спричинені повітряною тривоною, необхідність залишити робоче місце та перейти до укриття чи безпечного місця, тривога щодо неможливості виконати завдання через технічну проблему, тривога щодо можливого зникнення інтернет-з'єднання під час занять¹. Усі ці фактори негативно впливають на процес навчання та викладання. Воєнні події, що відбуваються в Україні, є стресовими для всіх учасників освітнього процесу. За таких умов роль психологічної служби в системі освіти полягає в забезпеченні психологічної та соціально-педагогічної підтримки всіх учасників освітнього процесу. Освіта в українських закладах вищої освіти здебільшого відбувається дистанційно (синхронно та асинхронно). А це вимагає інших підходів до навчання та використання інформаційних систем для ефективної підтримки освітнього процесу в українських вищих навчальних закладах.

Досвід інших країн показує, що дистанційне навчання є ефективним способом забезпечення освіти в кризових зонах, надаючи доступ до освіти групам населення з регіонів, які мають труднощі з громадським транспортом, міжміським сполученням, логістичні проблеми для населення з сільської місцевості. Електронне навчання не вимагає від студентів щоденних поїздок до будівель своїх навчальних закладів, де їхнє життя постійно перебуває під загрозою авіаційних бомбардувань та ракетних обстрілів². Результати спільного опитування Державної служби забезпечення якості вищої освіти та Національного агентства «Система забезпечення якості довищої та вищої освіти в умовах воєнного стану» свідчать про те, що українська система освіти зазнала значних змін під час війни, навчальним закладам, загалом, вдалося подолати низку проблем та впоратися зі складними викликами.

Заклади вищої освіти, маючи досвід роботи як онлайн (дистанційно), так і за змішаною системою (очно-дистанційно), змогли швидко реагувати на виклики воєнного часу в контексті забезпечення якос-

¹ Див Смирнова О. В., Мітіна Н. Б., Гармаш С. М. Психофізіологічні фактори небезпек під час навчання в умовах воєнного часу. *Український журнал будівництва та архітектури*. 2022. №4 (010). С. 89–94.

² Див.: Rajab K. D. The Effectiveness and Potential of E-Learning in War Zones: An Empirical Comparison of Face-to-Face and Online Education in Saudi Arabia. *IEEE Access*. 2018. Vol. 6. P. 6783–6794.

ті освітнього процесу, ураховуючи безпекову ситуацію в регіоні та потреби учасників освітнього процесу. Оцінюючи якість навчання/викладання в навчальних закладах порівняно з довоєнним періодом, респонденти загалом зазначили, що якість освіти не змінилася. Варто зазначити, що 73,9% респондентів (8870 учасників, з них 63,59% – студенти вищих навчальних закладів, 14,78% – науково-педагогічні працівники) вказали на відсутність змін у системі якості в навчальних закладах. Деякі учасники анкетування наголосили на проблемах якості освіти.

Зокрема, 13,11% респондентів, зокрема 56,29% студентів вищих навчальних закладів та 22,3% науково-педагогічних працівників, відзначили значне погіршення системи якості освіти. Водночас результати опитування підтверджують загальний негативний вплив на якість освіти безпекової ситуації в регіонах, зокрема у закладах прифронтових зон. Опитування в рамках проекту «Університети в блокаді: виклики для української системи вищої освіти після повномасштабного російського вторгнення в Україну», що реалізується Школою політичного аналізу Національної академії наук України у партнерстві з Національним агентством із забезпечення якості вищої освіти за підтримки Фонду Фрідріха Наумана за Свободу, дає іншу відповідь на питання, чи змінилася якість надання освітніх послуг у рамках освітньої програми з початку повномасштабної війни.

Більшість респондентів, 47,45%, вважають, що він не змінився; 38,27% оцінили його як дещо гірший, 10,39% – значно гірший, 3% – як дещо покращений, а на думку 0,8% респондентів, він значно покращився. Як бачимо, більшість респондентів не помітили суттєвих змін у рівні якості освіти¹. Основні труднощі, з якими стикаються викладачі під час війни, мають психологічний, технічний та організаційний характер.

Серед них були велике навчальне навантаження, відключення електроенергії, повітряні тривоги, які порушували навчальний процес

¹ Див.: Доповідь про якість вищої освіти в Україні, її відповідність завданням сталого інноваційного розвитку суспільства у 2022 році / за ред. А. Бутенка, О. Єременко, Н. Стукало. Київ : Національне агентство із забезпечення якості вищої освіти, 2023. 59 с.

та знижували відвідуваність студентів з технічних причин. Деякі викладачі також стикалися з труднощами у проведенні занять, працюючи виключно онлайн без живого спілкування зі студентами. Зі свого боку, студенти зіткнулися з безліччю труднощів під час навчання у воєнний час. Ці труднощі містили емоційне виснаження та розгубленість через стрес, спричинений обстрілами та постійними sireнами. Ці фактори ускладнювали для студентів розуміння викладеного матеріалу. Крім того, депресія та відсутність мотивації також могли перешкоджати здатності студентів брати участь у навчанні. Технічні проблеми, такі як відключення електроенергії, також посилювали труднощі: викладачам доводилося справлятися не лише з тривогою та постійним стресом, але й з труднощами з підключенням та відвідуванням занять без електрики, інтернету чи мобільного зв'язку. Незважаючи на труднощі, спостерігається підвищення рівня мотивації до навчання, викладання та проведення досліджень. Щодо проблем у викладачів, названі сімейні обставини, проблеми з психічним здоров'ям та економічні наслідки війни для їхніх сімейних бюджетів. У випадку зі студентами ситуація видається значно складнішою: вони повідомили про труднощі з розумінням матеріалів, представлених в освітній програмі. Причини, названі студентами, є як особистими, зокрема такі фактори, як неуважність або труднощі з концентрацією уваги.

Період повномасштабного вторгнення Росії в Україну став складним випробуванням для системи вищої освіти України. Унаслідок війни університетські будівлі були пошкоджені або повністю зруйновані, сотні тисяч викладачів і студентів переїхали за кордон або до інших безпечніших місць усередині країни, вищі навчальні заклади, що перебували під окупацією або в зоні бойових дій, були передислоковані, тому їм довелося налагодити свою роботу на новому місці.

Навчально-виховна робота в Україні проходить в екстремальних умовах. Тим не менш, освітянська спільнота змогла зреагувати на виклики воєнного часу та забезпечити якість освітнього процесу, урахувавши безпекову ситуацію в регіоні. Загалом, ми бачимо, що війна суттєво не вплинула на рівень якості освіти. Наше дослідження показало, хоча викладачі та студенти зіткнулися з безліччю психологіч-

них, технічних та організаційних труднощів у навчально-викладацькому процесі під час війни. Основними труднощами були: велике робоче навантаження, відключення електроенергії, емоційне виснаження та розгубленість через стрес, спричинений обстрілами та постійними сиренами. Ці фактори ускладнювали концентрацію та ефективну роботу як викладачів, так і студентів. Крім того, депресія та відсутність мотивації перешкоджали їхній здатності брати участь у навчанні.

Незважаючи на труднощі воєнного часу, науково-педагогічні працівники закладів вищої освіти продовжують свою діяльність в різних галузях. Зокрема, колектив Київського національного університету імені Тараса Шевченка взяв участь у розробці онлайн-платформи *KITE* у межах європейського проєкту (Erasmus+) COMMUNIKITE (2023–1-ES01-KA220-HED-000153956) «Комунікаційні потреби в пакеті першої допомоги для надзвичайних гуманітарних ситуацій». У сучасному світі вимушені міграційні процеси (через воєнні агресії, кліматичні зміни) складають один із ключових викликів, оскільки потребують забезпечення вдалої інтеграції переселенців та біженців у суспільства приймаючих країн. Для людей, які через важкі, непередбачувані обставини були вимушені починати свій новий життєвий етап у чужій країні, важливими є достатньо швидке, але продуктивне, ефективне знайомство з мовою та культурою країни, яка стала їхнім прихистком. Саме цій меті служить *KITE* – це безкоштовна багатомовна (охоплює такі мови, як українська, англійська, іспанська, французька, португальська, італійська, польська, німецька) платформа відкритого доступу, що передбачає «перший контакт» з мовою й культурою приймаючої країни, з метою забезпечення нагальних комунікативних потреб біженців на початковому етапі їх перебування. Роботу над проєктом координує Саламанський університет (Іспанія, Universidad de Salamanca,) разом із низкою університетів-партнерів: Київський національний університет імені Тараса Шевченка (кафедра романської філології), Коїмбрський університет (Universidade de Coimbra, Португалія), Болонський університет (Alma Mater Studiorum Universita di Bologna, Італія), Гайдельберзький університет (Ruprecht-Karls-Universitaet Heidelberg, Німеччина), Університет

Пуатьє (Universite de Poitiers, Франція), Варшавський університет (Uniwersytet Warszawski, Польща).

Розробка платформи *KITE* відбулася у відповідь на збройну агресію Росії і війну в Україні, яка почалася 24 лютого 2022 р., що спричинило великий потік українських біженців, насамперед до країн Європи, що і зумовило вибір мов, які охоплює проєкт. COMMUNIKITE («Комунікаційні потреби в пакеті першої допомоги для надзвичайних гуманітарних ситуацій») має на меті створити практичні матеріали власне «комунікативної першої допомоги», «культурний і мовний криголам» для надзвичайних гуманітарних ситуацій. Учасники проєкту підкреслюють, що полегшення процесу комунікації під час перших контактів з новою громадою, культурою й суспільством є наріжним, засадничим фактором для майбутньої вдалої інтеграції. На думку Кріадо Торрес, «щоб студент міг ефективно спілкуватися мовою з людьми з різних спільнот або соціальних груп, він повинен поступово інтегрувати та поглиблювати знання про цінності та переконання, спільні для соціальних груп, позбутися стереотипів, долати культурні непорозуміння, усвідомлювати подібності та відмінності між власною культурою та культурою, що вивчається, і ставитися до неї з емпатією та відкритістю»¹. Саме ці новітні цілі ставить перед собою *KITE*, оскільки позиціонується насмперед як своєрідний «комунікативний хаб», що має слугувати містком до подальшої більш глибокої адаптації українських біженців у країнах їхнього тимчасового перебування.

Структура платформи *KITE* складається з шести основних модулів (*kite*), що спеціально розроблені як інструменти ознайомлення користувачів з нульовим рівнем володіння мовою приймаючої країни. Кожен модуль адресований для покриття окремих потреб біженців, у меншу чергу мовних, комунікативних, але також і побутових та адміністративних.

Kite 1 «Прибуття та основні адміністративні процедури». Містить основну інформацію про адміністративні процедури й побутові питання, які потрібні кожному новоприбулому. У цьому модулі пода-

¹ Criado Torres L. Profesorado e interculturalidad: una aproximación al perfil de los profesores de ELE. *Porta Linguarum*. 2025. Special Issue XV. P. 137.

ються посилення та телефонні номери центрів прийому біженців і надання допомоги, неурядові організації; запропонована детальна та доступна інформація як зареєструватися і знайти житло, подати запит на надання матеріальної допомоги, медичне обслуговування, робота транспортної системи і водійські права, пошук роботи і соціальне забезпечення, система освіти, вивчення іноземних мов і переклади.

Kite 2 «Візуальний словник». Це оригінальний словник з картинками, що ілюструють корисну лексику для спілкування у повсякденних ситуаціях. Під час розробки цього візуального словника особлива увага учасників проєкту приділялася тому, щоб ці ілюстрації відображали типові заклади, місця, щоб максимально зорієнтувати користувача. Відібрані частотно вживані лексичні одиниці пояснюються за допомогою зображень і розділені на п'ять тематичних блоків (місто та сільська місцевість, дім, освіта, робота та здоров'я). Кожна з цих тем пропонує певний спектр підтем. Так, наприклад, у темі «здоров'я» є частини тіла, симптоми та хвороби, аналізи та лікування, відділення лікарні, тощо (майже 100 лексичних одиниць).

Kite 3 «Звуки мови». Являє собою зручний і доступний інструмент для опанування фонетики мови приймаючої країни. У цьому модулі користувач навчиться правильно вимовляти звуки, комбінувати їх у склади, а також правильно ставити наголос та вибудовувати інтонацію. У цьому модулі пропонуються такі підрозділи, як «звуки мови», а саме звуковий відповідник кожній літері алфавіту і навпаки, від звука до літери, розподіляючи їх, звичайно, на голосні та приголосні. Наступним кроком платформа передбачає навчити поєднувати звуки у групи, склади, детально розглядає особливості вимови слів та фраз, інтонація читання речень залежно від мети висловлення. Слід наголосити, що при цьому, пояснюючи достатньо складний мовний матеріал, зважаючи на спрямованість платформи на звичайного користувача, який не має спеціальної філологічної підготовки, автори навмисне уникають лінгвістичних термінів (як-от дифтонги, трифтонги, розповідне, окличне речення).

Kite 4 «Комунікативна взаємодія». Це практичні приклади діалогів та ситуацій повсякденного спілкування (наприклад, у поліклі-

ніці чи службі зайнятості), що допомагають навчитися висловлюватися природно й уникати непорозумінь. Це формальні і неформальні форми вітання і прощання, як домовитися про зустріч персонально, телефоном або електронною поштою, запропонувати чи відмовитися від чогось, запросити когось чи відмовитися від запрошення, а також різні форми висловлення подяки. У кожному з цих пунктів особлива увага звертається на способи уникнення конфліктів для кожної комунікативної ситуації, а також корисна додаткова інформація: наприклад, для іспанської мови це пунктуальність, зоровий контакт при спілкуванні, прямі форми звернення, імперативний тон або фізичний контакт з співрозмовником.

Kite 5 «Невербальна комунікація». Цей модуль містить загальну інформацію про те, що ми висловлюємо у взаємодії з іншими за допомогою мови тіла та поведінки. Тут можна знайти інформацію про поширені жести та ті, яких краще уникати (короткі відео), про відстань, якої слід дотримуватися під час спілкування (з розподілом на приватну, персональну, соціальну та громадську), як і про особливості розпорядку дня в різних культурах.

Kite 6 «Міжкультурні відеоісторії». Це реальні розповіді мігрантів про їхній досвід у приймаючій та рідній країні, представлені у форматі відео з субтитрами рідною мовою оповідача та англійською. Тут можна дізнатися про погляди біженців, їхні особисті переживання, що надає можливість краще зрозуміти виклики та перспективи, які визначають життя в новій країні.

Ці шість модулів створюють цілісний набір ресурсів: від роз'яснення перших кроків в поступовій адаптації до занурення у мовні, культурні, соціальні особливості приймаючої країни.

Серед сильних сторін платформи є її доступність і простота використання: усі матеріали *KITE* є безкоштовними та відкритими для користувачів, не потребують реєстрації або підписки. Платформу, яка первинно була орієнтована на комп'ютерне використання, було адаптовано для мобільних пристроїв, що важливо, оскільки саме смартфон є основним каналом доступу до інформації для більшості новоприбулих. Іншою інновацією є широка багатомовна підтримка: платформа *KITE* представлена шістьма європейськими мовами (іспанською,

французькою, португальською, німецькою, італійською, польською) з паралельними перекладами англійською та українською. Окрім того, вона практична і сфокусована на нагальних потребах: зміст платформи розроблено так, щоб вирішувати актуальні щоденні завдання, а не зосереджуватися на формальному вивченні мови. Такий підхід допомагає зменшити «культурний шок» і швидко набувати впевненості у щоденному ефективному спілкуванні.

Наступним позитивним елементом є комплексність контенту, оскільки *KITE* вдало інтегрує різні типи ресурсів, такі як візуальні словники, аудіо та відео матеріали, практичні діалоги, а також культурно-орієнтовані матеріали (жести або соціальні норми). Завдяки цьому користувачі отримують всебічний інтерактивний досвід, що враховує як мовні, так і культурні аспекти адаптації у приймаючій країні.

Серед сильних сторін застосування *KITE* у навчанні іноземним мовам з метою розвитку міжкультурної компетенції слід зазначити, що платформа є потрібним і корисним ресурсом, особливо на початкових етапах її вивчення. Викладачі можуть інтегрувати матеріали у заняття з мови для новоприбулих залежно від комунікативної мети кожного уроку: наприклад, використовувати модулі з візуальним словником та зразками вимови для засвоєння базової лексики та тренування вимови. Практичні діалоги та ситуаційні вправи з *Kite 4* наочно демонструють типові сценарії спілкування (наприклад, отримання медичної допомоги чи пошук житла). Мультимедійні формати *KITE* (аудіо- та відеоматеріали) сприяють зануренню в мовне середовище, додаючи динаміки навчанню. До того ж розробниками підготовлено детальний методичний посібник з широким спектром вправ для викладачів і медіаторів *Guide* з рекомендаціями щодо використання матеріалів *KITE* у навчальному процесі.

Водночас модулі *KITE* також є важливими для розвитку міжкультурної компетентності. Зокрема, *Kite 5* «Невербальна комунікація» допомагає учням усвідомити відмінності у жестах і соціальних нормах, розуміти міжособистісні дистанції, що дотримуються співрозмовниками під час розмови у різних культурах. Відеосюжети з *Kite 6* демонструють мультикультурні перспективи, а саме студенти мають

змогу ознайомитися із досвідом адаптації людей з різних країн, що сприяє формуванню емпатії та розуміння культурних відмінностей. Таким чином, *KITE* може слугувати додатковим матеріалом на уроках міжкультурної комунікації або в інтеграційних тренінгах.

Практична цінність *KITE* для викладачів і фахівців проявляється у можливості її безпосереднього застосування як цілісного продукту, так і її частин. Викладачі мов (іспанської, французької, португальської, італійської, польської та німецької) можуть адаптувати матеріали платформи до уроків для біженців (і не тільки, оскільки користувачем може бути будь-хто, хто вивчає одну із запропонованих мов), використовуючи готові ілюстрації та діалоги. Культурні медіатори та соціальні працівники, що підтримують новоприбулих, отримують готові інструменти комунікації (тематичну лексику, зразки звернень, культурні підказки). Особливо корисною платформа виявляється для дорослих мігрантів з початковим нульовим рівнем мови: у перші тижні після прибуття платформа допомагає зорієнтуватися у базових формальних процедурах, знайти шляхи вирішення нагальних потреб та зменшити культурний шок. За відгуками фахівців (зокрема працівників неурядових організацій), *KITE* суттєво доповнює існуючі засоби підтримки і робить процес адаптації біженців гнучкішим і зрозумілішим. Студенти в галузі педагогіки і філології та соціальні робітники можуть також навчатися на прикладі *KITE*, вивчаючи її як модель сучасного інтеграційного інструменту, який реалізує інтегровані підходи до вирішення проблем мовної та культурної адаптації біженців. Вона поєднує мультимовні словники, аудіо- та відеоматеріали, культурно орієнтовану інформацію та практичні настанови в єдину систему відкритого доступу, що є пріоритетним у сучасних умовах, тобто відповідає вимогам креативного використання технологій на уроках іноземної мови – вивчення різних технологічних інструментів та програмного забезпечення¹.

KITE ставиться в один ряд з європейськими ініціативами, спрямованими на створення скоординованих відповідей на міграційну кризу і розробку практичних інструментів, які можуть реально допо-

¹ Див.: Arcia Chávez M. Teoría y práctica de la enseñanza y el aprendizaje de lenguas extranjeras: sistematización. La Habana: Editorial Universo Sur, 2018. 232 p.

могти людям у складних надзвичайних обставинах. Завдяки фокусуванню на негайних комунікативних потребах, а не на формальному вивченні мови, *KITE* забезпечує своєрідний перехід до більш глибокої інтеграції та сприяє зменшенню культурного шоку. Платформа демонструє, як сучасні цифрові освітні технології можуть ефективно відповідати на соціокультурні виклики сьогодення та сприяти більш комфортній адаптації переселенців у нових громадах. А також поява цієї платформи у цей час сприяє підтриманню уваги до потреб українських вимушених мігрантів, оскільки це глобальна гуманітарна криза, яку не можна обходити увагою. Нормалізація війни є одним із найжахливіших зловживань людства, адже людська емпатія обмежена психологічними межами, а міжнародна увага з часом неминуче змінює напрямок. Нормалізація війни руйнує надію людей на відновлення свого життя, пригніченого байдужістю; означає тривалу самотність серед руйнувань і повного колапсу функціональності регіону¹.

Разом із тим, викладачі продовжують наполегливо працювати, опановуючи нові методи і підходи до організації навчального процесу

Розроблена платформа *KITE*, як показує практичний досвід з її використання, може слугувати не тільки для вивчення іноземної мови українськими біженцями, а й ефективно застосовуватись у навчальному процесі для студентів-початківців. Також є досвід успішного використання платформи під час благодійної мовної підтримки військових. Відбулась аллофонна медіація у навчанні української мови як іноземної для військовослужбовців 427-го окремого добровольчого полку в контексті екстреної мовної педагогіки.

Протягом трьох місяців 2025 року троє асистентів кафедри романської філології Навчально-наукового інституту філології Київського НУ імені Тараса Шевченка брали участь у проєкті короткотермінового навчання української мови для військових-добровольців із Колумбії та американських тактичних медиків, які приєдналися до складу Збройних Сил України.

¹ Див.: El conflicto en Ucrania / coord. G. E. Estrada Adán, N. González Martín. Ciudad de México: Instituto de Investigaciones Jurídicas UNAM, 2022. 76 p.

Ураховуючи обмежені часові рамки та оперативну підготовку до виходу на позиції, перед викладачами ставилася практична мета – формування базових комунікативних навичок (рівні A1 – A2)¹, необхідних для щоденних ситуацій, військових побутових потреб та командних дій для ефективного спілкування іноземних військовослужбовців з українськими побратимами та розуміння службових розпоряджень.

Заняття проводилися онлайн у форматі інтенсивного курсу, щоденно тривалістю три години. У процесі навчання було задіяно п'ять викладачів, кожен із яких відповідав за проведення занять у певний день тижня. Склад групи був динамічним: присутність окремих слухачів на заняттях не завжди була гарантованою, що призводило до коливання чисельності учасників.

Для забезпечення послідовності подачі матеріалу та стабільного темпу навчання використовувалася система щоденного звітування викладачів у спільному чаті та обміну методичними рекомендаціями. Така практика сприяла координації педагогічних дій, узгодженню навчальних стратегій і підтримці безперервності навчального процесу, незважаючи на варіативність складу групи та обмеження інтенсивного формату.

Учасники навчання не мали попереднього досвіду вивчення української мови або інших слов'янських мов, що зумовлювало відсутність сформованих міжмовних кореляцій на фонетичному, лексичному та морфосинтаксичному рівнях. Крім того, частина слухачів не володіла навіть елементарною компетенцією з англійської мови, яка зазвичай функціонує як мова-посередник у традиційних моделях викладання мов для спеціальних цілей. Більшість не мали вищої освіти, у деякого не було навіть завершеної середньої. Це унеможливлювало навчання шляхом поглибленого вивчення, адже часто виходило так, що учні недосконало знали навіть іспанську мову.

За таких умов навчальний процес реалізовувався в режимі екстреної мовної педагогіки, де ключову роль відігравала аллофонна

¹ Див.: Common European Framework of Reference for Languages: Learning, Teaching, Assessment (CEFR). *Common European Framework of Reference for Languages (CEFR)*. URL: <https://www.coe.int/en/web/common-european-framework-reference-languages>

медіація як дидактичний механізм. Аллофонна медіація у лінгводидактичному контексті розглядається як дидактичний механізм опосередкування між мовною системою, що вивчається, та когнітивними й перцептивними ресурсами аллофонного мовця за відсутності спільної метамови або стабільного лінгвістичного посередника. На відміну від традиційної міжмовної медіації, що ґрунтується на перекладі або використанні лінгва франка, аллофонна медіація активує передусім до- і паралінгвістичні канали комунікації, зокрема артикуляційні жести, просодичні схеми, ритміко-інтонаційні патерни, іконічні фонетичні опозиції та тілесно закорінені когнітивні схеми. Як дидактичний інструмент вона забезпечує первинну інтерсуб'єктивну зрозумілість і функціональну комунікативну достатність у ситуаціях інтенсивного або екстреного навчання мови, зокрема у військовому середовищі, де мовна взаємодія відбувається в умовах підвищеного когнітивного навантаження та емоційного стресу¹. У контексті навчання військовослужбовців аллофонна медіація полягала в цілеспрямованому використанні універсальних артикуляційних жестів, просодичних патернів та іконічних фонетичних опозицій, що дозволяло компенсувати відсутність спільної метамови та забезпечити первинну комунікативну ефективність у військовому контексті.

У процесі навчання важливо було дотримуватися принципів безпеки та етики: уникати контенту у відкритому доступі (оперативні дані, тактичні інструкції), забезпечити приватність записів та даних студентів, дотримуватись правил про конфіденційність та згоду на запис.

Зміст навчального курсу було структуровано за модульним принципом і охоплював формування фонетичної компетентності, засвоєння базових граматичних структур, опанування лексики повсякденного та військово-професійного спілкування, а також розвиток рецептивних (читання, аудіювання) і продуктивних (діалогічне мовлення) видів мовленнєвої діяльності. Методична модель курсу ґрунтувалася на комунікативному підході з елементами ситуативно-рольового на-

¹ Див.: Di Dona G., Mantione F., Alber B., Sulpizio S., Vespignani F. Allophonic familiarity differentiates word representations in the brain of native speakers of regional linguistic varieties. *Brain and Language*. 2022. Vol. 227. DOI: 10.1016/j.bandl.2022.105085

вчання: застосовувалися рольові ігри, симульовані комунікативні сценарії, парна взаємодія, автентичні аудіо- та відеоматеріали, а також інтенсивна щоденна мовна практика, що відповідала умовам екстреної мовної педагогіки та орієнтації на функціональну комунікативну достатність.

У процесі навчальних занять системно враховувалися психологічні характеристики військовослужбовців, зокрема наявність бойового досвіду та підвищений рівень емоційної напруги, що впливали на когнітивні ресурси, увагу та мовленнєву обробку інформації. У зв'язку з цим педагогічна взаємодія вимагала від викладача високого рівня емпатійної компетентності, толерантності до індивідуальних темпів засвоєння матеріалу та методичної гнучкості, необхідної для адаптації навчальних стратегій до умов екстреної мовної педагогіки.

Навчальний процес частково здійснювався іспанською мовою, однак ця обставина супроводжувалася низкою лінгводидактичних викликів. По-перше, більшість військовослужбовців володіли латиноамериканським варіантом іспанської мови, що суттєво відрізняється від стандартизованого *castellano*, на який зазвичай орієнтовані підручники та методичні матеріали. По-друге, лексика та пояснення педагогічного матеріалу вимагали адаптації під мовний варіант, яким фактично володіли слухачі, для забезпечення коректного сприйняття змісту. По-третє, англійська мова не могла виконувати роль медіаторної опори, оскільки її рівень володіння серед учасників був мінімальним. З метою забезпечення максимального розуміння матеріалу викладачі систематично дублювали кожен мовну репліку іспанською та англійською мовами, що дозволяло компенсувати мовні прогалини та підвищити комунікативну ефективність навчання в умовах екстреної мовної педагогіки.

Найбільш складним аспектом навчання виявилось відмінювання дієслів в українській мові, що було ідентифіковано як один із ключових факторів граматичної складності для слухачів. Українська система дієвідмін суттєво відрізняється від іспанської з огляду на типологію морфологічних закінчень, системи консонантного чергування та наявність аспектуальної опозиції доконаного і недоконаного виду,

що не має прямих аналогів у іспанській граматиці. Для англомовних слухачів окремим ускладненням стало відсутність у рідній мові категорії граматичного аспекту, що ускладнює формування когнітивної схеми для опанування українських дієслів. З позицій когнітивної лінгвістики це можна пояснити через інтерференцію міжмовних схем (cross-linguistic influence), коли носії різних систем активують власні концептуальні та морфологічні структури при освоєнні нової граматики.

З фонетичної точки зору українська мова характеризується низкою специфічних особливостей, що значно ускладнюють її засвоєння.

Фонологічна система містить м'які приголосні, фонематичну опозицію /и/ – /і/, а також приголосні [ж], [ш], [щ], які відсутні в іспанській фонологічній системі. З позицій теорії фонемної опозиції¹ це створює додаткову когнітивну навантаженість для формування нових фонематичних категорій.

Рухомий наголос ускладнює орфоепічну адаптацію, оскільки в іспанській мові наголос систематизований і часто графічно маркований, що знижує потребу у фонологічному аналізі на слух.

Консонантні кластери (дві-три приголосні підряд) майже відсутні в іспанській, що ускладнює артикуляційне планування та моторну координацію вимови.

Для подолання цих труднощів застосовувалася звукова адаптація, що містила повільну артикуляцію, регулярні фонетичні вправи, багаторазове повторення та корекцію вимови в інтерактивному режимі діалогу. З точки зору лінгвістичної теорії, такий підхід можна розглядати як аллофонну медіацію, де навчальна стратегія опирається на просодичні та артикуляційні патерни, спрямовані на створення когнітивних схем нових фонем і алофонів, що компенсують відсутність аналогів у системі рідної мови учнів.

Одним із системних викликів стало обмеження навчальної літератури з української як іноземної, адаптованої під іспаномовну аудиторію. Вони здебільшого представлені англомовними виданнями

¹ Див.: Chomsky N., Halle M. The Sound Pattern of English. New York: Harper & Row, 1968. xiv, 470 p.

і орієнтовані на теоретичне засвоєння мовної системи, без акценту на практичну комунікативну діяльність. Методичні видання розраховані на значно довший термін навчання, ніж передбачає інтенсивний короткостроковий курс для військових слухачів.

Проект COMMUNIKITE і платформа *KITE*, матеріали до якої було вже майже повністю розроблено, перекладено українською і на момент навчання частково запроваджено, стали в нагоді у створенні інноваційного освітнього середовища для навчання української мови військовослужбовців-іноземців. Вони допомогли створити простір для міжкультурної комунікації та взаєморозуміння між українськими й іноземними військовими завдяки інтеграції мультимедійних ресурсів.

Адаптація матеріалів *KITE* для слухачів із низьким рівнем освітньої підготовки ґрунтувалася на принципі візуального та послідовного подання навчального контенту. Теоретичні блоки трансформувалися у візуальні сценарії, де кожен етап навчання супроводжувався: схемою, ілюстрацією, чітко маркованою інтонаційною моделлю та коротким практичним діалогом. Така структура створювала зрозумілу та когнітивно легку послідовність дій, що полегшувало засвоєння матеріалу. Текстова складова була мінімізована, натомість посилювалась графічна підтримка – піктограми напрямків, емоцій, предметів і дій – що дозволяло учням орієнтуватися в комунікативних ситуаціях за допомогою зорових підказок.

Цей підхід забезпечував активацію комунікативної участі навіть у слухачів без сформованих навчальних стратегій та робив мовні модулі доступними незалежно від попереднього рівня освіти. Крім того, *KITE* сприяв створенню авторських карток з короткими двомовними інструкціями (українська + іспанська/англійська), що знижувало когнітивне навантаження на викладача, який не потребував постійного усного дублювання реплік. Використання простих діалогових моделей як «опорних конструкцій» дозволяло аллофонним учням переміщатися між мовами без стресу, сприяючи формуванню початкової міжмовної медіації та розвитку функціональної комунікативної компетентності.

Найскладнішим аспектом навчання виявилось одночасне опанування фонетики, лексики та комунікативних формул, що вимагало спеціальної організації курсу. Викладання здійснювалося на принципі «Мовлення для виживання / побутових комунікацій», що відповідає концепції, закладеній у матеріалах *KITE*, де пріоритет надається функціональній комунікації в екстрених або повсякденних ситуаціях.

До основних навчальних ситуацій належали: прохання води, медикаментів або допомоги; повідомлення про біль або дискомфорт; представлення себе та короткий опис особистих даних; орієнтація у просторі (праворуч, ліворуч, прямо); ведення коротких побутових діалогів.

Навчальний матеріал застосовувався безпосередньо в мовленні, без тривалого теоретичного вступу, що дозволяло знизити когнітивне навантаження, активізувати ситуативне мовлення та забезпечити швидке формування початкової комунікативної компетентності. Такий підхід відповідає принципам екстреної мовної педагогіки та сприяє розвитку аллофонної медіації у студентів, які не володіють попереднім досвідом зі слов'янськими мовами.

У навчальному процесі застосовувався комунікативно-орієнтований підхід, інтегрований із елементами візуального та аудіального навчання, що відповідало принципам мультимодальної лінгводидактики. Заняття були організовані таким чином, щоб сприяти швидкому формуванню практичної комунікативної компетентності без надмірного теоретичного навантаження. Основні методичні компоненти містили:

- візуалізацію навчального матеріалу через картинки, схеми та інфографіку, а також реальні побутові предмети (з матеріалів *KITE* (K1, K2, K3)¹;
- жестову підтримку, що слугувала додатковим каналом сенсорної інформації та сприяла кодуванню мовних одиниць;

¹ Див.: Arriving in a Host Country. *ComuniKite*. URL: <https://kite.usal.es/spain-ukr/kite-2-picture-dictionary-ukr/>; Diccionario visual. Ciudad y entorno rural. *ComuniKite*. URL: <https://kite.usal.es/spain-ukr/kite-2-picture-dictionary-ukr/kite-2-picture-dictionary-city-countryside-ukr/>

- прості діалогові моделі, які виконували функцію опорних конструкцій для відпрацювання комунікативних сценаріїв (K4, K5)¹;
- використання методу асоціацій, що дозволяло пояснювати значення лексичних та комунікативних елементів без застосування абстрактних граматичних термінів².

Такий підхід забезпечував компенсацію когнітивних та мовних дефіцитів учнів, сприяв формуванню аллофонної медіації та підтримував розвиток практичної комунікації в умовах інтенсивного короткострокового навчання.

Зрештою переваги *KITE* проявилися в тому, що платформа допомагала вирішувати ключову проблему – учні відвідували заняття нерегулярно. Завдяки готовим модулям A1 новачки могли швидко «підтягнутися», повторювати необхідні мовні моделі перед уроком, а також тренуватися самостійно в перервах між чергуваннями. Підхід дозволяв підтримувати послідовність навчального процесу навіть у складних умовах і забезпечував кожному студенту можливість працювати у власному темпі.

Як показав досвід, викладання в подібних кризових або обмежених умовах вимагає гнучкості, терпіння та емпатії. Часто доводилося змінювати план уроку безпосередньо під час заняття, ураховуючи рівень втоми чи настроїв групи. Водночас колумбійські військові проявили щире зацікавлення українською культурою, активно брали участь у заняттях і підтримували одне одного, що створювало дружню атмосферу.

Результати інтенсивного курсу демонструють, що мотивація слухачів була ключовим фактором ефективності навчання. Високий рівень зацікавленості сприяв швидшому засвоєнню матеріалу, що є особливо актуальним у контексті навчання дорослих у стресових або кризових умовах. Досвід показує, що в умовах обмеженого часу та різнорівневої мовної підготовки неможливо опанувати всю систему мови,

¹ Див.: Interacciones comunicativas. *ComuniKite*. URL: <https://kite.usal.es/spain-ukr/kite-4-communicative-interaction-ukr/>

² Див.: La comunicación no verbal en interacciones cotidianas. *ComuniKite*. URL: <https://kite.usal.es/spain-ukr/kite-5-non-verbal-communication-ukr/>

проте можливо сформувати функціональну комунікативну базу, достатню для побутового, соціального та екстреного спілкування.

Ефективність курсу базувалася на поєднанні кількох педагогічних принципів: принципу простоти (подачі матеріалу в зрозумілій формі, без абстрактних граматичних термінів, з опорою на візуальні та аудіальні підказки); принципу повторюваності (систематичному відпрацюванні лексики, фонетики та комунікативних моделей у різних контекстах, що сприяло консолідації знань у довготривалій пам'яті); принципу емоційної підтримки (створенні безпечного та підтримуючого середовища, що знижувало психологічне навантаження, особливо у військовослужбовців із травматичним досвідом).

Інтеграція матеріалів *KITE* та *COMMUNIKITE* дозволила реалізувати ці принципи на практиці. *KITE*, зокрема, став засобом аллофонної медіації, забезпечуючи посередництво між українською мовою та іспанською/англійською, якими реально володіли військові. Матеріали *KITE* були адаптовані для учнів із низьким рівнем попередньої підготовки: навчальні блоки перетворювалися на візуальні сценарії, опорні діалогові конструкції та мікротренування, що сприяло швидкому формуванню комунікативної компетентності без теоретичних відволікань. *COMMUNIKITE* надав інтерактивні та мультимодальні ресурси, що дозволяло застосовувати матеріал відразу в мовленні та забезпечувати ефективну міжмовну навігацію для аллофонних учнів.

Протягом тримісячного курсу іноземні військові продемонстрували відчутний прогрес: вони навчилися орієнтуватися в побутових ситуаціях, висловлювати елементарні потреби, реагувати на команди, вітання та запити, а також застосовувати базові комунікативні моделі в службових і побутових контекстах. Використання адаптованих мультимодальних матеріалів дозволило компенсувати часові та когнітивні обмеження, забезпечивши швидку інтеграцію слухачів у комунікативне середовище.

З огляду на ці результати, проєкт з благодійного навчання військових, що реалізується кафедрою романської філології Київського національного університету імені Тараса Шевченка, можна вважати

важливою та своєчасною ініціативою. Його реалізація сприяла покращенню взаємодії між іноземними та українськими військовими, підвищенню ефективності спільної роботи та зміцненню міжкультурного взаєморозуміння. Цей досвід демонструє, що в кризових умовах поєднання гнучкої методики, мультимодальних матеріалів та принципів аллофонної медіації є ключовим для досягнення швидких та практично значущих результатів у мовній освіті.

Ураховуючи особливості організації навчального процесу в умовах воєнного стану, ефективним інструментом для викладання іноземних мов є платформа *KITE*. Створена для мовленнєвої адаптації українських біженців, платформа може успішно використовуватись і в процесі викладання іноземних мов (іспанської, італійської, французької, німецької, польської, португальської) студентам-початківцям. Використання платформи *KITE* є доцільним для вивчення іноземних мов в умовах навчання за змішаною системою (очно-дистанційно), надаючи цікаві матеріали як для самостійної роботи студентів, так і для роботи в аудиторії. Вона відповідає сучасним вимогам до інноваційного викладання. Такі поняття, як гаміфікація, перевернутий урок (*clase invertida*), спільне навчання (*aprendizaje colaborativo*), навчання за допомогою долучення різних проєктів, контроль стресу, медіація або віртуальна реальність, є такими, що зазвичай асоціюються з упровадженням педагогічних інновацій¹.

Окрім ретельно розроблених численних матеріалів комунікативного спрямування, представлено також завдання для розвитку міжкультурної компетенції, що сприяє розумінню соціокультурних відмінностей країни, мови яких вивчаються.

Цікавим є досвід використання платформи для вивчення української мови студентами-іноземцями, для яких рідною мовою є одна з мов платформи.

¹ Див.: Barceló Martínez T. Aprender a innovar, enseñar a aprender e innovar aprendiendo: el proyecto de innovación educativa ECUF de la Universidad de Málaga. *Metodologías innovadoras en la enseñanza-aprendizaje de lenguas extranjeras para traductores e intérpretes/* coord. por Tanagua Barceló Martínez. Granada: Editorial Comares, 2020. P. 3–16.

Таким чином, в умовах воєнного стану заклади вищої освіти України продовжують працювати, відшукуючи нові полівалентні засоби для організації навчального процесу.

==== Список використаних джерел

1. Доповідь про якість вищої освіти в Україні, її відповідність завданням сталого інноваційного розвитку суспільства у 2022 році / за ред. А. Бутенка, О. Єременко, Н. Стукало. Київ : Національне агентство із забезпечення якості вищої освіти, 2023. 59 с.
2. Крамаренко І. С., Корнішева Т. Л., Сілютіна І. О. Адаптація дистанційного навчання у вищій школі в умовах воєнного стану. *Перспективи та інновації науки. Серія «Педагогіка», Серія «Психологія», Серія «Медицина»*. 2022. Вип. №4(9). С. 192–205. DOI: [https://doi.org/10.52058/2786-4952-2022-4\(9\) – 192–205](https://doi.org/10.52058/2786-4952-2022-4(9) – 192–205).
3. Проект COMMUNIKITE. *Навчально-науковий інститут філології Київського національного університету імені Тараса Шевченка*. URL: <https://philology.knu.ua/erasmus-projects/erasmus-communikite/>
4. Смирнова О. В., Мітіна Н. Б., Гармаш С. М. Психофізіологічні фактори небезпек під час навчання в умовах воєнного часу. *Український журнал будівництва та архітектури*. 2022. №4 (010). С. 89–94. DOI: 10.30838/J.BPSACEA.2312.250822.89.882
5. Arcia Chávez M. Teoría y práctica de la enseñanza y el aprendizaje de lenguas extranjeras: sistematización. La Habana: Editorial Universo Sur, 2018. 232 p.
6. Arriving in a Host Country. *ComuniKite*. URL: <https://kite.usal.es/spain-ukr/kite-2-picture-dictionary-ukr/>
7. Barceló Martínez T. Aprender a innovar, enseñar a aprender e innovar aprendiendo: el proyecto de innovación educativa ECUF de la Universidad de Málaga. *Metodologías innovadoras en la enseñanza-aprendizaje de lenguas extranjeras para traductores e intérpretes/* coord. por Tanagua Barceló Martínez. Granada: Editorial Comares, 2020. P. 3–16.
8. Chomsky N., Halle M. The Sound Pattern of English. New York: Harper & Row, 1968. xiv, 470 p.
9. Common European Framework of Reference for Languages: Learning, Teaching, Assessment (CEFR). *Common European Framework of Reference for Languages (CEFR)*. URL: <https://www.coe.int/en/web/common-european-framework-reference-languages>.

10. Comunicación no verbal. *ComuniKite*. URL: <https://kite.usal.es/spain-ukr/kite-5-non-verbal-communication-ukr/>
11. Criado Torres L. Profesorado e interculturalidad: una aproximación al perfil de los profesores de ELE. *Porta Linguarum*. 2025. Special Issue XV. P. 135–150. DOI: <https://doi.org/10.30827/portalin.viXV.33602>
12. Di Dona G., Mantione F., Alber B., Sulpizio S., Vespignani F. Allophonic familiarity differentiates word representations in the brain of native speakers of regional linguistic varieties. *Brain and Language*. 2022. Vol. 227. DOI: 10.1016/j.bandl.2022.105085
13. Diccionario visual. Ciudad y entorno rural. *ComuniKite*. URL: <https://kite.usal.es/spain-ukr/kite-2-picture-dictionary-ukr/kite-2-picture-dictionary-city-countryside-ukr/>
14. Education in situations of emergency, crisis and reconstruction: UNESCO strategy. URL: <https://unesdoc.unesco.org/ark:/48223/pf0000132305>
15. El conflicto en Ucrania / coord. G. E. Estrada Adán, N. González Martín. Ciudad de México: Instituto de Investigaciones Jurídicas UNAM, 2022. 76 p.
16. Interacciones comunicativas. *ComuniKite*. URL: <https://kite.usal.es/spain-ukr/kite-4-communicative-interaction-ukr/>
17. Labenko O., Ugryn T., Skrypnyk A., Sytdykova I. Higher education in wartime: challenges and practice. *EDULEARN23 Proceedings. 15th International Conference on Education and New Learning Technologies, 3–5 July, 2023, Palma, Spain* / Edited by Luis Gómez Chova, Chelo González Martínez, Joanna Lees. Valencia: IATED Academy, 2023. P. 7459–7464. DOI: 10.21125/edulearn.2023.1944
18. Nikolaiev Ye., Riy G., Shemelynets I. War in Ukraine: Reshaping the Higher Education Sector. Analytical Report. Kyiv: Borys Grinchenko Kyiv University, 2023. 74 p. URL: <https://osvitanalityka.kubg.edu.ua/wp-content/uploads/2023/04/HigherEd-in-Times-of-War-EN.pdf>
19. Overview of the current state of education and science in Ukraine in terms of russian aggression (as of January 2023). *Ministry of Education and Science of Ukraine*. URL: <https://drive.google.com/file/d/19UxynvPVEXMVfwoUJcuxNirPIUWiXgSX/view>
20. Rajab K. D. The Effectiveness and Potential of E-Learning in War Zones: An Empirical Comparison of Face-to-Face and Online Education in Saudi Arabia. *IEEE Access*. 2018. Vol. 6. P. 6783–6794. DOI: 10.1109/ACCESS.2018.2800164

2.3. Організація процесу вищої освіти в Україні в умовах війни: кейс для бакалаврської програми «Міжнародний бізнес» у Волинському національному університеті імені Лесі Українки

Бояр Андрій Олексійович

доктор економічних наук, професор

завідувач кафедри міжнародних економічних відносин

Волинський національний університет імені Лесі Українки

Забезпечення сталості освітньої системи в умовах війни є одним із ключових чинників успішного спротиву російській агресії в Україні. У систему освіти України з початком повномасштабного вторгнення в лютому 2022 року було внесено значні коригування, які також містять деякі трансформації в системі вищої освіти. У цьому розділі ми аналізуємо загальні правила та особливості формування та реалізації освітніх програм в українських вищих навчальних закладах (ВНЗ) в умовах війни та розглядаємо кейс бакалаврської програми «Міжнародний бізнес», що реалізується у Волинському національному університеті імені Лесі України, де автор розділу є гарантом. Ми починаємо з розгляду ключових чинників успішної реалізації освітньої програми в ВНЗ України в поточних умовах і переходимо до конкретного кейсу.

Основними чинниками, які зумовлюють успіх будь-якої освітньої програми (ОП), є: 1) актуальність набору компетентностей, на надання яких зорієнтована пропонована освітня програма (ОП) та її унікальність; 2) логічність структури та якість змістовного наповнення ОП; 3) доступність ОП; 4) рівень забезпечення якості освітнього процесу; 5) людські ресурси; 6) матеріально-технічне забезпечення та освітнє середовище; 7) публічність та прозорість освітньої програми. На критеріях, які перегукуються з перерахованими чинниками, базується чинна система оцінки освітніх програм в Україні в рамках

процедури їх акредитації¹. Здійснення освітнього процесу в умовах війни накладає більшу чи меншу специфіку на кожен з цих чинників. Однак найбільш вразливими з них, на нашу думку, є 3–6 чинники.

Актуальність набору компетентностей, на надання яких зорієнтована пропонована освітня програма, та її унікальність, у свою чергу, зумовлені низкою факторів. Серед них варто виділити особливості розвитку систем вищого рівня, у структурі яких формується і розвивається ОП: системи вищої освіти держави, стратегії розвитку регіону, закладу вищої освіти (ЗВО), на базі якого реалізується відповідна ОП. Наприклад, функціонування в умовах війни зумовлює підвищений попит на зорієнтовані на потреби війни компетентності (військово-оборонна промисловість, інженерія, медична та психологічна реабілітація тощо). У державі можуть існувати нормативно затверджені стандарти вищої освіти – чіткий перелік компетентностей, що мають бути надані фахівцю того чи іншого рівня вищої освіти в рамках конкретної спеціальності. У конкретному регіоні можуть існувати свої особливі запити на певні категорії фахівців або фахівців з особливим набором компетентностей, що зумовлено, наприклад, прикордонним положенням регіону або дефіцитом на певному сегменті ринку праці регіону. Особливості автономної політики ЗВО теж можуть накладати відбиток на набір компетентностей, якими оволодіває випускник відповідного закладу.

Іншим вагомим фактором, що повинен визначати набір компетентностей випускника конкретної ОП, повинен бути запит від головних стейкхолдерів: роботодавців, здобувачів вищої освіти, випускників програми, представників академічної спільноти тощо. Усім їм повинна надаватись можливість (а то й запит від групи забезпечення освітньої програми) критично оцінити цілі, зміст та структуру ОП. Це може здійснюватися через створення постійно діючих електронних форм зворотного зв'язку, анкетування, проведення цільових публічних обговорень, зустрічей тощо.

¹ Див.: Відомості про самооцінювання освітньої програми. *Національне агентство із забезпечення якості вищої освіти*. URL: <https://naqa.gov.ua/wp-content/uploads/2024/08/SAR-form-2024-1.pdf>

Важливо також враховувати досвід аналогічних чи подібних вітчизняних та іноземних освітніх програм. Кожна галузь знань та спеціальність передбачають надання певного стандартного набору компетентностей, досвід забезпечення яких може бути запозичений з інших ЗВО. Однак це не повинно заважати закладу розвивати унікальні особливості реалізації освітньої програми. Унікальність може бути зумовлена як особливим набором додаткових компетентностей, так і особливими формами та методами організації навчального процесу.

Логічність структури та якості змістовного наповнення освітньої програми є однією з головних передумов фактичного забезпечення виконання її цілей і завдань, зокрема в частині надання запланованого спектру компетентностей. Наповнення будь-якої ОП передбачає проходження обов'язкових (нормативних) та вибірових (опційних) освітніх компонентів. Найбільш поширеним видом освітніх компонентів є навчальні дисципліни (курси). Іншими видами освітніх компонентів є різні типи практик (навчальна, виробнича, педагогічна тощо), курсові та випускні кваліфікаційні дослідження. Максимальний обсяг кредитного навантаження (з розрахунку 1 кредит – 30 академічних годин) та його розподіл між обов'язковими та вибіровими компонентами встановлюється ЗВО з урахуванням вимог національного законодавства. В Україні прийнятою нормою обсягу ОП бакалаврського рівня є 180–240 кредитів, з них не менше 25% (60 кредитів) – вибірові освітні компоненти¹.

Обов'язкові освітні компоненти забезпечують відповідність ОП відповідній спеціальності (спеціальностям у разі міждисциплінарної ОП) та формують у здобувачів необхідні м'які навички та професійні компетентності. Вибіркові компоненти є основним засобом формування індивідуальної траєкторії розвитку здобувача, з урахуванням його інтересів та вподобань. Обов'язкові компоненти повинні вивчатися у логічній послідовності, коли кожен з них базується на попередньо пройдених компонентах і слугує пререквізитом для наступних.

¹ Див.: Про вищу освіту: Закон України від 1 липня 2014 р. №1556-VII. *Відомості Верховної Ради України*. 2014. №37–38. Ст. 2004. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1556-18#Text>

Практична підготовка (практики) є головним засобом формування у здобувачів практичних навичок і, як правило, здійснюється після завершення теоретичної частини навчання. Мінімальні обсяги практичної підготовки можуть встановлюватись нормативно стандартами чи іншими актами у сфері вищої освіти. Усе більш поширеною формою практичної підготовки здобувачів освіти стає дуальна, що передбачає поєднання навчання на робочому місці та в ЗВО для набуття конкретної кваліфікації на основі тристороннього договору між здобувачем, підприємством та ЗВО.

Освітня програма повинна також встановлювати розумний баланс між усіма видами робіт здобувачів: аудиторною, індивідуальною, самостійною роботою, консультаціями. Навчальне навантаження повинно бути рівномірно розподілене в часі (за роками навчання, семестрами, навчальними тижнями та днями), бути помірним та максимально враховувати індивідуальні можливості здобувачів. Детальне планування освітнього процесу здійснюється самостійно ЗВО на основі його внутрішньо затверджених норм з урахуванням загальних вимог національного законодавства. У процесі планування навантаження повинні враховуватись думки здобувачів та викладачів.

Доступність освітньої програми проявляється в можливості вступу на ОП якомога ширшого кола зацікавлених осіб, а також у можливостях і простоті процедур повного чи часткового визнання результатів освіти, здобутих в інших ЗВО та/або результатів неформальної освіти як залікових кредитів при зарахуванні на конкретну освітню програму чи під час навчання на ній. В Україні вступ на ту чи іншу ОП представників різних соціальних груп населення з певним рівнем базової середньої освіти був досить реалістичним і посилим впродовж усіх років незалежності. Для різних категорій вступників (випускники шкіл, профтехучилищ, коледжів, особи з уже наявною вищою освітою тощо) застосовуються різні правила прийому і різні форми здобуття освіти (денна, заочна, дистанційна, післядипломна), що робило переважну більшість пропонованих українськими ЗВО освітніх програм достатньо доступними. В умовах війни новий Порядок прийому на навчання до ЗВО у 2025 році передбачає суттєве ускладнення процедур і критеріїв вступу до ЗВО

осіб, що прагнуть здобути другу вищу освіту за іншою спеціальністю чи вищого рівня¹.

Досить відпрацьованими були і залишаються процедури визнання повної чи неповної формальної освіти, здобутої в інших українських чи зарубіжних ЗВО. Процедури ж визнання результатів неформальної освіти та самоосвіти напрацьовані вітчизняними ЗВО лише протягом останніх років, спираючись на новий закон України «Про освіту» та на нові вимоги щодо акредитації освітніх програм, прийняті зі створенням незалежного органу акредитації – НАЗЯВО.

Доступність ОП в умовах війни знижується через складність доступу до процедур складання вступних випробувань громадянами, які проживають у регіонах, де ведуться бойові дії, вивезені на територію держави-агресора, перебувають за кордоном. З аналогічних причин можуть виникати труднощі з навчанням у зарахованих до ЗВО здобувачів.

Рівень забезпечення якості освітнього процесу зумовлюється низкою чинників, серед яких форми та методи навчання і викладання на ОП, ефективність запровадження принципів студентоцентризму, академічної свободи, академічної доброчесності, зв'язок освітнього процесу з науковими дослідженнями, його інтернаціоналізація, впровадження ефективних форм об'єктивного контролю знань та умінь здобувачів.

Керівним документом у виборі форм та методів навчання і викладання є положення про організацію освітнього процесу, які затверджуються у кожному ЗВО. Зазвичай освітній процес здійснюється у таких формах, як: навчальні заняття (лекції, семінари, лабораторні заняття), виконання індивідуальних завдань, самостійна робота студентів, практична підготовка, контрольні заходи. З поширенням пандемії COVID-19 та початком повномасштабної російської агресії великої популярності набули дистанційні методи організації навчального процесу з використанням платформ Office 365 Teams, LMS

¹ Див.: Порядок прийому на навчання для здобуття вищої освіти у 2025 році. Міністерство освіти і науки України. URL: <https://mon.gov.ua/osvita-2/vishcha-osvita-ta-osvita-doroslikh/vstupna-kampaniia-do-zvo/vstupna-kampaniia-do-zakladiv-vyshchoi-osvity-2025-roku/poriadok-priyomu-dlia-zdobuttia-vyshchoi-osvity-v-2025-rotsi>

Moodle, Google Classroom та ін. Форми і методи навчання і викладання усе більше відповідають вимогам студентоцентрованого підходу. При їх виборі група забезпечення ОП повинна враховувати пропозиції та зауваження здобувачів враховуються.

Діяльність ЗВО базується на принципі гарантій академічних свобод, що проявляється у самостійності і незалежності учасників освітнього процесу, свободі слова і творчості, поширення знань та інформації, проведення наукових досліджень і використання їхніх результатів. Створюються необхідні умови для поєднання здобувачами і викладачами навчальної та дослідницької роботи. Велика увага приділяється міжнародній діяльності, яка здійснюється шляхом розширення та поглиблення міжнародних контактів, роботи на підвищення авторитету в світі, сприяння підвищенню кваліфікації викладачів і студентів за кордоном¹.

Контроль досягнень програмних результатів навчання ОП здійснюється відповідно до затверджених у ЗВО положень. Контрольні заходи в українських закладах містять поточний та підсумковий контроль. Поточний контроль проводиться під час семінарських, лабораторних чи інших видів практичних занять у формах письмового та/чи усного опитування, перевірки та захисту робіт, виступів, тестування тощо. Підсумковий контроль здійснюється у формі контрольної роботи (тесту), семестрового іспиту (екзамену), захисту звітів з практики, курсових робіт, атестації. Оцінювання знань студентів здійснюється за 100-бальною шкалою. На завершальному етапі навчання здійснюється атестація. Структура і порядок поточного і підсумкового контролю (включаючи атестацію) прописуються в силабусах освітніх компонентів і зорієнтовані на встановлення відповідності знань і навичок здобувачів передбаченим ОП компетентностям.

Критерії оцінювання ефективно комунікуються здобувачам відповідальними за забезпечення відповідних освітніх компонентів викладачами в силабусах та усно на першому занятті з дисципліни або

¹ Див.: Бакалаврат: освітня програма «Міжнародний бізнес» (до 2024 р. набору). Харківський національний університет імені Василя Назаровича Каразіна. URL: https://international-relations-tourism.karazin.ua/academics/osvitni_proghramy/bakalavrat_MB.html

під час консультацій чи інструктажу (для практик, курсових та випускної кваліфікаційної робіт). Атестація випускників здійснюється у формі публічного захисту випускної кваліфікаційної роботи та/або складання комплексного іспиту. Форма атестації може встановлюватись національним стандартом для відповідної спеціальності та рівня освіти. Атестацію здійснює спеціальна екзаменаційна комісія.

Об'єктивність екзаменаторів забезпечує передусім чіткість і прозорість процедур, правил і критеріїв оцінювання, з якими студенти ознайомлюються до або на початку проходження ОК. Передбачене повторне проходження контрольних заходів здобувачами у випадку незадовільної підсумкової семестрової оцінки або за бажання покращити свою оцінку. Повторне складання екзаменів, заліків допускається не більше двох разів із кожного освітнього компонента: один раз викладачеві, другий – комісії, яка створюється деканом факультету. У випадку конфліктної ситуації, пов'язаної із процедурою або результатами контрольних заходів, студент має право подати письмову скаргу на ім'я ректора або декана.

Питання академічної доброчесності запроваджуються законами України «Про освіту»¹, «Про вищу освіту»² та нормативними актами ЗВО, зокрема кодексами академічної доброчесності. Для перевірки письмових робіт здобувачів та викладачів на присутність у них академічного плагіату використовуються технічні програмні засоби. Найбільш поширеними в Україні на даний час є онлайн-системи Strikeplagiarism та Unicheck. Політика академічної доброчесності передбачає передусім популяризацію принципів через публічні обговорення кодексу та інших рішень у цій сфері, зустрічі з експертами, впровадження в структури ОП відповідних курсів чи тематичних блоків, проведення та участь у тематичних конкурсах, підтримка постійно діючих інформаційних рубрик на сайті ЗВО тощо. Невід'ємною частиною системи забезпечення якості вищої освіти має бути також відпрацювання процедур відповідальності за по-

¹ Див.: Про освіту: Закон України від 5 вересня 2017 р. №2145-VIII. *Відомості Верховної Ради України*. 2017. №38–39. Ст. 380. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2145-19#Text>

² Див.: Про вищу освіту: Закон України від 1 липня 2014 р. №1556-VII.

рушення норм академічної доброчесності всіма представниками академічного середовища.

Важливе значення для забезпечення якості освітнього процесу має залучення до нього здобувачів. Це здійснюється шляхом включення до складу колегіальних органів ЗВО та факультету представників студентського самоврядування, залучення студентів до обговорення нормативної бази ЗВО, надання їм можливості оцінювати роботу викладачів тощо.

Не слід недооцінювати важливість таких елементів системи забезпечення якості освіти, як створення та ефективне функціонування відповідного підрозділу в структурі ЗВО, чіткий розподіл функцій і взаємодія між підрозділами університету, підтримка постійного діалогу з випускниками, організація широких опитувань представників академічного середовища щодо їх задоволеності якістю освітнього процесу, відвідування занять завідувачем кафедри, деканом, представниками навчального відділу, взаємовідвідування занять викладачами, урахування досвіду акредитацій інших ОП, проведення науково-методичних семінарів на кафедрах, ученій раді факультету, постійне підвищення свого професійного рівня викладачами тощо.

Людські ресурси є однією з ключових передумов якісної реалізації ОП. «Сила» цього чинника безпосередньо залежить від організації конкурсного відбору в ЗВО, від критеріїв, які висуваються до науково-педагогічних працівників, від умов праці, запропонованих закладом своїм працівникам. Останній пункт значною мірою залежить від загальнодержавної політики щодо оплати праці працівників ЗВО. Конкурсний відбір має здійснюватися на принципах прозорості, демократичності, об'єктивності та неупередженості.

Під час підготовки здобувачів в рамках конкретної ОП важливим є залучення майбутніх роботодавців і практиків до освітнього процесу. Це може відбуватися через укладення договорів про співпрацю та залучення практиків до процесу викладання, атестації випускників, змістовного наповнення освітньої програми, організації проходження практики здобувачами, запровадження дуальної форми навчання тощо.

Важливе значення в цьому контексті відіграє система стимулювання та додаткової мотивації працівників до розвитку своєї викла-

дацької майстерності та науково-дослідницьких навичок. Вона має передбачати як моральне, так і матеріальне заохочення.

З одного боку, війна призвела до відтоку науково-педагогічних кадрів з університетів України за кордон. З другого боку, українські викладачі ніколи раніше не мали такої широкої можливості стажуватися у ЄС, США та інших країнах цивілізованого світу, здобувати безцінний досвід роботи, налагоджувати міжнародні контакти та наукову співпрацю.

Матеріально-технічне забезпечення та освітнє середовище теж є однією з базових передумов реалізації будь-якої освітньої програми. Воно передбачає наявність комфортних, адекватно і по-сучасному оснащених навчальних приміщень, освітньо-наукової інфраструктури (гуртожитків, вільного виходу в інтернет, бібліотек, їдалень, пандусів, розважальних, спортивних, оздоровчих центрів тощо), навчально-методичне забезпечення (підручники, методички, силабуси, наукова періодика та інша література, доступ закладу до наукометричних та статистичних баз даних).

Освітнє середовище повинно забезпечувати вільний доступ до всіх цих ресурсів. Здобувачі освіти повинні мати можливість долучатись до заходів науково-пізнавального, туристичного, культурного, спортивного і благодійного характеру, брати участь у профорієнтаційній роботі, соціальних проєктах, вивчати мови тощо. Регулярно повинні проводитись опитування здобувачів з метою виявлення рівня їх задоволеності освітнім середовищем та максимального врахування їхніх потреб та інтересів. Студенти повинні мати легку можливість в разі потреби поспілкуватись з усіма, хто може допомогти їм вирішити будь-які проблеми, з якими вони можуть стикатися перебуваючи у кампусі (психолог, лікар, куратор, завідувач кафедри, декан, завідувач гуртожитка, начальник відділу тощо). Мають бути відпрацьованими процедури вирішення конфліктних ситуацій і запобігання фактам морального чи фізичного насилля, булінгу, сексуальних домагань, конфлікту інтересів тощо. Мають бути створені достатні умови для реалізації права на освіту особами з особливими освітніми потребами.

В умовах війни вагомою особливістю матеріально-технічного забезпечення є наявність і доступність укріплень, відпрацьованість про-

цедур ведення роботи в умовах повітряних тривог, надання психологічної підтримки постраждалим чи членам їх сімей.

Публічність та прозорість освітньої програми передбачає чіткий розподіл та поширення інформації про права та обов'язки всіх учасників освітнього процесу; доступність інформації про освітню програму в усіх її складових, зокрема умови прийому, матеріально-технічне та науково-методичне забезпечення, якісний склад викладачів; можливість усім зацікавленим і передусім стейкхолдерам надавати відгуки та пропозиції щодо вдосконалення освітньої програми тощо.

Кейс для бакалаврської ОП «Міжнародний бізнес» у ВНУ імені Лесі Українки. Підготовка фахівців за спеціальністю «Міжнародні економічні відносини» у Волинському національному університеті імені Лесі Українки здійснюється з 1998 року. Цього року було засновано відповідну випускову кафедру – кафедру міжнародних економічних відносин. Підготовка здійснювалась за освітньо-кваліфікаційним рівнем «спеціаліст», а після реформування системи вищої освіти в Україні – «бакалавр» та «магістр». З 2018 р. в рамках спеціальності було пілотовано освітню програму «Міжнародний бізнес» за першим (бакалаврським) рівнем вищої освіти.

Метою освітньої програми є підготовка висококваліфікованих, конкурентоспроможних фахівців з широкими можливостями працевлаштування в Україні та за кордоном, які мають теоретичні знання, здатні розв'язувати складні спеціалізовані завдання та практичні проблеми у сфері міжнародних відносин у цілому та міжнародних економічних відносин зокрема, з акцентом на розвитку фахових мовних та аналітико-комунікаційних компетентностей, необхідних для ефективного управління міжнародним бізнесом на різних рівнях. ОП містить набір освітніх компонентів, що передбачають оволодіння компетентностями щодо закономірностей та особливостей функціонування та розвитку світового господарства, форм міжнародних економічних відносин і механізмів їх реалізації, мотивації й поведінки суб'єктів міжнародних економічних відносин на мікро-, мезо-, макро- та мегарівнях. Структура і наповнення програми значною

мірою зумовлені вимогами Стандарту¹, однак вона також зорієнтована на формування в здобувачів спеціалізованих компетентностей у сфері міжнародного бізнесу та має свою унікальність.

Унікальність ОП проявляється в її орієнтації на розвиток посиленних аналітично-комунікаційних навичок у сфері міжнародного (європейського) бізнесу за рахунок підбору цільових освітніх компонентів та поглибленого вивчення іноземних мов. ОП орієнтується на запити стейкхолдерів, передбачає практики на базі міжнародних компаній (ПрАТ «СКФ Україна», ТзОВ «Татрафан», ТзОВ «Модерн-Експо», ЗАТ «Волиньхолдинг» та ін.), що дає можливість отримати практичні навички та додаткові конкурентні переваги на ринку праці.

Первинна структура ОПП стала результатом обговорення доцільності підготовки фахівців із міжнародного бізнесу на форумі «Університет, бізнес та влада» 8 грудня 2017 року та на робочій нараді з представниками бізнесу 16 січня 2018 року. ОП відповідає запиту стратегічної цілі №4 Стратегії розвитку Волинської області на період до 2027 року, яка стосується розвитку міжнародного і транскордонного співробітництва регіону². Цілі ОП відповідають меті Університету (п. 3.3 Статуту³) щодо інтернаціоналізації та підготовки конкурентоспроможних фахівців на вітчизняному та світовому ринках праці, які здатні працювати в умовах інтеграції України в європейський освітній простір.

Під час формулювання цілей та програмних результатів навчання за ОП враховуються інтереси та побажання різних категорій стейкхолдерів: здобувачів, випускників програми, роботодавців, представників академічної спільноти та ін. Така можливість їм надається через

¹ Див.: Стандарт вищої освіти України за першим (бакалаврським) рівнем вищої освіти за спеціальністю 292 «Міжнародні економічні відносини»: Наказ Міністерства освіти і науки України від 04.03.2020 р. № 357. URL: <https://mon.gov.ua/static-objects/mon/sites/1/vishcha-osvita/zatverdzeni%20standarty/12/21/292-Mizhn.ekonom.vidnosyny-bakalavr.21.01.22.pdf>

² Див.: Стратегія розвитку Волинської області на період до 2027 року. *Волинська обласна державна адміністрація*. URL: <https://voladm.gov.ua/article/strategiya-rozvitku-volinskoyi-oblasti-na-period-do-2027-roku/>

³ Див.: Статут Волинського національного університету імені Лесі Українки. URL: <https://surl.li/siwmku>

постійно діючу форму (<http://surl.li/bebma>); через анкетування стосовно якості освітнього процесу, що регулярно проводиться в Університеті; під час проведення офіційних заходів (форумів, круглих столів, конференцій тощо); у вигляді надання формальних рецензій; під час формальних чи неформальних зустрічей з гарантом; під час проходження студентами виробничої практики та навчання з елементами дуальної освіти); під час проведення занять запрошеними практиками тощо. Надані пропозиції обговорюються на засіданнях кафедри, де ухвалюються рішення щодо доцільності їх урахування, і викладачі кафедри можуть висловити свої пропозиції¹.

За результатами консультацій з роботодавцями визначено пріоритети щодо soft skills (здатність проєктувати команду і працювати в ній, набувати та використовувати міжособистісні комунікаційні навички, ефективно здійснювати тайм-менеджмент) та hard skills (аналізувати результати діяльності компанії, зіставляти їх з факторами впливу середовища, визначати перспективи розвитку організації, розраховувати митну вартість товару при здійсненні ЗЕД, здійснювати митне оформлення товарів, вести бізнес-переговори, формувати та обслуговувати клієнтські бази даних, складати зовнішньоекономічні контракти іноземною мовою тощо).

Програмні результати навчання ОПП визначені на основі кращих національних та європейських практик, з урахуванням вимог Стандарту та досвіду підготовки фахівців подібних ОП у провідних ЗВО України та Польщі.

Обсяг ОП «Міжнародний бізнес» – 240 кредитів ECTS (European Credit Transfer System), з яких 180 (75%) – нормативні освітні компоненти, решта – вибіркові. Таким чином, загальне навантаження за ОП становить 7200 год., з яких аудиторна робота становить 3060 год. (42,5%), консультації – 474 год. (6,6%) і самостійна робота – 3666 год.

¹ Див.: Відомості про самооцінювання освітньої програми «Міжнародний бізнес». Волинський національний університет імені Лесі Українки. URL: https://hell.your-objectstorage.com/vnustorage/s3fs-public/inline-files/292%20МІЖНАРОДНІ%20ЕКОНОМІЧНІ%20ВІДНОСИНИ%20Відомості%20про%20самооцінювання%20освітньої%20програми_2.pdf

(50,9%). Співвідношення самостійної й аудиторної робіт здобувачів в межах окремих освітніх компонентів може відрізнятися залежно від мети та завдань ОК. Тижневе аудиторне навантаження становить 21–26 год. 33,2% аудиторної роботи – лекційні заняття, решта – практичні (зокрема лабораторні) заняття¹.

Освітні компоненти ОП є досить збалансовані й спрямовані на забезпечення загальних і фахових компетентностей. Компоненти циклу загальної підготовки формують у здобувачів світоглядні, громадянські, морально-етичні, культурні та інші соціогуманітарні якості та «м'які» навички, а також загальногалузеві компетентності за галуззю знань «Міжнародні відносини». Такими освітніми компонентами є «Україна в європейському історичному та культурному контекстах», «Українська мова (за професійним спрямуванням)», «Фізичне виховання», «Психологія міжособистісної взаємодії», «Філософія», «Міжнародне право», «Міжнародна інформація та суспільні комунікації», «Міжнародні відносини та світова політика», «Теорія міжнародних відносин».

Основну частину предметної галузі спеціальності забезпечують нормативні компоненти: «Вступ до фаху «МЕВ», «Теорія МЕВ» (з курсовою роботою), «Економіка та ЗЕД України», «Міжнародна економічна інтеграція», «Світова економіка та кон'юнктура світових ринків» (з курсовою роботою), «Міжнародні валютно-кредитні та фінансові відносини», «Математика та статистика для економістів», «Міжнародна торгівля», «Міжнародно-економічна практика». Решта освітніх компонентів поглиблюють предметну галузь спеціальності в напрямку спеціалізації «Міжнародний бізнес»: це зокрема такі дисципліни, як «Мікро- та макроекономіка міжнародного бізнесу», «Дипломатичний протокол і діловий етикет», «Регулювання та безпека міжнародного бізнесу», «Облік і аналіз ЗЕД», «Митна справа», «Економіка фірми», «Бізнес-аналітика», «Бізнес-комунікації», «Менедж-

¹ Див.: Навчальний план освітньо-професійної програми «Міжнародний бізнес». *Волинський національний університет імені Лесі Українки*. URL: https://hel1.your-objectstorage.com/vnustorage/s3fs-public/Educational%20programs/Document%20programs/np_bakalavr_mib_2023.pdf

мент і маркетинг у міжнародному бізнесі», а також кваліфікаційна робота бакалавра та виробнича практика¹.

У рамках ОП здобувачам значною мірою надається можливість *формування індивідуальної освітньої траєкторії* через реалізацію права обирати: 12 дисциплін із загальноуніверситетського пулу вибіркових дисциплін (25% обсягу ОП); тематику курсових та випускної кваліфікаційної робіт; проблемні групи, сертифікатні курси, факультативні дисципліни, спортивні секції; бази проходження виробничої практики; першу та другу іноземні мови для вивчення; мови викладання (українська чи англійська); тематики індивідуальних науково-дослідних завдань (рефератів) в межах дисциплін тощо. Також важливу роль у цьому контексті відіграє можливість зараховувати результати формальної, неформальної та інформальної освіти в рамках дисциплін, що вивчаються нормативно; можливість вільного відвідування лекцій; навчання за індивідуальним планом; дострокового індивідуального складання заліково-екзаменаційної сесії; академічної відпустки.

ОП передбачає проходження навчальної (третій семестр), перекладацької (п'ятий семестр) та виробничої (сьомий семестр) практик загальним обсягом 10 кредитів (300 годин). Практична підготовка дає змогу сформувати низку загальних та фахових компетентностей, зокрема щодо вміння застосовувати набуті теоретичні знання, розв'язувати конкретні завдання у сфері МEB загалом і міжнародного бізнесу зокрема, практичного розуміння організаційних засад функціонування підприємства та реалізації ним міжнародної діяльності, уміння здійснювати усний та письмовий переклад². Активно впроваджуються інші форми зміцнення зв'язку навчального процесу з практичною підготовкою здобувачів, а саме запроваджуються елементи дуальної форми освіти, посилено практичну орієнтацію практичних

¹ Освітньо-професійна програма «Міжнародний бізнес». *Волинський національний університет імені Лесі Українки*. URL: https://hel1.your-objectstorage.com/vnustorage/s3fs-public/Educational%20programs/Document%20programs/opp_mizhnarodnyy-biznes_bakalavr_2023_perezatv_0.pdf

² Див.: Відомості про самооцінювання освітньої програми «Міжнародний бізнес».

занять (розв'язання задач, кейс-аналіз тощо), залучаються фахівці-практики (підприємці) до проведення занять.

На ОП практикується визнання результатів навчання, отриманих у формальній, неформальній та/або інформальній освіті. Воно здійснюється відповідно до спеціального Положення Університету¹. Керівним документом у виборі форм та методів навчання і викладання є Положення про організацію освітнього процесу². Форма здобуття освіти на ОПП – денна очна. До основних видів навчальних занять належать лекція, лабораторне, практичне/семінарське, індивідуальне заняття, консультація. В умовах пандемії COVID-19 та з початком повномасштабної агресії росії широко застосовуються технології дистанційного навчання, для чого використовуються такі платформи як MS Office 365 Teams, LMS Moodle, Google Classroom та ін. Викладачі випускової кафедри практикують інноваційні форми проведення занять (case study, ігрові методи, заняття-екскурсії тощо), залучають до аудиторних занять професіоналів-практиків, які діляться досвідом і практичною інформацією, корисними і для викладачів, і для студентів³. Здобувачі вищої освіти беруть безпосередню участь в опитуванні щодо задоволеності формами і методами навчання й викладання на ОП, впливаючи таким чином на процес їх удосконалення.

Забезпечення принципу академічної свободи здобувачів здійснюється через: можливість вибору дисциплін, тематики досліджень (курсівих і випускних робіт) та їх керівника, баз практики; можливість брати участь у роботі проблемних груп, гуртків; можливість зарахування результатів формальної, неформальної і дуальної освіти, різно-

¹ Див.: Положення про визнання результатів навчання, отриманих у формальній, неформальній та інформальній освіті. *Волинський національний університет імені Лесі Українки*. URL: <http://surl.li/daloo>

² Див.: Положення про організацію освітнього процесу на першому (бакалаврському) та другому (магістерському) рівнях у Волинському національному університеті імені Лесі Українки. *Волинський національний університет імені Лесі Українки*. URL: https://ed.vnu.edu.ua/wp-content/uploads/2022/08/2022Polozhennya_pro_org_anizatsiyu_navch._pr_otsesu_u_VNU_%D1%80%D0%B5%D0%B4.pdf

³ Див.: Кафедра міжнародних економічних відносин Волинського національного університету імені Лесі Українки. *Facebook-група*. URL: <https://www.facebook.com/groups/MEVUP/>

манітних наукових, громадських та ін. заходів; право на академічну мобільність; можливість формування індивідуального навчального плану; можливість висловлення власної думки щодо освітнього середовища та системи забезпечення якості освіти; участь у перегляді та розробці ОПП; участь у студентському самоврядуванні тощо.

Усю необхідну інформацію щодо цілей, змісту та очікуваних результатів навчання, порядку та критеріїв оцінювання здобувачі отримують із силабусів, які оприлюднюються до початку навчального року на сайті Університету та на сторінці факультету. Ця інформація доноситься студентам також на першому занятті. Інформацію про дисципліни вільного вибору здобувачі отримують у відповідному Каталогі на сайті Університету.

За ОП створено необхідні умови для *поєднання здобувачами і викладачами навчальної та дослідницької роботи*. Безпосереднє поєднання навчання і досліджень відбувається шляхом: 1) включення в дисципліни ОП певних науково-дослідницьких завдань (творчі питання, мініпроекти, виконання індивідуальних науково-дослідних завдань тощо); 2) проведення окремих практичних занять, які передбачають дослідницькі завдання; 3) виконання відповідних наукових досліджень під час проходження практик; 4) написання курсових та випускних кваліфікаційних робіт. Результати наукових досліджень здобувачі мають можливість представити: шляхом участі в науково-практичних заходах, які організовуються зокрема й на базі Університету (щорічні Фестиваль науки у ВНУ ім. Лесі Українки, конференція «Молода наука Волині» та ін.); публікуючи наукові праці, підготовлені під керівництвом викладачів кафедри, зокрема у факультетському журналі «Міжнародні відносини, суспільні комунікації та регіональні студії»; беручи участь у конкурсах студентських наукових робіт, олімпіадах, турнірах тощо.

Викладачі мають можливість проходити стажування за кордоном, публікують результати наукових досліджень в іноземних виданнях, беруть участь в міжнародних заходах та проектах. Здобувачі вищої освіти за ОП беруть участь у програмах академічної мобільності. Також студенти можуть проходити практику на базі закордонних підприємств та організацій. Сприяє інтернаціоналізації освітньо-науко-

вого процесу регулярне навчання на ОП іноземних студентів, оскільки викладання на ОП здійснюється паралельно двома мовами – українською та англійською. Відділ міжнародних зв'язків Університету постійно інформує про можливості участі в міжнародних конференціях, грантових програмах та програмах обміну, стипендіальних освітніх програмах, міжнародних проєктах тощо.

Контрольні заходи передбачають поточний та підсумковий контроль. Поточний контроль проводиться під час семінарських, лабораторних чи інших видів практичних занять у формах письмового та/чи усного опитування, перевірки та захисту робіт, виступів, тестування тощо. Підсумковий контроль здійснюється у формі контрольної роботи (тесту), семестрового іспиту (екзамену), захисту звітів з практики, курсових робіт, атестації. Оцінювання знань студентів здійснюється за 100-бальною шкалою. Максимальна кількість балів за поточний контроль з екзаменаційних дисциплін – 70, за підсумковий контроль – 30. З дисциплін, де формою контролю є залік, усі бали (макс. – 100) набираються за результатами поточного контролю.

Контрольні роботи проводяться за класичною процедурою (написання відповідей на надані викладачем питання) або у формі тестування на електронних платформах Office 365 (Forms), LMS Moodle тощо. Повторне складання іспитів з кожного освітнього компонента (т. зв. ліквідація академічної заборгованості) допускається не більше двох разів.

Відповідно до Стандарту¹ атестація здобувачів за ОПП здійснюється у формі публічного захисту випускної кваліфікаційної роботи бакалавра. Оформлення і порядок захисту кваліфікаційних робіт здійснюється відповідно до Положення про випускні кваліфікаційні роботи (проєкти) та відповідного силабусу.

Об'єктивність екзаменаторів забезпечує передусім чіткість і прозорість процедур, правил і критеріїв оцінювання, з якими студенти ознайомлюються до або на початку проходження ОК. Максимальне дотримання практики ведення лекційних і практичних занять одним

¹ Див.: Стандарт вищої освіти України за першим (бакалаврським) рівнем вищої освіти за спеціальністю 292 «Міжнародні економічні відносини»: Наказ Міністерства освіти і науки України від 04.03.2020 р. № 357.

викладачем і здійснення саме ним підсумкового контролю дає можливість викладачеві обізнано й виважено оцінити роботу студента за період вивчення курсу. Викладачі оперативно комунікують набрані студентами бали на заняттях, у журналі групи, через електронні засоби, що дає можливість студентам оперативно виправляти свою рейтингову ситуацію за бажанням, що запобігає виникненню конфліктних ситуацій під час семестрового контролю.

В Університеті затверджено *Кодекс академічної доброчесності*¹, який щорічно публічно обговорюється на переглядається. Положення Кодексу та інших актів у цій сфері комунікуються здобувачам та науково-педагогічним працівникам Університету через сайт, публічні заходи, на робочих засіданнях колегіальних органів, на заняттях з дисциплін «Вступ до фаху» тощо. З 2021 р. для перевірки курсових та випускних кваліфікаційних робіт здобувачів та наукових і навчальних праць працівників Університету на оригінальність (потенційний плагіат) використовується онлайн-система Strikeplagiarism. Будь-який учасник освітнього процесу може повідомити про порушення академічної доброчесності Комітет з етики наукових досліджень, який розглядає такі заяви та надає пропозиції адміністрації щодо вживання до порушників відповідних заходів.

Запровадження принципів академічної доброчесності в Університеті здійснюється шляхом: 1) публічного обговорення, затвердження, розширення та удосконалення нормативно-правової бази у сфері академічної доброчесності; 2) участь у конкурсах (призер конкурсу Ради Європи «Найкращі практики зі сприяння академічній доброчесності у вищих навчальних закладах Європи» та проектах відповідного тематичного спрямування (Academic IQ, FAIR); 3) представлення ініціатив та напрацювань на засіданнях колегіальних органів Університету; 4) проведення тижнів академічної доброчесності; 5) запровадження відповідних змістових модулів у структурі ОК та пілотування нових курсів з академічної доброчесності; 6) підтримка постійної рубрики з академічної доброчесності на сайті Університету; 7) про-

¹ Див.: Кодекс академічної доброчесності. *Волинський національний університет імені Лесі Українки*. URL: <https://ra.vnu.edu.ua/wp-content/uploads/2023/06/Kodeks-akademichnoyi-dobrochesnosti.pdf>

ведення тематичних зустрічей зі студентами факультетів; 8) упровадження принципів академічної доброчесності через політику освітніх компонентів ОПП та прозорі критерії оцінювання, що декларуються у силабусах.

Відбір викладачів, які забезпечують ОП, здійснюється на конкурсній основі згідно з відповідними положеннями Університету. У процесі формування умов конкурсу основна увага акцентується на таких професійних вимогах до працівника, як наявність відповідних конкурсній посаді базової освіти, наукового ступеня та вченого звання, досвіду та стажу роботи, рівень викладання, виконання підпунктів пункту 38 Ліцензійних умов, рейтингові позиції, вагомість публікацій, володіння англійською мовою на рівні B-2 або вище, відгуки здобувачів про професійність працівника (у разі наявності).

Основна форма залучення практиків, експертів та роботодавців до аудиторних занять за ОП «Міжнародний бізнес» – проведення зустрічей та відкритих занять з ними. Щорічно на факультеті та кафедрі проводиться десятки заходів такого характеру.

Основними формами сприяння професійному розвитку викладачів ОПП є¹: 1) надання можливості вільно обирати форму, час і місце підвищення кваліфікації згідно з відповідним Положенням Університету; 2) організація та проведення внутрішніх курсів підвищення кваліфікації (робота на платформах Office 365 та Moodle), у рамках міжнародних грантів, у мовних центрах Університету тощо; 3) забезпечення доступу до широкого спектру інформаційних ресурсів бібліотекою Університету, зокрема WoS, Scopus та ScienceDirect (Elsevier); 4) стимулювання участі в заходах професійного розвитку через систему рейтингової оцінки діяльності працівників, оплату відряджень тощо; 5) підтримка та сприяння участі викладачів у міжнародних програмах відділом міжнародних зв'язків та ін. В Університеті функціонує система морального і матеріального стимулювання розвитку викладацької майстерності науково-педагогічних працівників.

Ресурсне забезпечення ОП є достатніми для досягнення програмних результатів. Використовуються десятки аудиторій в кількох кор-

¹ Див: Відомості про самооцінювання освітньої програми «Міжнародний бізнес».

пусах, лінгафонний кабінет тощо. Навчально-методичну базу реалізації ОП формують силабуси дисциплін, методичні рекомендації та положення щодо виконання курсових та випускних робіт, проходження практик, посібники та інші інфоресурси бібліотеки Університету. В усіх корпусах є доступ до інтернету. Фонд бібліотеки нараховує понад 845 тис. примірників документів і є базою для навчання та досліджень за ОП. У розпорядженні Університету є актові зали, 5 гуртожитків, 12 спортзалів, стадіони, їдальні, спортмайданчики, реабілітаційна клініка тощо. Для проведення конференцзаходів та практик використовується спортивно-оздоровчий табір «Гарт» на озері Світязь¹.

Незважаючи на регулярні повітряні тривоги, освітнє середовище є відносно безпечним для життя та здоров'я здобувачів вищої освіти, що навчаються за ОП «Міжнародний бізнес». Проводяться інструктажі з техніки безпеки життєдіяльності, правил поведінки напередодні канікул та свят. Навчальні приміщення відповідають санітарно-гігієнічним вимогам та правилам пожежної безпеки. Передбачено обов'язковий масковий режим в умовах карантину, у вільному доступі є антисептики. Здобувачі освіти мають можливість отримати безкоштовні консультації у психологічній службі, що діє при Університеті. У разі повітряної тривоги заняття та будь-які інші заходи перериваються і учасники спрямовуються в укриття. Здобувачі можуть також повідомляти про факти психологічного тиску, булінг та інші конфліктні ситуації через скриньку довіри факультету.

Консультативну підтримку забезпечують куратори академічних груп, викладачі, гарант ОП, завідувач кафедри, декан факультету та, за потреби, структурні підрозділи Університету.

Студенти залучаються до обговорення ОП, долучаються до процесу внутрішнього забезпечення якості освіти. Представники студентського самоврядування беруть участь у роботі колегіальних органів Університету та факультету, формуванні і затвердженні рейтингів студентів, в обговоренні Кодексу академічної доброчесності, організовують заходи, можуть звертатися до керівництва Університе-

¹ Див: Відомості про самооцінювання освітньої програми «Міжнародний бізнес».

ту й факультету зі скаргами або пропозиціями щодо вдосконалення освітнього процесу через «скриньки довіри», електронні форми зворотного зв'язку, з офіційними заявами (скаргами), шляхом заповнення анкети в рамках загальноуніверситетських чи факультетських опитувань. Так, за результатами опитувань було встановлено такий недолік у системі, як фактична відсутність у здобувачів можливості надавати фідбек на пройдені освітні компоненти, що, зі свого боку, позбавляє викладачів головного підґрунтя для удосконалення своїх дисциплін у майбутньому. З метою виправлення цієї ситуації на кафедрі було розроблено форми зворотного зв'язку на викладацьку діяльність усіх членів кафедри і апробовано нововведення у грудні-січні 2021/22 рр.

На кафедрі та факультеті здійснюється контроль якості викладання курсів шляхом взаємовідвідувань викладачами занять, контрольних відвідувань занять завідувачем кафедри та деканом (його заступником). Підтримується контакт зі своїми випускниками та проводиться збір інформації щодо їх кар'єрного розвитку.

Дотримання принципу прозорості забезпечується шляхом розміщення всіх нормативних актів Університету на його сайті. Декан, завідувачі кафедр, куратори та викладачі ознайомлюють здобувачів освіти з їх обов'язками та правами під час зустрічей з перших днів навчання; права та обов'язки науково-педагогічних працівників прописані в контракті, на основі якого будуються їх трудові відносини із ЗВО. Запроваджено електронний документообіг на базі хмарного сервісу MS Office 365 Education, електронний розклад занять.

Сильними сторонами ОП є¹: 1) унікальні характеристики, які відрізняють її від інших подібних програм конкурентів (див. вище); 2) гнучкість, орієнтованість на запити стейкхолдерів та перманентне оновлення структури ОП; 3) плідне співробітництво з роботодавцями і практиками в процесі підготовки здобувачів; 4) ефективне функціонування системи управління якістю освіти; 5) людський капітал випускової кафедри (володіння англійською на рівні B-2, фахова відповідність дисциплінам, які викладаються, базова освіта

¹ Див: Відомості про самооцінювання освітньої програми «Міжнародний бізнес».

та/або науковий ступінь за спеціальністю кафедри в усіх її членів, виконання понад 6 пп. п. 38 Ліцензійних умов кожним з викладачів кафедри, вищі за середні по Університету рейтингові показники всіх членів кафедри, постійне підвищення кваліфікації (фахових, мовних, соціальних навичок, онлайн викладання), високі публікаційні показники та ін.); 6) 25-річні традиції підготовки фахівців за спеціальністю; 7) мультикультурність середовища реалізації програми в поєднанні з великою кількістю студентоцентричних проєктів та заходів, які сприяють розвитку в здобувачів соціальних навичок, що в поєднанні з аналітико-комунікаційним та практичним фокусами фахової підготовки суттєво підвищує конкурентоспроможність випускників; 8) інтегрованість освітнього процесу з науковою (постійна держбюджетна тематика, безкоштовний доступ до науково-інформаційних баз даних WoS, Scopus та ScienceDirect, функціонування в ЗВО аспірантури зі спеціальностей «Міжнародні відносини», «Економіка», Інституту Польщі, Центру студій ЄС, реалізація грантових проєктів (з 2016 р. – чотири проєкти ЄС), функціонування фахового журналу, проведення наукових конференцій та ін.; 9) розробка онлайн-курсів з дисциплін ОП на основі платформи MS Teams та ін.; 10) відпрацьований ефективний зворотній зв'язок зі стейкхолдерами останніми роками реалізації ОП через системи опитування, проведення заходів, підписання договорів про співпрацю, особисту комунікацію з гарантом та групою забезпечення.

*Слабкими сторонами ОП є*¹: недостатня профорієнтаційна робота, актуальність якої зростає в умовах низьких обсягів держзамовлення, жорсткої конкуренції з іноземними (польськими) та вітчизняними ЗВО з меншим досвідом підготовки фахівців за спеціальністю; задовільний рівень матеріально-технічного забезпечення освітнього процесу; послаблення можливостей набору на ОП іноземних громадян у зв'язку з карантинними обмеженнями та війною. Випускова кафедра, факультет і Університет усвідомлюють існування цих недоліків та працюють над їх усуненням.

¹ Див: Відомості про самооцінювання освітньої програми «Міжнародний бізнес».

Основними напрямками розвитку ОП на перспективу є¹: 1) збереження і розширення контингенту студентів, у тому числі іноземних, за рахунок більш активної профорієнтаційної діяльності; 2) розширення географії міжнародного співробітництва у контексті академічної мобільності, реалізації міжнародних грантових проєктів, програми подвійних дипломів тощо; 3) оновлення дисциплін вільного вибору, які пропонує кафедра; 4) підсилення цифрової складової підготовки здобувачів шляхом модернізації технічних та програмних засобів, що використовуються в освітньому процесі, використання сучасних освітніх платформ симуляції та гейміфікації при викладанні нормативних ОК (платформи MonsoonSIM тощо), пілотування е-дисциплін (штучний інтелект для оптимізації бізнес-процесів, смарт-технології в міжнародному бізнесі, трансформація світової економіки в умовах Індустрії 4.0, біржовий інтернет-трейдинг тощо); 5) активізація конференційно-публікаційної роботи здобувачів за ОП за результатами курсових, кваліфікаційних проєктів, роботи проблемних груп; 6) розвиток матеріально-технічної бази реалізації ОП (оновлення аудиторій, обладнаних стаціонарними мультимедійними засобами, інтерактивними дошками, створення нового факультетського лінгафонного кабінету); 7) поглиблення взаємозв'язку освітнього процесу з практичною підготовкою за рахунок розширення баз навчання з елементами дуальної освіти, виробничої практики, залучення фахівців-практиків до викладання на умовах погодинної оплати, підписання нових договорів про співпрацю, залучення представників бізнесу до спільної реалізації грантових проєктів, розвитку співпраці з закордонними компаніями тощо; 8) робота на виправлення слабких місць у системі забезпечення якості освіти (диференціація та підвищення ефективності чинних процедур подання скарг здобувачами, відпрацювання механізмів санкційної політики за порушення норм академічної доброчесності, алгоритму оцінки та впровадження результатів зворотнього зв'язку здобувачів на якість викладання дисциплін науково-педагогічними працівниками).

¹ Див: Відомості про самооцінювання освітньої програми «Міжнародний бізнес».

Таким чином, у контексті повномасштабної війни росії проти України система вищої освіти України зазнала певних, хоча й радикальних трансформацій: університети були евакуйовані з територій, де тривають бойові дії, і забезпечено необхідні умови для їх функціонування; розроблено механізми прийому внутрішньо та зовнішньо переміщених осіб до вищих навчальних закладів; надано пільги категоріям абітурієнтів і студентів, які постраждали від війни; навчальні заклади пристосовані до роботи в умовах можливих повітряних загроз, відключення електроенергії, фізичної відсутності контингенту студентів і викладачів (створено і використовуються бомбосховища, «пункти незламності», впроваджено дистанційні форми роботи тощо). Усі ці заходи тією чи іншою мірою впливають на умови реалізації, цілі та структуру освітніх програм українських ВНЗ.

Функціонування в умовах війни призводить до зростання попиту на військово орієнтовані компетенції (військова оборонна інженерія та промисловість, медична та психологічна реабілітація тощо). Війна призвела до значного відтоку наукового та педагогічного персоналу з українських університетів за кордон, але українські викладачі отримали значно кращі можливості для стажувань і розвитку міжнародного співробітництва з університетами США, ЄС та інших країн цивілізованого світу. Важливою особливістю матеріального та технічного забезпечення у воєнний час є наявність укриттів, установлені процедури роботи в умовах повітряної тривоги та надання медичної та психологічної допомоги жертвам або членам їхніх сімей.

Програма «Міжнародний бізнес» у ВНУ розвивається на основі запитів стейкхолдерів. Вона передбачає проходження здобувачами практики у міжнародних компаніях, що дає змогу студентам отримати значні конкурентні переваги на ринку праці. Стратегія розвитку Волинської області України до 2027 року підтверджує існування в регіоні попиту на фахівців, які були б професійно орієнтовані на прийняття рішень у сфері міжнародного бізнесу, а також були б професійними аналітиками та комунікаторами бізнес-активності державною та іноземною мовами у воєнних або післявоєнних умовах. Відповідні регіональні аспекти відображаються у формуванні індивідуальної

траєкторії розвитку студентів (вибір тематики досліджень, місця проходження практики, вибіркових дисциплін тощо).

Унікальність бакалаврської програми «Міжнародний бізнес» у ВНУ проявляється у спрямуванні на розвиток аналітичних і комунікативних навичок студентів у сфері міжнародного (європейського) бізнесу шляхом викладання відповідних освітніх компонентів та глибокого вивчення іноземних мов. Структура програми базується на найкращих національних та європейських практиках, ураховуючи вимоги Національного стандарту та пропозиції зацікавлених сторін. Сильні сторони освітньої програми – людський капітал, реалізація програми паралельно двома мовами (українською та англійською), практична орієнтація та ін. Основні напрямки розвитку програми на майбутнє – збереження та розширення контингенту студентів, розширення географії міжнародного співробітництва, оновлення дисциплін вільного вибору, посилення цифрової складової підготовки, акцентування військових аспектів міжнародного бізнесу тощо.

==== Список використаних джерел

1. Бакалаврат: освітня програма «Міжнародний бізнес» (до 2024 р. набору). *Харківський національний університет імені Василя Назаровича Каразіна*. URL: https://international-relations-tourism.karazin.ua/academics/osvitni_proghramy/bakalavrat_MB.html
2. Відомості про самооцінювання освітньої програми «Міжнародний бізнес». *Волинський національний університет імені Лесі Українки*. URL: https://hell.your-objectstorage.com/vnustorage/s3fs-public/inline-files/292%20МІЖНАРОДНІ%20ЕКОНОМІЧНІ%20ВІДНОСИНИ%20Відомості%20про%20самооцінювання%20освітньої%20програми_2.pdf
3. Відомості про самооцінювання освітньої програми. *Національне агентство із забезпечення якості вищої освіти*. URL: <https://naqa.gov.ua/wp-content/uploads/2024/08/SAR-form-2024-1.pdf>
4. Кафедра міжнародних економічних відносин Волинського національного університету імені Лесі Українки. *Facebook-група*. URL: <https://www.facebook.com/groups/MEVUP/>

5. Кодекс академічної доброчесності. *Волинський національний університет імені Лесі Українки*. URL: <https://ra.vnu.edu.ua/wp-content/uploads/2023/06/Kodeks-akademichnoyi-dobrochesnosti.pdf>
6. Навчальний план освітньо-професійної програми «Міжнародний бізнес». *Волинський національний університет імені Лесі Українки*. URL: https://hell.your-objectstorage.com/vnustorage/s3fs-public/Educational%20programs/Document%20programs/np_bakalavr_mib_2023.pdf
7. Освітньо-професійна програма «Міжнародний бізнес». *Волинський національний університет імені Лесі Українки*. URL: https://hell.your-objectstorage.com/vnustorage/s3fs-public/Educational%20programs/Document%20programs/opp_mizhnarodnyy-biznes_bakalavr_2023_perezatv_0.pdf
8. Освітньо-професійна програма «Міжнародний бізнес». *Київський національний економічний університет імені Вадима Гетьмана*. URL: <https://surl.li/xllury>
9. Положення про визнання результатів навчання, отриманих у формальній, неформальній та інформальній освіті. *Волинський національний університет імені Лесі Українки*. URL: <http://surl.li/daloo>
10. Положення про організацію освітнього процесу на першому (бакалаврському) та другому (магістерському) рівнях у Волинському національному університеті імені Лесі Українки. *Волинський національний університет імені Лесі Українки*. URL: https://ed.vnu.edu.ua/wp-content/uploads/2022/08/2022Polozhennya_pro_org_anizatsiyu_navch._pr_otsesu_u_VNU_%D1%80%D0%B5%D0%B4.pdf
11. Порядок прийому на навчання для здобуття вищої освіти у 2025 році. *Міністерство освіти і науки України*. URL: <https://mon.gov.ua/osvita-2/vishcha-osvita-ta-osvita-doroslikh/vstupna-kampaniia-do-zvo/vstupna-kampaniia-do-zakladiv-vyshchoi-osvity-2025-roku/poriadok-priyomu-dlia-zdobuttia-vyshchoi-osvity-v-2025-rotsi>
12. Про вищу освіту: Закон України від 1 липня 2014 р. № 1556-VII. *Відомості Верховної Ради України*. 2014. № 37–38. Ст. 2004. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1556-18#Text>
13. Про освіту: Закон України від 5 вересня 2017 р. № 2145-VIII. *Відомості Верховної Ради України*. 2017. № 38–39. Ст. 380. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2145-19#Text>
14. Стандарт вищої освіти України за першим (бакалаврським) рівнем вищої освіти за спеціальністю 292 «Міжнародні економічні відносини»: Наказ Міністерства освіти і науки України від 04.03.2020 р. № 357. URL: <https://>

mon.gov.ua/static-objects/mon/sites/1/vishcha-osvita/zatverdzeni%20standarty/12/21/292-Mizhn.ekonom.vidnosyny-bakalavr.21.01.22.pdf

15. Статут Волинського національного університету імені Лесі Українки. URL: <https://surl.li/siwmku>
16. Стратегія розвитку Волинської області на період до 2027 року. *Волинська обласна державна адміністрація*. URL: <https://voladm.gov.ua/article/strategiya-rozvitku-volinskoyi-oblasti-na-period-do-2027-roku//>

ЕКОНОМІКА В УМОВАХ ВІЙНИ: ВИКЛИКИ ТА ВІДПОВІДІ

3.1. Фінансово-інформаційні виміри євроінтеграційного поступу України: міждисциплінарний дискурс в умовах війни та поглиблення міжнародної комунікації

Тулай Оксана Іванівна

*доктор економічних наук, професор
завідувач кафедри міжнародних відносин та дипломатії
Західноукраїнський національний університет (м. Тернопіль)*

Алексєенко Людмила Михайлівна

*доктор економічних наук, професор
професор кафедри управління та адміністрування
Івано-Франківський навчально-науковий інститут менеджменту
Західноукраїнського національного університету*

Квасовський Олександр Романович

*кандидат економічних наук, доцент
доцент кафедри фінансових технологій та банківського бізнесу
Західноукраїнський національний університет (м. Тернопіль)*

Процес європейської інтеграції України на сучасному етапі трансформувався із суто політичної декларації в комплексний архітектонічний проєкт, що вимагає системної адаптації національного правового та інституційного поля до вимог фінансового *Acquis Communautaire* Європейського Союзу¹. Стратегічний розвиток держави в умовах ін-

¹ Див.: Алексєенко Л., Таранов І. Фінансові, гуманітарні та оборонні компроміси в умовах епістемічної невизначеності політики: теоретичний концепт. *Світові*

тенсифікації міжнародної координації цифрової трансформації спирається на розбудову прозорої, стійкої та технологічно сумісної інфраструктури ринків капіталу (ІРК)¹. Майбутнє України в ЄС залежить від синергії внутрішніх реформ і міжнародної підтримки. Поглиблення фінансової трансформації, цифровізація економіки та розбудова сучасної інфраструктури – це ті кроки, які дадуть змогу не лише відновити країну, а й зробити її конкурентоспроможним членом європейської спільноти. Фінансова трансформація є можливістю для повного інституційного перезавантаження держави на засадах демократії.

Головним суб'єктом цього процесу є Національна комісія з цінних паперів та фондового ринку (НКЦПФР), чия діяльність орієнтована на мінімізацію системних ризиків та імплементацію інноваційних моделей фінансового моніторингу, що є передумовою для повноцінного залучення міжнародних інституційних інвестицій². Кінцева мета такого перепроєктування полягає в досягненні повної операційної сумісності української фінансової інфраструктури з європейськими платформами, зокрема Target2-Securities (T2S) та реєстрами даних Європейського органу з цінних паперів та ринків (ESMA)³.

Фінансова стійкість і міжнародна допомога у 2026–2027 роках потребує міждисциплінарного дискурсу в умовах війни та поглиблен-

тенденції та перспективи розвитку фінансової системи України: Матеріали XVIII Міжнар. наук.-практ. конф. (м. Київ, 22 травн. 2025 р.). Київ: Київський національний університет імені Тараса Шевченка, 2025. С. 14–16.

¹ Див.: Tulai O., Alekseyenko L., Dmytryshyn M., Yatsukh R., Zapolskyi O., Bilan O. Adaptive Information of the Financial System to the Challenges of Global Uncertainty. *Tech Fusion in Business and Societ. Studies in Systems, Decision and Control* / Reem Khamis Hamdan (eds). Vol. 234. Cham: Springer, 2025. P. 165–178. DOI: https://doi.org/10.1007/978-3-031-84636-6_14

² Див.: Alekseyenko L. M., Tulai O. I., Artemenko L. B. Digital Technologies in the Transformation of the Global Financial Security System: a Theoretical and Social Concept. *Life on the cutting edge: Science. Libraries. Society* : Scientific monograph. Riga, Latvia : «Baltija Publishing», 2025. P. 344–364. DOI: <https://doi.org/10.30525/978-9934-26-535-8-19>

³ Див.: Алексєнко Л. М., Квасовський О. Р., Стецько М. В. Міжнародна інноваційна діяльність за умов епістемісної невизначеності фінансової комунікації: євроінтеграційний дискурс. *Innovative Technologies of Marketing and Management in the Conditions of Transformational Changes*: Abstracts of reports of the III International Scientific and Practical Conference (Khmelnyskyi, May 09, 2025). Khmelnyskyi: Khmelnyskyi Cooperative Trade and Economic Institute, 2025. С. 17–19.

ня міжнародної комунікації щодо дослідження: пріоритетів регуляторної гармонізації та дорожньої карти імплементації *Acquis* ЄС; цифрової трансформації та інтеграції в Єдиний цифровий ринок ЄС; стандартизації звітності та впровадження XBRL; реалізації економічної політики та впливу невизначеності на інвестиційні кластери; масштабування індивідуальних інвестиційних рахунків як механізмів фінансової інклюзії; розвитку пан'європейської інфраструктури розрахунків, інтеграції з T2S та інновацій у сфері *MilTech* для формування технологічної суверенності.

Теоретичний базис дослідження інформаційного забезпечення євроінтеграції вимагає аналізу явища інституційної інконгруентності, яке визначається як структурна невідповідність між національними регуляторними режимами та механізмами глобального фінансового нагляду¹. В умовах прискореної цифровізації та глобалізації фінансових інновацій відсутність уніфікованої міжнародної комунікаційності створює суттєві бар'єри для стабільності транскордонних операцій². Регуляторна парадигма розвитку ІПК в Україні спрямована на подолання цієї інконгруентності через перехід від реактивного нагляду до проактивної розбудови ринкових механізмів, здатних витримати конкуренцію в межах Єдиного ринку ЄС³. Це передбачає не лише юридичну транспозицію норм, а й докорінну модернізацію технологічного та інституційного забезпечення⁴.

Ефективність євроінтеграційного руху підтверджується позитивними оцінками Європейської Комісії у Звіті в межах Пакета розши-

¹ Див.: Olli Rehn: The European economy in the new landscape of power politics and trade protectionism. *BIS*. April 24, 2025. URL: <https://www.bis.org/review/r250429e.htm>

² Див.: Квасовський О. Р., Алексєнко Л. М., Тулай О. І. Ідентифікація фінансових трендів у парадигмі глобальної трансакційної політики: міждисциплінарний підхід. *Модерні фінанси: глобальні виклики і національна безпека*. Монографія / за ред. д. е. н., проф. А. І. Крисоватого. Тернопіль: Економічна думка, 2025. С. 267–280.

³ Див.: Алексєнко Л. М., Дмитришин М. В., Юркевич О. М. Публічно-приватне управління інноваціями: фінансовий контент в умовах епістемічності міжнародної трансакційної політики. *Світ фінансів*. 2025. № 2. С. 135–149. DOI: 10.35774/SF2025.02.135

⁴ Див.: Gourinchas P.-O. The Global Economy Enters a New Era. *IMF Blog*. April 22, 2025. URL: <https://www.imf.org/en/Blogs/Articles/2025/04/22/the-global-economy-enters-a-new-era>

рення ЄС-2025. Україна продемонструвала значний прогрес у всіх 36 розділах, успішно завершивши процедуру скринінгу та підтвердивши готовність до відкриття ключових переговорних кластерів, зокрема Кластеру 1 («Основи») та Кластеру 2 («Внутрішній ринок»). Така динаміка свідчить про високу адаптивність державного апарату навіть у критичних умовах повномасштабної війни¹. Інформаційне забезпечення цього процесу базується на чіткій дорожній карті гармонізації, яка охоплює імплементацію Регламенту про центральні депозитарії цінних паперів (CSDR), Регламенту про інфраструктуру європейського ринку (EMIR) та Директиви про ринки фінансових інструментів (MiFID II).

Важливо визначити пріоритети регуляторної гармонізації та дорожньої карти імплементації *Acquis* ЄС. Системний підхід до оновлення законодавчого поля передбачає розмежування етапів імплементації європейських норм залежно від їхньої складності та інфраструктурного впливу. НКЦПФР затвердила розширену Дорожню карту, що структурує реформи на період до 2027 року, фокусуючись на створенні довіреного середовища для інвесторів (табл. 1).

Варто акцентувати увагу на імплементації Регламенту про ринкові зловживання (Market Abuse Regulation, MAR), у межах якого схвалено Порядок розкриття інформації про правочини осіб, що здійснюють управлінські функції (PDMR). Цей крок є фундаментальним для підвищення корпоративної прозорості та запобігання інсайдерській торгівлі. Вимоги щодо розкриття інформації охоплюють не лише акції та боргові папери, а й складні деривативні контракти, що нівелює можливості для регуляторного арбітражу на позабіржових майданчиках. Синхронне введення цих правил з 01 січня 2026 року створює консолідований регуляторний пакет, спрямований на верифікацію цілісності ринку.

¹ Див.: Dmytryshyn M., Ionin Y., Tulai O., Krupka I., Alekseyenko L., Stetsko M. Communication Support for the Management of Socio-Economic Processes in the Context of Global Security. *Sustainable Data Management. Studies in Big Data* / Reem Khamis Hamdan (eds). Vol 171. Cham: Springer, 2025. P. 131–144. DOI: https://doi.org/10.1007/978-3-031-83911-5_12

Таблиця 1

**Основні етапи імплементації європейських норм
залежно від їхньої складності та інфраструктурного впливу**

Категорія пріоритетності	Орієнтовний термін	Ключові нормативні акти та регламенти	Основні завдання та очікувані результати
Негайний (Immediate)	II квартал 2025 р.	UCITS, AIFMD, EuVECA, EuSEFs, ELTIFs, MiCA, MAR	Регулювання інвестиційних послуг, віртуальних активів і боротьба зі зловживаннями на ринку
Короткостроковий (Short-Term)	I квартал 2026 р.	PDMR (MAR), Регламент про кредитні рейтингові агентства, SFTR, Проспект емісії	Упровадження прозорості правочинів керівників, авторизація рейтингових агентств
Середньостроковий (Medium-Term)	I квартал 2027 р.	MiFID II, MiFIR II, EMIR, CSDR, BRRD, SFD, FCD, IFR	Модернізація торгової інфраструктури, клірингу та розрахункових систем
Довгостроковий (Long-Term)	IV квартал 2027 р.	CRD, Директива про фінансові конгломерати, PRIIPs, MMFs, краудфандинг	Створення цілісної архітектури для складних фінансових продуктів і ринків

Джерело: Складено на основі¹

Додатковим елементом інформаційного забезпечення є вдосконалення процедур авторизації та звітності рейтингових агентств. Нові

¹ Див.: Yefremova B. Ukraine's Path to EU Accession. *Raiffeisen Bank International*. December 10, 2025. URL: <https://www.rbinternational.com/en/raiffeisen/blog/market-trends/ukraines-path-to-eu-accession.html>

правила, що також набувають чинності 2026 року, поширюються на вітчизняні та іноземні агентства, забезпечуючи надійну оцінку кредитних і суверенних ризиків за стандартами ЄС. Це критично важливо для залучення інституційного капіталу, який орієнтується на прозорість і валідованість кредитних рейтингів у юрисдикції¹.

Процес Україна-ЄС ґрунтується на глибокій регуляторній інтеграції, яка виходить за межі простого скасування митних бар'єрів. Існують два типи стандартів, що є об'єктом міжнародних переговорів: стандарти продукції (product standards) та стандарти процесів (process standards). Цей поділ має фундаментальне значення для розуміння мотивації економічних агентів і результатів інтеграції.

1. Стандарти продукції: установлюють вимоги до характеристик товарів, що реалізуються на певному ринку. Гармонізація таких стандартів зазвичай призводить до «спільного лобіювання» (co-lobbying), оскільки як вітчизняні, так й іноземні виробники зацікавлені в усуненні технічних перешкод для доступу на ринок. Для України це втілюється в підготовці до угоди АСАА.

2. Стандарти процесів: стосуються методів виробництва (екологічні норми, трудові стандарти). У цій сфері частіше виникає «контрлобіювання» (counter-lobbying), оскільки посилення вимог у одній країні може підвищити витрати місцевих виробників порівняно з іноземними конкурентами. Глибока інтеграція вимагає від України не лише зміни характеристик товарів, а й повної трансформації виробничих циклів відповідно до європейської «Зеленої угоди».

Промисловий безвіз є інструментом інтеграції українського промислового сектору в єдиний ринок ЄС і дає змогу українським підприємствам уникати подвійних перевірок під час експорту до країн ЄС. Зауважимо, що Україна демонструє значний прогрес у трьох пріоритетних секторах: низьковольтне електрообладнання, електромагнітна сумісність і безпека машин.

Актуальною є цифрова трансформація та інтеграція України в Єдиний цифровий ринок ЄС. Міжнародна координація цифрової транс-

¹ Див.: Claudia Buch: Staying the course in troubled waters – safeguarding the stability of the global banking system. *BIS*. April 25, 2025. URL: <https://www.bis.org/review/r250429f.htm>

формації України реалізується через активну участь у програмі «Цифрова Європа» (Digital Europe Programme, DEP) на період 2025–2027 років¹. Ця програма є основним фінансовим важелем ЄС для розбудови цифрових потужностей у сферах штучного інтелекту, кібербезпеки та хмарних інфраструктур². Для України участь у DEP означає доступ до ресурсів для масштабного розгортання цифрових рішень, а не лише їх теоретичної розробки.

Стратегічні напрями інвестицій у межах програми «Цифрова Європа» містять розвиток мережі європейських цифрових інноваційних хабів (EDIH), шість з яких вже функціонують в Україні. Ці хаби надають малому та середньому бізнесу (МСБ) та органам публічної адміністрації доступ до передових технологій, навчання та менторства за принципом «тестування перед інвестуванням». Особливе значення має впровадження Європейського гаманця цифрової ідентифікації та забезпечення транскордонної інтероперабельності публічних послуг через систему «Once-Only» (OOTS).

Важливою складовою цифрової інтеграції є гармонізація з регламентом eIDAS 2.0. Україна вже досягла значних успіхів у цій сфері, зокрема через запуск Diia.Signature-EU, що відповідає європейським технічним стандартам і дає змогу українським громадянам і бізнесу використовувати електронні підписи для взаємодії з європейськими системами без додаткових бар'єрів³. Повна імплементація згаданих норм є необхідною умовою для входження України до Єдиного цифрового ринку ЄС, що забезпечить безперешкодний рух цифрових послуг і капіталу.

¹ Див.: Digital Europe Guide – Part 1: Introduction to the Digital Europe Programme 2025–2027. *EUcalls*. November 28, 2025. URL: <https://eucalls.net/blog/digital-europe-guide-part-1-introduction-to-the-digital-europe-programme-2025-2027>

² Див.: Alekseyenko L., Tulai O., Dmytryshyn M., Stetsko M., Kvasnytsia O., Vilchynskiy V. Information Assistance for Regulation of Financial Market Business Intelligence in the Context of Global Reset. *Achieving Sustainable Business Through AI, Technology Education and Computer Science. Studies in Big Data* / Allam Hamdan (eds). Vol 163. Cham: Springer, 2024. P. 679–691. DOI: https://doi.org/10.1007/978-3-031-73632-2_58

³ Див.: Ukraine's case: Moving towards the EU's single digital market. *e-Governance Academy*. December 3, 2025. URL: <https://ega.ee/ukraines-case-moving-towards-eus-single-digital-market/>

Кібербезпека є фундаментальною опорою цифрової стратегії ЄС та України. В умовах гібридної та інтенсивної конвенційної війни вітчизняний досвід відбиття кібератак на критичну інфраструктуру став унікальним активом для європейської безпеки. Україна бере участь у створенні Кіберрезерву ЄС (EU Cybersecurity Reserve), що забезпечує скоординовану відповідь на масштабні інциденти. Адаптація Директиви NIS2 та впровадження єдиної платформи звітування про вразливості згідно з Актом про кіберстійкість (Cyber Resilience Act) є пріоритетними кроками для синхронізації захисних механізмів¹.

Ключовим елементом транспарентності фінансового сектору є перехід до міжнародного стандарту обміну діловою інформацією XBRL (eXtensible Business Reporting Language) (табл. 2). В Україні цей процес координується через Центр збору фінансової звітності (ЦЗФЗ), який є єдиним каналом подання звітних даних для учасників ринку.

Таблиця 2

Стандартизація звітності та впровадження XBRL

Версія таксономії XBRL	Об'єкт та період звітування	Термін подання	Статус та розробник
Таксономія UA МСФЗ XBRL 2024	Річна звітність за 2024 рік, проміжна за 2025 рік	До 31 жовтня 2025 року	Схвалено в липні 2025 року, розроблено за підтримки проекту EU-FAAR
Таксономія UA МСФЗ XBRL 2025	Річна звітність за 2025 рік, проміжна за 2026 рік	Буде визначено додатково	Схвалено у грудні 2025 року для використання у 2026 році
Попередні періоди (2021–2023 рр.)	Ретроспективне подання звітності	До 30 вересня 2025 року	Для забезпечення порівнянності даних

Джерело: Складено на основі².

¹ Див.: DIGITAL 2025–2027: An investment in Europe's next digital leap. *DEDEP.eu*. URL: <https://dedep.eu/news/digital-2025-2027-investment-europes-next-digital-leap>

² Див.: Дугельний Н. Таксономія у форматі iXBRL: порядок подання, відповідальність та практичні аспекти застосування. *Аудит-Інвест*. 26.11.2025. URL: <https://audit-invest.com.ua/articles/blog/ixbri-taksonomiya-poryadok-podannya-vidpovidalnist>

Упровадження iXBRL (Inline XBRL) дає змогу поєднати машинчитуваний формат з візуально доступним для людини поданням даних, що значно полегшує аналіз для регуляторів та інвесторів. Для забезпечення високої якості даних НКЦПФР упроваджує санкційний режим за порушення вимог щодо розкриття регулярної інформації, який почне діяти з 01 січня 2026 року. Штрафи для юридичних осіб можуть становити до 110 млн грн, але не більше 5% річного обороту, причому застосування максимальних розмірів санкцій відбуватиметься поступово до 2030 року (з коефіцієнтом 0,2 у 2026 році)¹.

Реалізація економічної політики має безпосередній вплив на інвестиційні кластери. Аналіз інформаційного забезпечення неможливий без урахування макроекономічного контексту, що характеризується високим рівнем невизначеності економічної політики (Economic Policy Uncertainty, EPU). Використання Індексу EPU (Baker, Bloom & Davis) дає змогу оцінити вплив екзогенних шоків, таких як війна та регуляторні зміни, на інвестиційну поведінку. Наукові дослідження свідчать, що підвищена невизначеність змушує інституційних інвесторів скорочувати капітальні вкладення, особливо в юрисдикціях з відмінною правовою мовою або низьким рівнем захисту прав інвесторів².

Для України фінансова агломерація в умовах воєнного стану є «двосічним мечем»: з одного боку, концентрація фінансових інститутів у хабах сприяє кращому обміну інформацією та хеджуванню ризиків; з іншого – посилює системну вразливість до точкових шоків³. Пріоритетом державної політики є зниження локального індексу EPU через чітку комунікацію очікуваних змін у податковій та монетарній

¹ Див.: Притюпа В. Новий санкційний режим НКЦПФР з 1 січня 2026 року: що змінюється для емітентів та учасників ринків капіталу. *REPORTOLOGIA*. 16.11.2025. URL: <https://reportologia.com/?p=138>

² Див.: (Grace) Qing Hao, Andi Li. Economic policy uncertainty and institutional portfolio investment. *Financial Management*. 2025. Vol. 54, Issue 2. P. 271–304. DOI: 10.1111/fima.12478

³ Див.: Алексєнко Л., Стецько М. Інституційна роль державних банків у забезпеченні фінансової стабільності банківської системи та економічної безпеки України. *Економічний аналіз*. 2025. Том 35. № 3. С. 254–265. DOI: <https://doi.org/10.35774/econa2025.03.254>

сферах. Дослідження підкреслюють, що корпоративна соціальна відповідальність (CSR) та прозорість розкриття інформації стають потужними модераторами, які пом'якшують негативний вплив невизначеності на приплив капіталу¹.

Провідним інструментом на фінансовому ринку залишаються облігації внутрішньої державної позики (ОВДП), обсяг обігу яких перевищив 1,89 трлн грн. Однак висока привабливість ОВДП створює «ефект витіснення» для корпоративних цінних паперів. Для збалансування ринку НКЦПФР ініціювала запуск індивідуальних інвестиційних рахунків (ІІР), які мають на меті мобілізувати близько 1 трлн грн заощаджень домогосподарств у реальний сектор економіки².

Сучасна концепція індивідуальних інвестиційних рахунків (ІІР) (законопроект № 14296) базується на наданні податкових стимулів для довгострокового інвестування. Громадяни, які вкладають кошти у визначені цінні папери (акції державних компаній, корпоративні облігації, муніципальні папери) та зберігають їх на рахунку протягом п'яти років, звільняються від оподаткування інвестиційного прибутку (табл. 3).

Упровадження ІІР через систему «Дія» дає змогу залучити до 5 млн нових інвесторів, зокрема представників ІТ-сфери, лікарів, вчителів і військовослужбовців, забезпечуючи їм можливість отримувати пасивний дохід від відновлення країни. Крім того, ІІР стануть перехідним етапом до запуску другого рівня пенсійної системи, оскільки уможливають верифікацію ліквідності та безпеку ринку перед допуском до нього пенсійних накопичень.

¹ Див.: Dmytryshyn M., Ionin Y., Tulai O., Krupka I., Alekseyenko L., Stetsko M. Communication Support for the Management of Socio-Economic Processes in the Context of Global Security. *Sustainable Data Management. Studies in Big Data* / Reem Khamis Hamdan (eds). Vol 171. Cham: Springer, 2025. P. 131–144. DOI: https://doi.org/10.1007/978-3-031-83911-5_12

² Див.: NSSMC and NBU agreed on steps to develop capital markets: results of a meeting. *National Securities and Stock Market Commission*. January 30, 2026. URL: <https://www.nssmc.gov.ua/en/nktsprf-ta-nbu-uzhodyly-kroky-shchodo-rozvytku-rynku-kapitalu-pidsumky-zustrichi/>

Таблиця 3

Параметри й умови застосування індивідуальних інвестиційних рахунків

Характеристика інструменту ІІР	Параметри та умови застосування	Стратегічне значення та мета
Обмеження за рахунком	Один активний рахунок на одну особу	Запобігання зловживанням податковими пільгами
Ліміт внесків	До 2,4 млн грн на рік (прив'язка до мінімальної зарплати)	Доступність для широких верств населення, формування середнього класу
Термін інвестування	Мінімум 5 років для отримання податкової пільги	Формування «довгих грошей» для відновлення економіки
Доступні інструменти	Державні папери, акції, корпоративні облигації	Стимулювання приватизації та розвитку корпоративного сектору
Цифрова інтеграція	Відкриття та управління онлайн через застосунок «Дія»	Максимальна інклюзія, особливо для військових і ВПО

Джерело: Складено на основі джерела¹

Для повноцінного функціонування ринку капіталу критично важливою є інтеграція України в Target2-Securities (T2S) – єдину європейську технічну платформу для розрахунків у цінних паперах², що дасть змогу проводити операції в грошах центрального банку

¹ Див.: Investments for everyone. What the draft law on personal investment accounts offers. *National Securities and Stock Market Commission*. December 25, 2025. URL: <https://www.nssmc.gov.ua/investytsii-dlia-kozhnoho-shcho-proponuie-zakonoproiekt-pro-osobovi-investytsiini-rakhunky/>

² Див.: TARGET2-Securities: Review of current model and future prospects. *AFME*. June 5, 2024. URL: <https://www.afme.eu/publications/reports/target2-securities-review-of-current-model-and-future-prospects/>

в режимі реального часу з мінімальними витратами й уніфікованими процедурами розрахунку «поставка проти оплати» (DvP)¹.

Євроінтеграція передбачає дотримання графіків релізів T2S та імplementацію відповідних запитів на зміни (Change Requests, CR). Наприклад, реліз R2025.JUN містить 9 затверджених змін, а R2026.JUN фокусується на оновленні форматів повідомлень ISO 20022 та впровадженні кодів часткового виконання розрахунків. Для України це означає необхідність повної технологічної відповідності депозитарної системи стандартам Євросистеми, що дасть можливість іноземним інвесторам працювати на українському ринку через знайомі їм інтерфейси та протоколи².

Синхронно з інфраструктурними змінами відбувається оновлення правил розкриття інформації про корпоративні події. AMI-SeCo (Консультативна група з інфраструктур для цінних паперів та забезпечення) відзначає, що гармонізація стандартів корпоративних дій є складним, але необхідним процесом для запобігання транскордонним бар'єрам. Україна, приєднуючись до цього процесу, бере на себе зобов'язання щодо уніфікації процедур виплати дивідендів, проведення зборів акціонерів і реалізації прав за цінними паперами в електронному форматі³.

Євроінтеграційний шлях України підтримується безпрецедентними обсягами фінансової допомоги, що координується на рівні ЄС та міжнародних фінансових інституцій (табл. 4). Окрім чинної програми Ukraine Facility обсягом 50 млрд євро, Європейська Комісія запропонувала новий інструмент підтримки – Ukraine Support Loan обсягом 90

¹ Див.: T2S and CBF Releases – Information on the production launch in June 2025. *clearstream*. June 16, 2025. URL: <https://www.clearstream.com/clearstream-en/securities-services/settlement/d24055-4233228>

² Див.: Neervoort S. Statement on Investor Concerns About Shareholder Rights and SEC Policy Before the SEC's Investor Advisory Committee. *Harvard Law School Forum on Corporate Governance*. February 9, 2026. URL: <https://corpgov.law.harvard.edu/2026/02/09/statement-on-investor-concerns-about-shareholder-rights-and-sec-policy-before-the-secs-investor-advisory-committee/>

³ Див.: Алексеєнко Л., Стецько М. Фінансова стабільність банківської системи України: виклики, ризики та напрями зміцнення. *Економічний аналіз*. 2025. Том 35. №2. С. 653–662. DOI: <https://doi.org/10.35774/econa2025.02.653>

млрд євро на 2026–2027 роки¹. Ця позика структурована для покриття дефіциту бюджету (30 млрд євро) та зміцнення оборонних спроможностей (60 млрд євро)².

Таблиця 4

Фінансова стійкість і міжнародна допомога у 2026–2027 роках

Фінансовий інструмент	Обсяг та джерело фінансування	Цільове призначення та механізми контролю
Ukraine Support Loan	€90 млрд, запозичення ЄС на ринках капіталу	Макрофінансова стабільність, інтеграція в оборонно-промислову базу ЄС 30
Reparations Loan	До €140 млрд, під заставу заморожених активів	Пряме фінансування відновлення без зростання боргового навантаження України
Ukraine Facility	€50 млрд (2024–2027 рр.)	Підтримка реформ, передбачених Ukraine Plan, кварталні виплати
IMF Extended Fund Facility	15,6 млрд (SDR 11,6 млрд дол США)	Зміцнення інституційної спроможності та структурні реформи

Джерело: Складено на основі³

Особливе місце посідає механізм «репараційної позики», що передбачає використання доходів від знерухомлених активів країни-

¹ Див.: European Commission has presented a proposal for a new financial instrument for Ukraine of up to €90 billion. *Ministry of Finance of Ukraine*. January 14, 2026. URL: https://mof.gov.ua/en/news/european_commission_has_presented_a_proposal_for_a_new_financial_instrument_for_ukraine_of_up_to_90_billion-5545

² Див.: Commission presents a financial support package for Ukraine for 2026–2027. *European Commission*. January 14, 2026. URL: https://ec.europa.eu/commission/presscorner/detail/en/ip_26_90

³ Див.: Commission unveils two solutions to support Ukraine's financing needs in 2026–2027. *reliefweb*. Dec. 3, 2025. URL: <https://reliefweb.int/report/ukraine/commission-unveils-two-solutions-support-ukraines-financing-needs-2026-2027;UkraineFacility.EnlargementandEasternNeighbourhood.EuropeanCommission>. URL: https://enlargement.ec.europa.eu/funding-technical-assistance/ukraine-facility_en

агресора, більша частина яких знаходиться в депозитарії Euroclear. Вказане рішення має не лише фінансове, а й глибоке політичне значення, оскільки створює прецедент використання ресурсів агресора для компенсації завданих збитків ще до завершення конфлікту. Для банківського сектору ЄС та України це вимагає розробки складних правових механізмів захисту від контрзаходів і забезпечення цілісності фінансового ринку¹.

Технологічна суверенність і цифрова трансформація України в умовах війни набула унікального забарвлення через стрімкий розвиток MilTech-сектору. Наша країна продемонструвала здатність створювати складні цифрові продукти в умовах реальних бойових дій, що робить її незамінним партнером для ЄС у подоланні технологічних залежностей від третіх країн.

Сфери, у яких Україна є глобальним лідером і потенційним донором експертизи для ЄС, містять безпілотні авіаційні, наземні та морські системи, а також системи інтелектуальної аналітики великих даних для потреб оборони. У межах програми «Цифрова Європа» вітчизняні компанії можуть отримувати фінансування для спільних R&D проєктів, що сприятиме інтеграції України в європейську оборонно-промислову базу. Це створює нову модель партнерства, де наша держава є не лише отримувачем допомоги, а й активним суб'єктом формування технологічного суверенітету Європи².

Важливим кроком є розвиток сектору електронних комунікацій. Стратегія до 2030 року передбачає відновлення пошкоджених мереж і забезпечення 98% населення якісним мобільним зв'язком. Запуск технології Direct to Cell спільно зі Starlink у 2025 році дасть змогу забезпечити зв'язок у найвіддаленіших регіонах і під час енергетичних криз, що є критичним елементом інформаційної стійкості держави.

Підсумовуючи, зазначимо, що євроінтеграційний поступ України в умовах поглиблення фінансової трансформації є складним, багаторівневим процесом, що відбувається в умовах екзистенційних ви-

¹ Див.: Commission unveils two solutions to support Ukraine's financing needs in 2026–2027.

² Див.: NSSMC and NBU agreed on steps to develop capital markets: results of a meeting.

кликів. Вітчизняний фінансовий сектор довів свою спроможність функціонувати навіть у критичних умовах завдяки послідовному наближенню до стандартів ЄС. Приєднання до мережі TEN-T та імплементація нових технічних вимог до транспортних коридорів закладає основу для перетворення України на ключовий логістичний хаб, що потребуватиме залучення значних інвестиційних ресурсів. Успіх угоди АСАА та розширення доступу на ринок ЄС залежить від якості впровадження системи ринкового нагляду та спроможності національних виробників адаптуватися до європейських вимог щодо безпеки й екологічності продукції.

Доведено, що системний аналіз інформаційного забезпечення євроінтеграційного руху України свідчить про глибоку трансформацію всіх рівнів фінансової та цифрової інфраструктури. Координація зусиль НКЦПФР, Міністерства цифрової трансформації та міжнародних партнерів дає змогу створювати архітектуру, сумісну з стандартами ЄС. Ключовими досягненнями є розробка дорожньої карти гармонізації ринків капіталу до 2027 року, упровадження стандартів звітності XBRL та iXBRL, а також запуск інноваційних інструментів інвестування, таких як індивідуальні інвестиційні рахунки через систему «Дія».

Аргументовано, що незважаючи на виклики, зумовлені високим рівнем економічної невизначеності та воєнними діями, Україна демонструє високу резильєнтність інституцій. Інтеграція до панєвропейських платформ, таких як Target2-Securities, та участь у програмі «Цифрова Європа» відкривають нові горизонти для економічного зростання та технологічного лідерства. Україна трансформується з «кандидата на вступ» у стратегічного партнера, що робить вагомий внесок у кібербезпеку та цифрову суверенність європейського простору. Подальший успіх реформ залежатиме від здатності держави підтримувати темпи інституційної адаптації та забезпечувати прозорість і довіру на кожному етапі інтеграційного процесу.

==== **Список використаних джерел**

1. Алексєєнко Л. М., Дмитришин М. В., Юркевич О. М. Публічно-приватне управління інноваціями: фінансовий контент в умовах епістеміч-

- ності міжнародної трансакційної політики. *Світ фінансів*. 2025. №2. С. 135–149. DOI: 10.35774/SF2025.02.135
2. Алексеєнко Л. М., Квасовський О. Р., Стецько М. В. Міжнародна інноваційна діяльність за умов епістемісної невизначеності фінансової комунікації: євроінтеграційний дискурс. *Innovative Technologies of Marketing and Management in the Conditions of Transformational Changes: Abstracts of reports of the III International Scientific and Practical Conference (Khmelnyskyi, May 09, 2025)*. Khmelnyskyi: Khmelnyskyi Cooperative Trade and Economic Institute, 2025. С. 17–19.
 3. Алексеєнко Л., Стецько М. Інституційна роль державних банків у забезпеченні фінансової стабільності банківської системи та економічної безпеки України. *Економічний аналіз*. 2025. Том 35. №3. С. 254–265. DOI: <https://doi.org/10.35774/econa2025.03.254>
 4. Алексеєнко Л., Стецько М. Фінансова стабільність банківської системи України: виклики, ризики та напрями зміцнення. *Економічний аналіз*. 2025. Том 35. №2. С. 653–662. DOI: <https://doi.org/10.35774/econa2025.02.653>
 5. Алексеєнко Л., Таранов І. Фінансові, гуманітарні та оборонні компроміси в умовах епістемічної невизначеності політики: теоретичний концепт. *Світові тенденції та перспективи розвитку фінансової системи України: Матеріали XVIII Міжнар. наук.-практ. конф. (м. Київ, 22 травн. 2025 р.)*. Київ: Київський національний університет імені Тараса Шевченка, 2025. С. 14–16.
 6. Дугельний Н. Таксономія у форматі iXBRL: порядок подання, відповідальність та практичні аспекти застосування. *Аудит-Інвест*. 26.11.2025. URL: <https://audit-invest.com.ua/articles/blog/ixbrl-taksonomiya-poryadok-podannya-vidpovidalnist>
 7. Квасовський О. Р., Алексеєнко Л. М., Тулай О. І. Ідентифікація фінансових трендів у парадигмі глобальної трансакційної політики: міждисциплінарний підхід. *Модерні фінанси: глобальні виклики і національна безпека*. Монографія / за ред. д. е. н., проф. А. І. Крисоватого. Тернопіль: Економічна думка, 2025. С. 267–280.
 8. Притюпа В. Новий санкційний режим НКЦПФР з 1 січня 2026 року: що змінюється для емітентів та учасників ринків капіталу. *REPORTOLOGIA*. 16.11.2025. URL: <https://reportologia.com/?p=138>
 9. Alekseyenko L. M., Tulai O. I., Artemenko L. B. Digital Technologies in the Transformation of the Global Financial Security System: a Theoretical and Social Concept. *Life on the cutting edge: Science. Libraries. Society* :

- Scientific monograph. Riga, Latvia : «Baltija Publishing», 2025. P. 344–364. DOI: <https://doi.org/10.30525/978-9934-26-535-8-19>
10. Alekseyenko L., Tulai O., Dmytryshyn M., Stetsko M., Kvasnytsia O., Vilchynskyi V. Information Assistance for Regulation of Financial Market Business Intelligence in the Context of Global Reset. *Achieving Sustainable Business Through AI, Technology Education and Computer Science. Studies in Big Data* / Allam Hamdan (eds). Vol 163. Cham: Springer, 2024. P. 679–691. DOI: https://doi.org/10.1007/978-3-031-73632-2_58
11. Claudia Buch: Staying the course in troubled waters – safeguarding the stability of the global banking system. *BIS*. April 25, 2025. URL: <https://www.bis.org/review/r250429f.htm>
12. Commission presents a financial support package for Ukraine for 2026–2027. *European Commission*. January 14, 2026. URL: https://ec.europa.eu/commission/presscorner/detail/en/ip_26_90
13. Commission unveils two solutions to support Ukraine’s financing needs in 2026–2027. *reliefweb*. Dec. 3, 2025 URL: <https://reliefweb.int/report/ukraine/commission-unveils-two-solutions-support-ukraines-financing-needs-2026-2027>
14. DIGITAL 2025–2027: An investment in Europe’s next digital leap. *DEDEP.eu*. URL: <https://dedep.eu/news/digital-2025-2027-investment-europes-next-digital-leap>
15. Digital Europe Guide – Part 1: Introduction to the Digital Europe Programme 2025–2027. *EUcalls*. November 28, 2025. URL: <https://eucalls.net/blog/digital-europe-guide-part-1-introduction-to-the-digital-europe-programme-2025-2027>
16. Dmytryshyn M., Ionin Y., Tulai O., Krupka I., Alekseyenko L., Stetsko M. Communication Support for the Management of Socio-Economic Processes in the Context of Global Security. *Sustainable Data Management. Studies in Big Data* / Reem Khamis Hamdan (eds). Vol 171. Cham: Springer, 2025. P. 131–144. DOI: https://doi.org/10.1007/978-3-031-83911-5_12
17. European Commission has presented a proposal for a new financial instrument for Ukraine of up to €90 billion. *Ministry of Finance of Ukraine*. January 14, 2026. URL: https://mof.gov.ua/en/news/european_commission_has_presented_a_proposal_for_a_new_financial_instrument_for_ukraine_of_up_to_90_billion-5545
18. Gourinchas P.-O. The Global Economy Enters a New Era. *IMF Blog*. April 22, 2025. URL: <https://www.imf.org/en/Blogs/Articles/2025/04/22/the-global-economy-enters-a-new-era>

19. (Grace) Qing Hao, Andi Li. Economic policy uncertainty and institutional portfolio investment. *Financial Management*. 2025. Vol. 54, Issue 2. P. 271–304. DOI: 10.1111/fima.12478
20. Investments for everyone. What the draft law on personal investment accounts offers. *National Securities and Stock Market Commission*. December 25, 2025. URL: <https://www.nssmc.gov.ua/investytsii-dlia-kozhnoho-shcho-proponuie-zakonoproiekt-pro-osobovi-investytsiini-rakhunky/>
21. Neervoort S. Statement on Investor Concerns About Shareholder Rights and SEC Policy Before the SEC’s Investor Advisory Committee. *Harvard Law School Forum on Corporate Governance*. February 9, 2026. URL: <https://corpgov.law.harvard.edu/2026/02/09/statement-on-investor-concerns-about-shareholder-rights-and-sec-policy-before-the-secs-investor-advisory-committee/>
22. NSSMC and NBU agreed on steps to develop capital markets: results of a meeting. *National Securities and Stock Market Commission*. January 30, 2026. URL: <https://www.nssmc.gov.ua/en/nktsfpfr-ta-nbu-uzhodyly-kroky-shchodo-rozvytku-rynkyv-kapitalu-pidsumky-zustrichi/>
23. Olli Rehn: The European economy in the new landscape of power politics and trade protectionism. *BIS*. April 24, 2025. URL: <https://www.bis.org/review/r250429e.htm>
24. T2S and CBF Releases – Information on the production launch in June 2025. *clearstream*. June 16, 2025. URL: <https://www.clearstream.com/clearstream-en/securities-services/settlement/d24055-4233228>
25. TARGET2-Securities: Review of current model and future prospects. *AFME*. June 5, 2024. URL: <https://www.afme.eu/publications/reports/target2-securities-review-of-current-model-and-future-prospects/>
26. Tulai O., Alekseyenko L., Dmytryshyn M., Yatsukh R., Zapolskyi O., Bilan O. Adaptive Information of the Financial System to the Challenges of Global Uncertainty. *Tech Fusion in Business and Societ. Studies in Systems, Decision and Control* / Reem Khamis Hamdan (eds). Vol. 234. Cham: Springer, 2025. P. 165–178. DOI: https://doi.org/10.1007/978-3-031-84636-6_14
27. Ukraine Facility. Enlargement and Eastern Neighbourhood. *European Commission*. URL: https://enlargement.ec.europa.eu/funding-technical-assistance/ukraine-facility_en
28. Ukraine’s case: Moving towards the EU’s single digital market. *e-Governance Academy*. December 3, 2025. URL: <https://ega.ee/ukraines-case-moving-towards-eus-single-digital-market/>

29. Yefremova B. Ukraine's Path to EU Accession. *Raiffeisen Bank International*. December 10, 2025. URL: <https://www.rbinternational.com/en/raiffeisen/blog/market-trends/ukraines-path-to-eu-accession.html>

3.2. Ринок гречки в Україні в умовах воєнної економіки

Беженар Інна Миколаївна

кандидат економічних наук, старший дослідник

старший науковий співробітник

ННЦ «Інститут аграрної економіки» (м. Київ)

Дослідження ринку гречки є складовою частиною аналізу глибинних трансформацій, що відбуваються в економіці України внаслідок повномасштабного воєнного вторгнення Російської Федерації. Вивчення окремих сегментів агропродовольчого ринку в умовах збройного конфлікту дозволяє комплексно оцінити не лише господарські втрати, а й адаптивні механізми, що виникають у відповідь на виклики воєнного часу. Ринок гречки може бути унікальним мікрокосмом воєнної економіки, де відображаються її ключові риси: геодецентралізація виробництва через окупацію та бойові дії, енергетична криза, демографічні зсуви в структурі споживачів, психологічні фактори ажіотажного попиту, переорієнтація виробничих потужностей, трансформація ланцюгів постачання та цифровізація ринкових відносин¹.

Актуальність теми зумовлена тим, що гречка (*Fagopyrum esculentum*) – це не лише традиційна сільськогосподарська культура, а й стратегічний харчовий резерв, що набуває особливого значення в умовах дестабілізації продовольчих систем. Ажіотажний попит на гречку в перші місяці війни відображав не лише економічні очікування, а й колективну потребу у відчутті безпеки. Досвід країн, що пережили збройні конфлікти, свідчить: продовольча безпека є одним

¹ Див.: Сидякіна О. В., Іванів М. О. Виробництво гречки: стан, виклики та перспективи. *Аграрні інновації*. 2025. №29. С. 126–132. DOI: <https://doi.org/10.32848/agrar.innov.2025.29.21>

із перших наслідків, що зазнають критичного тиску в умовах війни¹. Проте, на відміну від катастрофічних сценаріїв, зафіксованих в деяких конфліктних регіонах світу², Україна демонструє модель стійкості, що заслуговує на окремий науковий аналіз.

Метою роботи є комплексний аналіз адаптивних механізмів галузі, її структурної перебудови та ролі в забезпеченні продовольчої безпеки.

Наукова новизна дослідження полягає в комплексному аналізі ринку гречки як індикатора стану агропродовольчої системи в умовах воєнної економіки; типологізації виробників та сегментації споживачів на основі ринкових даних 2024–2025 рр.; запропонованому методі демографічного оцінювання чисельності населення через норми споживання продукту; аналізі впливу цифровізації комунікацій на споживчу поведінку та ціноутворення як чинника «воєнної ринкової психології».

Методологічну основу дослідження складають: методи порівняльного аналізу (для зіставлення виробничих показників 2023–2025 рр. та регіональних відмінностей), метод кейс-стаді (детальний аналіз діяльності Сквирського КХП (досліджувалися напрями експорту, упровадження безглютенових стандартів та перехід на енергоавтономію) та ТОВ «ТЕРРА» (вивчалися асортиментна політика, ринки збуту та сертифікація), моніторинг роздрібних цін у торговельних мережах, статистичний аналіз відкритих даних Державної служби статистики України та оперативних звітів АПК, а також контент-аналіз медіасередовища для оцінки впливу цифрових комунікацій на поп. Інформаційну базу склали офіційні статистичні дані, публікації галузевих видань, корпоративна звітність підприємств та результати моніторингу цін у другому півріччі 2025 року.

¹ Див.: Leal Filho W., Fedoruk M., Eustachio J. H. P. P., Barbir J., Lisovska T., Lingos A., Baars C. How the War in Ukraine Affects Food Security. *Foods*. 2023. Vol. 12, No. 21. Article 3996. DOI: 10.3390/foods12213996; El Bilali H., Ben Hassen T. Disrupted harvests: how Ukraine – Russia war influences global food systems – a systematic review. *Policy Studies*. 2024. Vol. 45, Issue 3–4. P. 310–335. DOI: 10.1080/01442872.2024.2329587.

² Див.: Ben Hassen T., El Bilali H. Conflict in Ukraine and the unsettling ripples: implications on food systems and development in North Africa. *Agriculture & Food Security*. 2024. Vol. 13. Article number 16. DOI: 10.1186/s40066-024-00467-3.

Аналіз сучасного стану ринку гречки в Україні вказує на те, що у 2025 році він перейшов у фазу глибокої структурної трансформації. Ця культура сьогодні набуває нових значень, стаючи одночасно інструментом стратегічної продовольчої безпеки, об'єктом високотехнологічної переробки та ключовим елементом маркетингових стратегій здорового харчування. Означений процес зумовлений поєднанням макроекономічних чинників, демографічних зсувів внаслідок міграційних процесів та стрімкої цифровізації споживчої поведінки.

Гречка посідає особливе місце в структурі продовольчої безпеки України завдяки відносно стабільному внутрішньому попиту, високій адаптивності до ґрунтово-кліматичних умов та можливості вирощування в господарствах різних масштабів. У період воєнного стану культура виконує функцію індикатора стану національної продовольчої системи. Водночас твердження щодо її стійкості до радіаційного забруднення потребують обережної інтерпретації, оскільки здатність культури до акумуляції радіонуклідів залежить від типу ґрунту, агрохімічних характеристик та конкретного ізотопу¹. Попри стратегічний статус, галузь перебуває в стані тривалої регресії, гречка в 2022–2024 рр. пережила класичний цикл ажіотажного попиту → цінового буму → перевиробництва → обвалу цін → скорочення площ. У грудні 2021 р. ціна становила близько 47 грн/кг, а вже у лютому 2022 р. – 50,48 грн/кг. Максимальна ціна – 96,01 грн/кг зафіксована у серпні 2022 р. У серпні 2023 р. ціни знизились до 45,61 грн/кг нижче довоєнного рівня. Новий цикл зростання – у квітні 2024 р. ціна становила 26,36 грн/кг, відтоді поступово зростала.

Воєнні дії здійснили суттєвий негативний вплив на виробничу базу галузі². Попри це, скорочення виробництва гречки в Україні ви-

¹ Див.: Стратегічна культура: як порахувати кількість населення за кількістю споживання гречки. *AgroPortal*. 11.11.2025. URL: <https://agroportal.ua/publishing/intervyu/strategichna-kultura-yak-porahuvati-kilkist-naselennya-za-kilkistyu-spozhyvannya-grechki>

² Див.: Немає ні ціни, ні посівів – що з гречкою в Україні у 2024. *Kurkul*. 05.07.2024. URL: <https://kurkul.com/spetsproekty/1608-nemaye-ni-tsini-ni-posiviv--scho-z-grechkoju-v-ukrayini-u-2024>; Чи загрожуватиме Україні дефіцит гречки? *AgroReview*. 24.10.2025. URL: <https://agoreview.com/content/roslynny/chy-zagrozhuye-ukrayini-deficyt-grechky/>

явилося меншим, ніж прогнозувалося на початку повномасштабного вторгнення, що є свідченням здатності децентралізованих малих і середніх фермерських господарств до більш швидкої адаптації в умовах конфлікту порівняно з великими агрохолдингами. Досвід інших країн, що зазнали збройних конфліктів, свідчить про значно глибші втрати аграрного виробництва, що дозволяє розглядати українську модель адаптації як відносно стійку¹.

Відсутність великих агрохолдингів у сегменті гречки зумовлена поєднанням факторів: відносно нижчою маржинальністю порівняно з експортно орієнтованими культурами, високою залежністю врожайності від погодних умов та відсутністю довгострокових державних стимулів².

За авторськими оцінками на основі аналізу галузевих даних, структуру виробництва можна умовно розподілити на три приблизно рівні сегменти. Першу третину загального обсягу виробництва забезпечують одноосібники та домогосподарства, які вирощують культуру на присадибних ділянках для власних потреб або для реалізації на локальних ринках. Це категорія виробників, що найменше залежить від ринкових коливань вартості добрив чи палива, проте вона є найбільш технологічно консервативною. Другу третину формують малі фермерські господарства із земельним банком від 50 до 200 гектарів, для яких гречка є ідеальним інструментом сівоzmіни, оскільки вона дозволяє очистити поле від бур'янів та поліпшити структуру ґрунту без значних інвестицій у пестициди. Останню третину ринку посідають середні сільськогосподарські підприємства, які мають достатню тех-

¹ Див.: El Bilali H., Ben Hassen T. Disrupted harvests: how Ukraine – Russia war influences global food systems – a systematic review; Kutsmus N., Zinchuk T., Usiuk T., Prokopchuk O., Palamarchuk T. War in Ukraine: Impact on global agri-food trade. *Scientific Horizons*. 2024. Vol. 27, No. 3. P. 130–142. DOI: 10.48077/scihor3.2024.130; OECD-FAO Agricultural Outlook 2024–2033. Paris: OECD Publishing, 2024. 335 p. DOI: 10.1787/4c5d2cfb-en; Satyr L., Zadorozhna R., Kepko V., Stadnik L. Sustainability of Food Systems: Ukraine's Agricultural Sector in the Face of War. *Scientia Agriculturae Bohemica*. 2024. Vol. 55, No. 1. P. 1–13. DOI: 10.7160/sab.2024.550101.

² Див.: Україна в сезоні-2025 скоротила виробництво гречки на 15%, проте підстав для ажіотажу немає – галузева асоціація. *Інтерфакс-Україна*. 29.10.2025. URL: <https://interfax.com.ua/news/economic/1116531.html>; Чи загрожує Україні дефіцит гречки?

нічну базу для забезпечення повного циклу вирощування та часто здійснюють первинну очистку або навіть переробку врожаю¹. Вихід великих компаній із ринку створив ситуацію, де пропозиція стала менш консолідованою, що посилює вплив цінових коливань на рішення фермерів щодо площ посівів у наступних сезонах.

Таблиця 1

Типологія та структурно-функціональні характеристики виробників гречки в Україні

Типологія виробників	Частка у виробництві (%)	Ключові характеристики та мотивація	Технологічний рівень
Одноосібники (присадибні ділянки)	33%	Самозабезпечення, локальний обмін, мінімальні витрати	Традиційний, ручна праця
Малі фермери (50–200 га)	33%	Оптимізація сівозміни, мінімізація хімнавантаження	Середній, використання стандартної техніки
Середні підприємства (понад 200 га)	34%	Ринкова орієнтація, експортні перспективи, переробка	Високий, інтенсивні таощадні технології

Джерело: авторська типологізація на основі даних Державної служби статистики України та публікацій галузевих асоціацій².

Частка України в глобальному виробництві є помірною (10,5% у середньому за 2000–2023 рр.), однак у європейському контексті вона

¹ Див.: Переваги вирощування гречки в сезоні 2023 назвали фахівці. *SuperAgronom.com*. 03.02.2023. URL: <https://superagronom.com/news/16671-perevagi-viroshchuvannya-grechki-v-sezoni-2023-nazvali-fahivtsi>; Технологія вирощування гречки. *AgroApp*. 13.03.2025. URL: <https://agroapp.com.ua/uk/blog/tehnologiya-viroshhuvannya-grechki/>

² Див.: Переваги вирощування гречки в сезоні 2023 назвали фахівці; Технологія вирощування гречки; Україна ризикує втратити експортні ринки гречки через невизначену ситуацію з урожаєм. *Landlord*. 01.09.2024. URL: <https://landlord.ua/news/roslinnistvo/ukrayina-ryzykuye-vtratyty-eksportni-rynky-grechky-cherez-nevyznachenu-sytuacziyu-z-urozhayem/>

зберігає потенціал зростання, зокрема в сегменті органічної та нішевої продукції. Така позиція відкриває можливості для диверсифікації ринків збуту за умови технологічної модернізації та сертифікації виробництва. Державна політика щодо нішевих культур у воєнний час залишається фрагментарною. Відсутність довгострокових програм підтримки гречки знижує інвестиційну привабливість культури. Разом із тим, уряд запровадив короткострокові компенсаційні механізми для фермерів, що частково стабілізувало виробництво. У 2024 р. фермери отримували 4 тис. грн/га, а ті, що перебувають на деокупованих територіях, – 8 тис. грн/га. Тобто 8 тис. грн – це спеціальна надбавка лише для деокупованих районів, а не загальний рівень підтримки. Разом із тим, наявний механізм підтримки залишається декларативним: постанова Кабінету Міністрів про дотування виробників гречки формально діє, однак фактичне бюджетне фінансування є недостатнім для зміни поведінки аграріїв. Держава фактично усунулась від активного регулювання нішевих культур, перекладаючи відповідальність за стабільність ринку на ринкові механізми в умовах, коли ці механізми свідомо спотворені воєнними ризиками, енергетичною кризою та інформаційними маніпуляціями. Аналітики прогнозували скорочення виробництва ще на початку 2024 р., бо гречка продавалась нижче собівартості, що й спричинило відмову аграріїв від неї. Регуляторні бар'єри, зокрема складність сертифікації органічної продукції та обмежений доступ до кредитних ресурсів, стримують розвиток сегмента, що створює ризик залежності від імпорту у неврожайні роки.

Виробничий цикл гречки в Україні у 2025 році демонструє циклічність через високу цінову еластичність пропозиції. Після надлишку у 2023 році (урожай 207,4 тис. тонн), що спричинило обвал закупівельних цін, посівні площі суттєво скоротилися¹. У 2025 році посіви гречки склали 69,1 тис. га проти 90,3 тис. га у 2024-му – падіння на 23%, зумовлене низькою рентабельністю та переходом виробників на більш прибуткові експортно орієнтовані культури. Отриманий урожай склав 83,3 тис. тонн (86% площ зібрано), що на 15% нижче за показник 2024 року (126,9 тис. тонн). Закупівельні ціни

¹ Див.: Немає ні ціни, ні посівів – що з гречкою в Україні у 2024.

у 2024 році падали до 6 000–8 500 грн/т при собівартості близько 15 000 грн/т, тоді як роздрібні зросли до 40–50 грн/кг¹.

Географія виробництва сконцентрована переважно в Поліссі та Лісостепу. Таблиця 2 демонструє регіональний розподіл виробничих показників за 2024 рік.

Таблиця 2

**Регіональні показники виробництва гречки в Україні за 2024 роком
(лідери галузі)**

Область	Площа 2024 (тис. га)	Урожайність (т/га)	Валовий збір (тис. т)	Зміна площі з 2023
Рівненська	16,6	1,45	24,1	+8,9 тис. га
Житомирська	15,8	1,58	24,9	– 4,6 тис. га
Хмельницька	7,4	2,53	18,7	– 4,0 тис. га
Тернопільська	8,7	1,73	15,1	Стабільно
Вінницька	5,7	1,74	9,9	Середня
Дніпропетровська	1,0	3,41–3,60	3,4–3,6	Інтенсивна

Джерело: складено автором на основі даних Державної служби статистики України².

¹ Див.: Аналіз ринка гречихи України 2025 рік. *Pro-Consulting*. URL: <https://pro-consulting.ua/ua/issledovanie-rynka/analiz-rynka-grechihy-ukrainy-2025-god>; В Україні врожай гречки у 2025 році зменшився на 15%: очікується зростання цін. *AgroReview*. 05.11.2025. URL: <https://agoreview.com/content/roslyny/ukrayini-vrozhaj-grechky-2025-roczii/>; Україна в сезоні-2025 скоротила виробництво гречки на 15%, проте підстав для ажіотажу немає – галузева асоціація. *Інтерфакс-Україна*. 29.10.2025. URL: Див.:; Україні прогнозують можливі проблеми з якістю гречки: які причини. *Коммерсант український*. 30.10.2025. URL: <https://komersant.ua/ukraini-prohnozuiut-mozhlyvi-problemy-z-iakistiu-hrechky-iaki-prychyny/>; Хмельницька В. В Україні очікують зростання цін на гречку: в чому причина. *ТСН*. 30.10.2025. URL: <https://tsn.ua/groshi/v-ukrayini-ochikuiut-zrostannia-tsin-na-hrechku-v-chomu-prychyna-2946464.html>.

² Див.: В 2024 році найвища середня врожайність гречки 3,6 т/га, проса – 3 т/га. *SuperAgronom.com*. 19.11.2024. URL: <https://superagronom.com/news/19878-v-2024-rotsi-nayvischa-serednya-vroжайnist-grechki-36-t-ga-prosa-3-t-ga>; Названо ТОП-3 областей-лідерів за площами та урожайністю гречки. *SuperAgronom.com*. 11.10.2024. URL: <https://superagronom.com/news/19684-nazvano-top-3-oblastey-lideriv-zaploschami-ta-uroжайnistyu-grechki>; Площі під гречкою найменші за останні 3 роки через низьку рентабельність. *SuperAgronom.com*. 08.07.2024. URL: <https://superagronom.com/news/19200-ploschi-pid-grechkoyu-naymenshi-za-ostanni-3-roki-cherez-nizku-rentabelnist>

У 2025 році Рівненщина засіяла 13,7 тис. га, Житомирщина – 12,9 тис. га, Хмельниччина продемонструвала незначне зростання. Висока врожайність у Хмельницькій (2,5 т/га) порівняно із середньою по країні (1,4 т/га) зумовлена активним застосуванням хелатних добрив та прогресивних агротехнологій.

Сезон 2025 року характеризувався несприятливими погодними умовами. Аномально високі температури на початку літа негативно вплинули на процеси цвітіння та запилення, що є критичним для цієї ентомофільної культури. Наступні рясні опади під час жнив призвели до того, що значна частина врожаю втратила кондиційні якості та була переведена в категорію фуражного зерна для потреб тваринництва¹. За врожайності 1,4 т/га та фактично обмолочених 86% площ валовий збір склав близько 83–85 тис. т, що узгоджується з оперативними оцінками.

Таблиця 3

Порівняльна характеристика виробничих показників ринку гречки в Україні у 2024–2025 рр.

Показник виробництва	Значення за 2025 рік	Порівняння з 2024 роком
Загальна посівна площа	69,1 тис. га	– 23,5%
Обмолочено площ (на кінець жовтня)	86%	–
Середня врожайність	1,4 т/га (14 ц/га)	– 12,5%
Валовий збір (попередньо)	83,3 тис. т	– 15,0%
Питома вага якісного зерна	Знижена через опади	Негативна динаміка

Джерело: складено автором на основі даних Державної служби статистики України та оперативно-аналітичних звітів АПК.

Надані показники свідчать про те, що виробництво гречки на внутрішньому ринку у 2025 році скоротилося на 15% порівняно з попереднім роком. Проте, ураховуючи загальне скорочення чисельнос-

¹ Див.: Стратегічна культура: як порахувати кількість населення за кількістю споживання гречки.

ті населення та низькі норми споживання, цей обсяг залишається достатнім для забезпечення внутрішніх потреб без критичної залежності від імпорту за умови відсутності штучного дефіциту¹.

Успіх у вирощуванні гречки сьогодні базується на розумінні її біологічних переваг та вмінні інтегрувати їх у сучасні бізнес-процеси. Одним із найбільш привабливих аспектів є можливість вирощування гречки як поживної культури після озимих зернових або ячменю, що суттєво підвищує рентабельність використання землі². Хоча гречка традиційно вважається невибагливою, досвід господарств у Хмельницькій та Дніпропетровській областях підтверджує, що застосування хелатних добрив (органічних сполук макро- та мікроелементів) може підвищити врожайність на 10–25%. Ключовим є позакореневе підживлення під час бутонізації та початку цвітіння. Важливою інновацією є відмова від хлористих сполук у добривах, оскільки гречка є надзвичайно чутливою до іонів хлору, які гальмують фотосинтез та знижують нектаропроодуктивність квіток, негативно впливаючи на бджолозапилення³.

Рентабельність гречки є циклічною і залежить від балансу внутрішнього виробництва. За оцінками галузевих асоціацій, вирощування гречки може приносити до 200% прибутку, якщо закупівельна ціна на зерно тримається на рівні 25 грн/кг. У 2020–2021 роках культура показувала рекордні 63% прибутковості, що стимулювало фермерів розширювати посіви. Проте успіх 2023 року (урожай понад 210 тис. тонн, +43% приріст) призвів до перенасичення ринку при внутрішньому споживанні лише 110–125 тис. тонн⁴. Типовий бізнес-план вирощування у 2024 році містив: витрати на обробку ґрунту – близь-

¹ Див.: Україна в сезоні-2025 скоротила виробництво гречки на 15%, проте підстав для ажіотажу немає – галузева асоціація.

² Див.: Вирощування гречки в Україні: технологія та рентабельність. *АгроЕліта*. 28.01.2024. URL: <https://agroelita.info/vyroshchuvannya-hrechky-v-ukraini-tekhnohiiia-ta-rentabelnist/>

³ Див.: Технологія вирощування гречки в Україні. *glendeal*. 25.02.2025. URL: <https://glendeal.com/ua/blog/tehnologiya-vyroshhuvannya-grechky-v-ukrayini/>

⁴ Див.: Вирощування гречки в Україні: технологія та рентабельність; Держстат України фіналізував показники врожаю-2023. *АПК-Інформ*. 26.04.2024. URL: <https://www.apk-inform.com/uk/news/1541179>

ко 3 000 грн/га, насіння – $\approx 1\,500$ грн/га, добрива та засоби захисту – 3 500–4 000 грн/га. Загальна собівартість коливалася в межах 12 000–15 000 грн/га, що за врожайності 1,5 т/га та ціні реалізації 15 000–18 000 грн/т забезпечувало помірну прибутковість¹. Проте насправді у 2024 році, коли ринкова ціна зупинилася на рівні $\approx 12\,000$ грн/т, а собівартість у багатьох господарствах сягала 15 000 грн/га, рівень чистого прибутку став критично низьким або від’ємним. Саме це зумовило зниження економічної привабливості культури та переорієнтацію виробників на альтернативи. За експертними оцінками виробників, рівень рентабельності у 2025 р. коливався в межах 5–25% залежно від регіону та технології. Точні показники потребують уточнення за офіційною статистикою.

З урахуванням установлених тенденцій структурної децентралізації виробництва, підвищеної кліматичної волатильності, скорочення посівних площ та трансформації внутрішнього попиту доцільно розглянути кілька альтернативних сценаріїв розвитку ринку гречки України у середньостроковій перспективі до 2030 року.

Інерційний сценарій передбачає збереження поточних тенденцій без істотних змін у державній аграрній політиці та технологічній модернізації виробництва. За такого розвитку подій посівні площі стабілізуються в межах 65–75 тис. га, середня врожайність коливатиметься в діапазоні 1,3–1,6 т/га залежно від погодних умов, а валовий збір залишатиметься на рівні 80–100 тис. тонн, тобто достатнім для забезпечення внутрішнього попиту за відсутності шоків факторів. За цим сценарієм (модельна оцінка, а не статистичний прогноз) внутрішнє виробництво в середньому покриватиме 95–98% потреб, а частка імпорту (формально переважно з Казахстану, хоча частина поставок, за оцінками галузевих асоціацій, є реекспортом російської продукції через схему переробки) не перевищуватиме 2–5% і виконуватиме функцію балансування ринку в неврожайні роки. Галузь зберігатиме характер нішевого сегмента з переважанням малих і середніх виробників та низьким рівнем концентрації капіталу. Інерційний шлях розвитку є вразливим до кліматичних

¹ Див.: Технологія вирощування гречки.

та воєнних ризиків, проте не створює критичної загрози продовольчій безпеці.

Інноваційно-інтенсивний сценарій пов'язаний зі впровадженням сучасних агротехнологій, розвитком систем зрошення, використанням високопродуктивних сортів, цифрових систем моніторингу та розширенням програм державної підтримки нішевих культур. У такому випадку можливе підвищення середньої врожайності до 1,8–2,2 т/га та часткове відновлення посівних площ до 80–90 тис. га, що дозволить наростити валове виробництво до 140–180 тис. тон. За такого розвитку подій Україна не лише повністю забезпечує внутрішні потреби, але й формує стабільний експортний потенціал. Частка імпорту скорочується до мінімальних статистичних значень (менше 1%), натомість експорт може сягати 15–25% від валового збору. Галузь поступово інтегрується в сегмент продукції з підвищеною доданою вартістю (органічна, безглютенова, функціональна продукція), що дозволить збільшити маржинальність виробництва та розширити експортні можливості. Такий сценарій передбачає перехід від моделі самозабезпечення до моделі конкурентної спеціалізації.

Регресивний сценарій реалізується у випадку посилення кліматичних ризиків, відсутності стимулюючої політики та збереження високої виробничої волатильності. У цьому випадку можливе подальше скорочення посівних площ нижче 60 тис. га, зниження врожайності через деградацію технологій та падіння валового збору до 50–70 тис. тонн. За такого сценарію внутрішнє виробництво перестає покривати потреби країни (орієнтовно 75–80 тис. тонн), що призводить до структурного зростання імпорту (або зростання імпортової залежності у неврожайні роки). Частка ввезеної продукції може сягнути 15–25%, а в окремі, особливо неврожайні роки – перевищити 30%. Зниження інвестиційної привабливості культури та зростання імпортової залежності створюють реальну загрозу продовольчій безпеці. Виробництво ще більше зміститься до дрібнотоварного сектору, що зменшить технологічний потенціал галузі та зробить її вразливою до зовнішніх шоків.

Порівняльний аналіз сценаріїв свідчить, що ключовими детермінантами розвитку ринку гречки в Україні залишаються: рівень тех-

нологічної модернізації; інституційна підтримка нішевих культур; адаптація до кліматичних змін; стабільність внутрішнього попиту. Найбільш життєздатним для забезпечення продовольчої безпеки та експортного потенціалу України є інноваційно-інтенсивний сценарій, який базується на технологічному переозброєнні галузі. За умови реалізації інноваційно-інтенсивного сценарію галузь може перейти від статусу стабілізуючого елемента внутрішньої продовольчої системи до сегмента з експортним потенціалом та підвищеною економічною ефективністю. В іншому випадку ринок функціонуватиме в режимі підтримання мінімального самозабезпечення залежністю від погодних факторів.

Виробництво зерна є лише половиною успіху, адже основна додана вартість створюється на етапі переробки, де Україна має потужних гравців, здатних конкурувати на глобальному рівні. Переробка гречки є технологічно складним процесом, що містить очищення, калібрування, гідротермічну обробку (парування) та лушення. Скви́рський КХП є одним із найстаріших та найбільш модернізованих підприємств галузі – показовий приклад еволюції від заготовельного пункту до експортного гіганта. Станом на 2024–2025 роки комбінат переробляє понад 4500 тонн зерна щомісяця¹. Підприємство експлуатує гречану лінію потужністю 200 тонн на добу, а також лінії для вівса (90 т/добу) та кукурудзи (140 т/добу), що дозволяє диверсифікувати ризики при неврожаї однієї з культур². ТМ «Скви́рянка» активно співпрацює з Українською спілкою целиакії, представляючи серію з 6 продуктів (крупа екстра, пластівці, борошно), які проходять суворий контроль на відсутність слідів глютену. Це дозволяє підприємству займати преміальну нішу як на внутрішньому ринку, так і в країнах ЄС³. Близько 40% продукції експортується до 85 країн світу (після повномасштабного вторгнення ця цифра суттєво знизилася), нещодавно вдалося вийти на ринок Китаю – надзвичайно складне

¹ Див.: Скви́рський комбінат хлібопродуктів (Скви́рянка). *Elevatorist.com*. URL: <https://elevatorist.com/kompanii/421-skvirskiy-kombinat-hleboproduktov>; Скви́рянка. Офіційний сайт. URL: <https://skviryanka.com.ua/uk/>.

² Див.: Вирощування гречки в Україні: технологія та рентабельність.

³ Див.: Скви́рянка. Офіційний сайт.

завдання з огляду на вимоги до сертифікації¹. Продукція має сертифікати ISO 9001, ISO 22000, «Кошер» та «Халяль», що є критично важливим для експорту в арабські країни та Ізраїль².

Харківська компанія «ТЕРРА» представляє кейс успішної роботи в сегменті продуктів швидкого приготування. Підприємство спеціалізується на виробництві натуральних продуктів на основі зернових і бобових культур, де гречка займає вагоме місце³.

Таблиця 4

**Виробничо-технологічний потенціал та ринкова позиція
ТОВ «ТЕРРА»**

Показник підприємства «ТЕРРА»	Значення	Характеристика
Кількість виробничих ліній	5 круп'яних, 3 для пластівців	Повний цикл переробки
Потужність фасування	3 млн каш, 5 млн коробок/міс.	7 автоматизованих ліній
Асортимент (SKU)	понад 150 одиниць	Натуральні каші, супи, гранола
Географія експорту	понад 60 країн (53 країни (2018 р.) 2019–2021 рр. – поступово додавалися нові ринки (Нова Зеландія, Фіджі, Туреччина, Алжир, Єгипет, Японія, Бельгія, Бразилія, Йорданія, Греція, Саудівська Аравія) 2022 р. – Албанія, Італія, Нігерія)	Робота в цілодобовому режимі
Сертифікація	FSSC 22000, Organic Standard, FDA	Відповідність світовим стандартам

Джерело: складено автором на основі корпоративної звітності та офіційних даних ТОВ «ТЕРРА»⁴.

¹ Див.: Сквирянка. Офіційний сайт.

² Див.: Сквирянка. Офіційний сайт; Технологія вирощування гречки в Україні.

³ Див.: Сквирський комбінат хлібопродуктів (Сквирянка).

⁴ Там само.

Стратегічною відповіддю переробної галузі на виклики війни стало прагнення до повної енергоавтономії. Провідні підприємства, зокрема Сквирський КХП та «ТЕРРА», успішно впроваджують технології використання гречаного лушпиння як висококалорійного біопалива, що дозволяє підтримувати безперебійний цикл виробництва в умовах дефіциту електроенергії. Лушпиння гречки дозволяє заводам досягати майже повної енергоавтономії. Процес виробництва гречаної крупи потребує значної кількості пари/тепла для сушіння, й інвестиції у твердопаливні котли стали відповіддю на енергетичну кризу.

Кейс «ТЕРРА» демонструє важливість переходу від продажу сировини до реалізації готових брендovаних товарів. Продукція представлена у зручних упаковках, містить натуральні фруктові-ягідні та овочеві добавки, що відповідає сучасним трендам здорового харчування¹.

Україна впевнено закріплюється в трійці найбільших експортерів органічної продукції до ЄС, а гречка є ідеальним кандидатом для органічного землеробства через свою природну конкурентоспроможність щодо бур'янів та відсутність потреби в агресивній хімії². Органічна гречка, сертифікована за стандартами «Organic Standard», користується величезним попитом у Німеччині та Польщі³. Ціна на таку продукцію на західних ринках може бути в 1,5–2 рази вищою за звичайну, а органічна лінійка Сквирського КХП розвивається випереджаючими темпа-

¹ Див.: Конкуренція в круп'яному ряді дуже висока. Кейс ТМ «Сквирянкa». *Пропозиція*. 06.07.2017. URL: <https://propozitsiya.com/articles/dosvid-hospodarstv/konkurentsia-v-krupyanomu-ryadi-duzhe-vysoka-keys-tm-skvyryanka>; Terra. Офіційний сайт. URL: <https://terra.ua/>

² Див.: Україна увійшла до топ-3 постачальників органічної продукції до ЄС. *AgroPortal*. 27.05.2025. URL: <https://agroportal.ua/news/ukraina/ukrajina-uviyshla-do-top-3-postachalnikov-organichnoji-produkciji-do-yes>; Ярош В. Зростання без хімії: українські органічні продукти підкорили ЄС та освоюють вітчизняний ринок. *Економічна правда*. 25.05.2025. URL: <https://pravda.com.ua/biznes/zrostannya-bez-himiji-ukrajinski-organichni-produkti-pidkorili-yes-ta-osvoyuyut-vitchiznyaniy-rinok-807099/>

³ Див.: Ranic M, Knez M, Gurinovic M, Vidovic N, Stamataki E, Karapataki K, Zouaghi A, Yercan M, Gunden C, Atakan P, Péter C, Renáta H, Schaer B, Tisseyre C, Konstadinos M. Exploring buckwheat's potential – developing innovative dishes, sensory evaluation, consumer acceptance and market integration in Europe: a cross-country analysis. *Frontiers in Sustainable Food Systems*. 2025. Vol. 9. Article 1673883. DOI: 10.3389/fsufs.2025.1673883.

ми¹. Загалом Україна є одним із помітних постачальників обробленої гречки до країн ЄС за митним кодом 1104 29 (оброблене зерно гречки та інших круп), експортна виручка у 2023 році склала 15,72 млн доларів США. Основними покупцями традиційно є країни з активною українською діаспорою та розвиненим попитом на гречану продукцію – Молдова, Чехія, Італія, Франція та Велика Британія.

Незважаючи на значні успіхи, галузь стикається з низкою перешкод. Відсутність системної державної підтримки селекції призводить до того, що фермери часто використовують насіння низької якості. Поки внутрішня ціна на гречку не досягне стабільно високого рівня, аграріям вигідніше сіяти ріпак чи сою із гарантованим збутом на зовнішніх ринках. До війни Росія та Казахстан активно демпінгували на європейських ринках, і Україна лише частково відвоювала ці позиції. Збереження й розширення ринків вимагає постійної наявності товарних партій, що стає складним при скороченні площ. Висока вартість фрахту та обмеження сухопутних кордонів підвищують кінцеву ціну української гречки в Європі, знижуючи її конкурентоспроможність².

Ціноутворення на ринку гречки у 2025 році характеризується вираженим висхідним трендом як реакцією на зменшення пропозиції та загальні інфляційні процеси. Протягом року зафіксовано подорожчання продукту на 30% у річному вимірі. Таке зростання не є лінійним і часто залежить від сезонних чинників та медійного фону. Логістична складова залишається складною через зростання вартості палива та дефіцит спеціалізованого транспорту: ціна гречки у віддалених від виробництва регіонах (наприклад, південних областях) може бути на 10–15% вищою за середню по країні. Ціноутворення також формується під впливом імпорту: присутність дешевшої продукції з Ка-

¹ Див.: Ринок в очікуванні змін: що буде з гречкою в Україні. *AgroPortal*. 28.08.2024. URL: <https://agroportal.ua/publishing/lichnyi-vzglyad/rinok-v-ochikuvanni-zmin-shcho-bude-z-grechkoju-v-ukrajini>; Сквирянка. Офіційний сайт.

² Див.: Палій О. Ціни на гречку та рис: сумний прогноз до кінця року. *Informator.ua*. 17.11.2025. URL: <https://informator.ua/uk/cini-na-grechku-ta-ris-sumniy-prognoz-do-kincy-a-roku>; Україна ризикує втратити експортні ринки гречки через невизначену ситуацію з урожаєм. *Landlord*. 01.09.2024. URL: <https://landlord.ua/news/roslinnistvo/ukrayina-ryzykuye-vtratyty-eksportni-rynky-grechky-cherez-nevyznachenu-sytuacziyu-z-urozhayem/>

захстану продовжує стримувати зростання цін, проте логістичні складнощі обмежують цей вплив¹.

Скорочення валового збору на 15–20% створює природний тиск на ціну. Водночас торговельні мережі мають певну інерцію: реалізація залишків попереднього врожаю стримувала ціни в першій половині 2025 року, проте нові партії крупи закуповуються вже за вищими тарифами². Різкий стрибок у жовтні (+17,27%) збігається із завершенням збору врожаю, коли на ринок одночасно вплинули два фактори: оприлюднення реальних даних про скорочення посівних площ на 23,5% та сезонне зростання логістичних витрат і вартості енергоносіїв. Індекс споживчих цін на гречку у грудні 2025 року склав 107,69% відносно листопада, тоді як у листопаді цей показник становив 104,90%, – що свідчить про прискорення динаміки подорожчання. Такі коливання свідчать про високу чутливість ринку до прогнозів дефіциту, що провокує випереджаюче зростання цін навіть за наявності фізичного товару³.

Таблиця 5

Помісячна динаміка середніх роздрібних цін на гречану крупу в Україні у другому півріччі 2025 року

Період (2025 рік)	Середня роздрібна ціна (грн/кг)	Місячний темп зростання (%)
Червень	34,11	–
Вересень	34,86	+2,20% (за квартал)
Жовтень	40,88	+17,27%
Листопад	42,88	+4,89%
Грудень	46,18	+7,70%

Джерело: складено автором на основі даних Minfin.com.ua та моніторингу роздрібних мереж⁴.

¹ Див.: Немає ні ціни, ні посівів – що з гречкою в Україні у 2024.

² Див.: Аналіз ринка гречихи України 2025 рік.

³ Див.: Україна в сезоні 2025 скоротила виробництво гречки на 15%, проте підстав для ажіотажу немає – галузева асоціація.

⁴ Див.: Крупа гречана ядриця першого ґатунку. *Terra*. URL: <https://terra.ua/products/vagovi-krupi/vahova-krupa-grechana-yadricya-pershogo-sortu/>; Ціни на гречку. *Minfin*. URL: <https://index.minfin.com.ua/ua/markets/product-prices/buckwheat/>

Прогнозується, що до кінця лютого 2026 року ціна може стабілізуватися близько 50 грн/кг і може вважатися нижньою межею стабілізації. Аналітики вважають цей рівень «справедливою ціною», здатною підтримати галузь та забезпечити розширення посівів у наступному сезоні¹. Однак за умови збереження дефіциту та відсутності державного втручання у підтримку ціновий коридор у 2026 році може суттєво розширитися до 80–90 грн/кг залежно від реального балансу пропозиції та платоспроможного попиту. Таким чином, «справедлива ціна» є нижньою умовною межею, а не прогнозним орієнтиром.

Аналіз споживання гречки дозволяє зробити важливі висновки щодо демографічної структури населення України. У 2025 році рівень споживання становив близько 3 кг на одну людину на рік, що значно менше за довоєнну норму у 6,8 кг та пояснюється зміною харчових звичок і міграційними процесами².

Для оцінювання відповідності обсягів виробництва внутрішнім потребам використано розрахункову модель:

$$N = \frac{Q}{C} (1) \quad (1)$$

де: N – розрахункова чисельність населення; Q – обсяг валового збору (т); C – середньорічне споживання на одну особу (т). За умови середнього споживання 3 кг (0,003 т) та валового збору 83,3 тис. т:

$$N = \frac{83300}{0,003} = 27,8 \text{ млн осіб.}$$

Результати мають орієнтовний характер і не враховують втрати при зберіганні; фуражну частку; регіональні диспропорції споживання; тіньовий сектор виробництва.

Виходячи із загального обсягу ринку орієнтовно у 75 тис. тонн та середнього споживання у 3 кг на особу, можна оцінити, що реаль-

¹ Див.: Подорожчання гречки дасть надію на достатній урожай наступного року. *AgroPortal*. 23.10.2025. URL: <https://agroportal.ua/news/rasteniievodstvo/podorozhchannya-grechki-dast-nadiyu-na-dostatniy-urozhay-nastupnogo-roku>; Ринок в очікуванні змін: що буде з гречкою в Україні. *AgroPortal*. 28.08.2024. URL: <https://agroportal.ua/publishing/lichnyi-vzglyad/rinok-v-ochikuvanni-zmin-shcho-bude-z-grechkoju-v-ukrajini>

² Див.: Стратегічна культура: як порахувати кількість населення за кількістю споживання гречки.

на чисельність населення на підконтрольних Україні територіях у 2025 році становить менше 25 млн осіб. Слід підкреслити, що 75 тис. тонн – це оцінка фактичного (скороченого) внутрішнього споживання в умовах воєнного часу, а не структурна норма галузі. До початку повномасштабного вторгнення загальний фонд споживання гречки в Україні становив близько 120 тис. тонн. Скорочення майже вдвічі зумовлене насамперед масштабною еміграцією населення та зміною харчових патернів, що саме по собі є важливим демографічним індикатором, задіяним у наданій розрахунковій моделі. Цей демографічний показник є важливим для планування майбутніх посівних кампаній, де ринок гречки стає одним із непрямих методів оцінки чисельності населення в умовах, коли традиційні переписи неможливі.

Споживчий ринок гречки в Україні у 2025 році демонструє високий рівень фрагментації. Розуміння потреб різних сегментів аудиторії є критичним для розробки ефективних маркетингових стратегій. Цільову аудиторію можна розділити на чотири ключові групи. Перший сегмент – «Раціональні консерватори» – є найбільш масовим і складається з людей старшого віку (50–55+), пенсіонерів та домогосподарств з низьким і середнім доходом. Для них гречка є звичним гарніром, що забезпечує тривале насичення. Вони найбільш схильні до закупівлі продукту про запас у періоди нестабільності та чутливі до акцій і знижок. Основні канали впливу: телебачення, «сарафанне радіо», друковані рекламні матеріали торговельних мереж.

Другий сегмент – «Свідомі ЗОЖ-активісти» – молода та середня вікова категорія (20–45 років), мешканці мегаполісів, які сприймають гречку як «суперфуд»¹. Вони купують переважно зелену гречку, гречане молоко та енергетичні батончики, звертаючи увагу на безглютеновість, етичність виробництва (Vegan, No Sugar) та зручність пакування. Готові платити преміальну ціну (130 грн/кг і вище) за екологічність та відсутність ГМО². Основні канали: Instagram, блоги дієтологів, спеціалізовані еко-магазини.

Третій сегмент – «Прагматичні батьки та динамічні професіонали» (Ready-to-Eat) – люди з високим темпом життя, які цінують час, та сім'ї

¹ Див.: Our clients. *Organic Standard*. URL: <https://organicstandard.ua/en/clients/>

² Див.: Жуков П. Топ-10 найбільш корисних суперфудів 2025 року: що варто включити у свій раціон. *Lado*. URL: <https://lado.kh.ua/top-10-naibils-korisnix-superfudiv-2025-roku-shho-varto-vkliuciti-u-svii-raciov/>

з дітьми, для яких гречка залишається популярним продуктом дитячого харчування завдяки гіпоалергенності та високому вмісту заліза і вітамінів групи В. Купують гречку в порційних пакетах для швидкого варіння або готові страви (боули). Основні канали: TikTok, реклама в мобільних додатках, фуд-блогери.

Четвертий сегмент – «Дієтичні специфіки» – люди з цукровим діабетом та особи з целиацією або чутливістю до глютену. Для них гречка є критично важливим компонентом раціону через низький глікемічний індекс, а також безпечною альтернативою пшениці. Ця аудиторія є найбільш стабільною і найменш чутливою до ціни в плані відмови від продукту. Шукають маркування «Gluten-Free», купують гречане борошно для домашньої випічки¹. Канали: форуми пацієнтів, тематичні групи у Facebook.

На тлі глобального тренду на здорове харчування нішеві сегменти гречаного ринку демонструють зростаючий попит². Зелена гречка (необроблена термічно) дозволяє зберігати активні ферменти, вітаміни групи В та мінерали в природному стані і цим самим привертає увагу споживачів, які орієнтуються на збереження максимуму корисних речовин, і позиціонується як продукт категорії clean label³. На відміну від традиційної смаженої, зелена гречка (оскільки не проходить термічну обробку) уможливорює пророщування, що робить продукт привабливим для сиродів та біохакерів⁴. Собівартість виробництва органічної зеле-

¹ Див.: Жуков П. Топ-10 найбільш корисних суперфудів 2025 року: що варто включити у свій раціон. *Lado*. URL: <https://lado.kh.ua/top-10-naibils-korisnix-superfudiv-2025-roku-shho-varto-vkliuciti-u-svii-racion/>

² Див.: Хамстер Ж. Клімат, війна та ринкові тренди: чому на українських полях стало більше гречки та сої. *TELEGRAF*. 16.12.2025. URL: <https://news.telegraf.com.ua/ukr/ukraine/2025-12-16/5928149-klimat-viyna-ta-rinkovi-trendi-chomu-na-ukrainskikh-polyakh-stalo-bilshe-grechki-ta-soi>; Satyr L., Zadorozhna R., Kepko V., Stadnik L. Sustainability of Food Systems: Ukraine's Agricultural Sector in the Face of War. *Scientia Agriculturae Bohemica*. 2024. Vol. 55, No. 1. P. 1–13. DOI: 10.7160/sab.2024.550101.

³ Див.: Все про зелену гречку: користь та поради з приготування. *FITNESS-UA*. 02.01.2024. URL: <https://fitness-ua.com.ua/zelena-hrechka/>; Gao Y., Hou H., Cang Q., Sangdan Z., Zhao G., Yuan Y., Feng, B. Global research trends and future directions for buckwheat as a smart crop: a bibliometric and content analysis. *Foods*. 2024. Vol. 13, No. 24. Article 4068. DOI: 10.3390/foods13244068.

⁴ Див.: Kurćubić V. S., Stajić S., Jakovljević V., Živković V., Mašković P. Z., Matejić V., Kurćubić L. V. Contemporary Speculations and Insightful Thoughts on Buckwheat –

ної гречки вища на 40–60% через складність очищення та сертифікації, проте роздрібна ціна досягає 130–150 грн/кг, тому маржинальність для виробника є вищою, ніж у сегменті традиційної крупы¹. Формат Ready-to-eat (гречка з грибами чи овочами в реторт-пакетах, яку потрібно лише розігріти) є ідеальним для військових, волонтерів та зайнятих містян.

Продукти переробки з доданою вартістю (Value-added) – гречані макарони (безглютенові ТМ «Світові Традиції» та PASTA UA), гречані чипси (снеки), борошно для домашньої випічки – поступово формують окремий прибутковий напрям². Гречаний чай Ку Цяо (Kuqiao) сьогодні все частіше можна зустріти на полицях магазинів і в меню кав'ярень, його обирають ті, хто хоче відмовитися від кофеїну та цікавиться східною культурою харчування, асоціюється з детоксом. Утім, кількісних даних щодо темпів зростання окремих нішевих сегментів у відкритих джерелах наразі не надано, тому їх динаміка потребує окремого дослідження на основі даних ритейлу.

Таблиця 6

Диференціація нішевої продукції на основі гречки та її орієнтовна ціна

Тип продукту	Основна перевага	Орієнтовна ціна (грн)
Зелена гречка (1 кг)	Можливість пророщування, живі ферменти	130,00
Гречані пластівці (400 г)	Швидкість приготування (3 хв.)	45,00–60,00
Гречане борошно (0,5 кг)	Безглютенова випічка	55,00–70,00
Готові боули з гречкою	Збалансований склад, Ready-to-Eat	120,00–180,00

Джерело: складено автором на основі моніторингу роздрібних торговельних мереж станом на кінець 2025 року.

A Functional Pseudocereal as a Smart Biologically Active Supplement. *Foods*. 2024. Vol. 13, No. 16. Article 2491. DOI: 10.3390/foods13162491.

¹ Див.: Крупа гречки зелена, необсмажена, органічна 1 кг – без глютену. *Mozgi_eko*. URL: https://mozgieko.com/krupa_grechky_zelenoyi_ne_obsnazhena_organika_1_kg

² Див.: Гречані макарони без глютену. *Едемський Сад*. URL: <https://edemsad.com.ua/ua/p927332276-makarony-bez-glyutena.html>; Гречані макарони без глютену. *Prom*. URL: <https://prom.ua/ua/Grechnevye-makarony.html>

Дані таблиці наочно демонструють значний ціновий розрив між традиційною крупою та продуктами переробки: якщо 1 кг звичайної крупи коштував в середньому 46 грн (2025 р.), то вартість 1 кг гречаного борошна або пластівців у перерахунку на вагу зростає в 1,5–2 рази, а в сегменті готових страв – у 5–8 разів. Це підтверджує тезу про те, що майбутнє галузі полягає в технологічній модернізації переробних потужностей.

Ринок альтернативного молока в Україні у 2025 році демонструє стабільне зростання. Бренд Vega Milk позиціонує свою продукцію як альтернативу молоку: без лактози, без доданого цукру, на основі 100 % рослинного протеїну. Гречаний напій Vega Milk містить вітаміни В та В6, корисні для серцево-судинної системи, і виготовляється без доданого цукру та з жирністю 2,5%¹. Компанія «Люстдорф» активно розвиває бренд Green Smile («Ідеаль Немолоко»), використовуючи технології екстрагування рослинної сировини для створення гречаного напою без лактози та цукру². Популярність гречаного молока зумовлена його природною солодкістю та багатством мікроелементів. На роздрібному ринку гречаний напій Green Smile («Ідеаль Немолоко») об'ємом 950 мл реалізується за ціною від 49 грн до 72 грн³, тоді як аналогічний продукт Vega Milk – близько 55 грн. Аналіз асортиментної матриці гречаних напоїв свідчить про успішну реалізацію стратегії імпортозаміщення в сегменті FoodTech: вітчизняні виробники (бренди «Vega Milk» та «Ідеаль Немолоко») пропонують продукт, що за технологічними характеристиками не поступається європейським аналогам, проте є доступнішим для споживача на 25–40%. Таким чином, вітчизняні вироб-

¹ Див.: VegaMilk гречане. *VegaMilk*. URL: <https://vegamilk.com/catalog/buckwheatmilk/>

² Див.: Ідеаль немолоко. *Latifundist.com*. URL: <https://latifundist.com/brand/170-ideal-nemoloko/>; «Ідеаль немолоко»: в Ілїнцях почали виробляти рослинне молоко. *Пропозиція*. 29.10.2018. URL: <https://propozitsiya.com/news/ideal-nemoloko-v-illintsyakh-pochaly-vyroblyaty-roslynne-moloko/>; Про компанію. *Люстдорф*. URL: <https://www.loostdorf.com/ua/about-company/about-us/>

³ Див.: Напій у/паст. гречаний 2,5%, Ідеаль Немолоко, 950 г. *Vegetus*. URL: <https://vegetus.ua/moloko/moloko-grechane-25-ideal-nemoloko-950ml-6677.html>; Рослинне молоко. *AquaMarket*. URL: <https://aquamarket.ua/uk/1795-roslynne-moloko>

ники забезпечують цінову доступність продукту для споживача порівняно з імпортними аналогами¹.

Виробництво натуральних солодошів без доданого цукру на основі зеленої гречки стало помітною нішею². Бренди ТМ «Sunfill» та ТМ «Кохана» використовують зелену гречку як структурну основу для гранол, батончиків, печива³. Кранч-гранола Sunfill із зеленої гречки виробляється без термічної обробки, дріжджів, розпушувачів, цукру, штучних підсолоджувачів та глютену. Батончики Sunfill також містять зелену гречку як один із базових компонентів поряд з горіхами, сухофруктами та насінням. Продукти цього сегменту позиціонуються як перекус, джерело тривалої енергії для споживачів (спортсменів), орієнтованих на здорове харчування, а також як безпечні ласощі для дітей та вагітних жінок.

Окремої уваги в контексті воєнної економіки заслуговує феномен цифрової паніки. Соціальні мережі в останні роки трансформувалися з каналів комунікації на потужні інструменти продажів та формування трендів. Ринок гречки є унікальним прикладом того, як психологічні чинники та цифрові комунікації можуть радикально змінювати ринковий баланс. TikTok та Telegram стали основними інструментами маніпуляції попитом і формування споживчої моди.

Механізм ажіотажного попиту, що виникає в Україні циклічно кожні три-чотири роки⁴, у 2025 році виглядає так: поява новин у Telegram-каналах про «дефіцит гречки» або «неминуче подорожчання» спричиняє миттєву реакцію споживачів, які починають купувати запаси в супермаркетах. Спустошення складів ритейлів призводить до фізичної відсутності продукту на полицях, що викликає зростання цін на нові партії. Фермери, бачачи ажіотажний попит, підвищують відпускні ціни, підтверджуючи таким чином медійні прогнози реальним зростанням цін. Директор спілки «Бо-

¹ Див.: «Ідеальне молоко»: в Ілїнцях почали виробляти рослинне молоко.

² Див.: Кранч-гранола з зеленої гречки. *ЛАВКА ЗДРАВІЯ*. URL: <https://zdraviya.com.ua/ua/p1276232605-kranch-granola-zelyonoy.html>.

³ Див.: Печиво без глютену гречано-фінікове. *Кохана*. URL: <https://kohana.org.ua/shop/pechyvo-bez-glutenu/pechyvo-bez-hliutenu-grechano-finikove/>

⁴ Див.: Україна в сезоні-2025 скоротила виробництво гречки на 15%, проте підстав для ажіотажу немає – галузева асоціація.

рошномели України» Родіон Рибчинський зазначає, що в Україні виробляється достатньо кукурудзяної та пшеничної крупи, якими можна замінити гречку, проте саме цей продукт має сакральне значення для населення, що робить його ідеальним інструментом для медійних маніпуляцій¹.

Паралельно з панічними настроями у Telegram, молодь та прихильники здорового способу життя формують цілком інший образ гречки через TikTok. Алгоритми платформи забезпечують вірусне поширення контенту, і у 2025 році спостерігається декілька ключових контент-стратегій: ASMR-кулінарія з естетичним відображенням процесу приготування; формат «What I Eat in a Day», де блогери інтегрують гречку у свій раціон, позиціонуючи її як секрет стрункості та здоров'я; експериментальні рецепти гречаних боулів із пармезаном, авокадо або у форматі солодких каш із кокосовим молоком; спростування інфляційних міфів та прозора комунікація причин зміни ціни, що формує лояльність до бренду. Instagram, у свою чергу, відповідає за візуальний маркетинг, роботу з нутриціологами та UGC (User Generated Content) – конкурси на найкращий рецепт безглютенових млинців тощо.

Шеф-кухар Євген Клопотенко відіграє роль головного амбасадора українських продуктів. Його підхід базується на деконструкції традиційних уявлень про гречку: рецепти боулу з гречкою та яйцем пашот, гречки з бодяном і корицею та запікання в пергаменті із філе судака формують нові нейронні зв'язки у споживача, де гречка = гастрономічне задоволення, а не «гарнір до котлети»². Рецепт приготування в мікрохвильовці (методика 1:2, максимальна потужність до закипання, потім 600 Вт протягом 5–10 хвилин) став одним із найпоширеніших завдяки актуальності в умовах перебоїв з електроенергією.

Успішні бренди у 2025 році відходять від прямої реклами крупи в пачці. Їхня активність у соцмережах містить колаборації з нутриціологами, освітній контент та UGC-конкурси. У світі, де гречка рекла-

¹ Див.: Україна в сезоні-2025 скоротила виробництво гречки на 15 %, проте підстав для ажіотажу немає – галузева асоціація.

² Див.: Татяноченко О. Замочити, відварити, додати спеції. Як зварити гречку. *Klopotenko*. 13.01.2025. URL: <https://klopotenko.com/yak-prygotuvaty-grechku/>

мується через TikTok, зовнішній вигляд упаковки та зручність її відкриття мають не менше значення, ніж якість самої крупы. Telegram-канали брендів, де повідомляються акції та здійснюються прямі продажі від виробника, дозволяють уникати націнок ритейлу та формувати додаткову лояльність аудиторії.

Отже, проведене дослідження засвідчило, що ринок гречки України функціонує в умовах багатовекторної трансформації, зумовленої воєнними ризиками, кліматичною нестабільністю, демографічними змінами та децентралізацією виробництва. Галузь характеризується низьким рівнем концентрації капіталу та переважанням малих і середніх виробників, що формує модель ринкової рівноваги з чутливістю до цінових і погодних коливань.

Ринок гречки в Україні за результатами 2025 року вимагає зміни підходів до комунікації та переробки. Скорочення посівних площ до ≈ 69 тис. га проти ≈ 90 тис. га у 2024 році стало болючим, але необхідним механізмом балансування цін, що врятувало галузь від стагнації. Динаміка ринку визначається поєднанням несприятливих кліматичних факторів, скороченням посівних площ та активним впливом цифрових медіа на споживчу поведінку. Проведений розрахунок засвідчує, що обсяг валового збору у 83,3 тис. тонн теоретично відповідає потребам скороченого внутрішнього ринку. З огляду на скорочення врожаю на 15% та активне притримування товару фермерами, очікується, що роздрібна ціна на гречку у 2026 році може бути вищою за діапазон 50–60 грн/кг (верхня межа може зрости й до 80–90 грн/кг, як можливий сценарій). Основною передумовою для цього буде не стільки фізичний дефіцит, скільки психологічне очікування ринку та зростання витрат на енергоносії. Причинами цього розриву є: сезонне нерівномірне надходження продукції, притримування товару виробниками в очікуванні зростання цін та психологічне посилення попиту під впливом медіа. Таким чином, загроза для продовольчої безпеки в сегменті гречки є не структурною (виробничою), а інституційною та поведінковою, що принципово змінює характер необхідних заходів державного регулювання.

Ринок гречки стає яскравим відображенням нового модусу соціально-економічного буття, де традиційні ринкові механізми поступа-

ються місцем факторам безпеки, психологічної стійкості та фізичної здатності виробництва в умовах постійної загрози. Аналіз виробничих кейсів та ринкових даних дозволяє стверджувати, що сектор гречки в Україні пройшов стадію хаотичного розвитку і переходить до етапу спеціалізації. Відсутність великих агрохолдингів у сегменті обумовлена поєднанням факторів маржинальності, біологічної ризикованості культури та інституційних умов функціонування ринку. Відмова агрохолдингів від цієї культури не стала катастрофою – вона відкрила шлях для розвитку середнього фермерства та високотехнологічної переробки. Кейси Сквирського КХП та ТОВ «ТЕРРА» доводять, що українська гречка може бути конкурентоспроможною не лише як дешева крупа, а й як інгредієнт для здорового, безглютенового та дитячого харчування у глобальному масштабі. Подальший розвиток галузі переробки залежатиме від технологічної модернізації, аграрної політики та інтеграції в сегменти європейського ринку.

Міграція населення звузила внутрішній ринок, проте повернення частини біженців та внутрішня адаптація створюють потенціал для відновлення обсягів споживання. Важливо, що споживачі, які повертаються з Європи, привозять нові звички (попит на органіку, екологічну упаковку), що стимулює нішевий сегмент. Зелена гречка та органічні продукти займають помітну нішу в грошовому еквіваленті, а розвиток сегменту каш швидкого приготування та готових боулів дозволить охопити аудиторію «динамічних професіоналів».

Аналіз можливих сценаріїв розвитку до 2030 року дозволяє зробити висновок, що траєкторія галузі визначатиметься насамперед рівнем технологічної модернізації виробників, їх доступом до фінансових ресурсів та ефективністю державної підтримки нішевих культур. За інноваційно-інтенсивного сценарію можливе підвищення врожайності та зростання економічної ефективності виробництва; за інерційного – збереження статусу культури внутрішньої стабілізації; за регресивного – поступове звуження виробничої бази. Для переходу до моделі сталого та високотехнологічного розвитку ринку гречки потрібне впровадження деяких заходів. Стимулювання розробки та впровадження сортів гречки нового покоління (детермінантного типу), стійких до температурних стресів та придатних до однофазно-

го збирання, що мінімізує втрати врожаю. Упровадження систем диференційованого внесення добрив та моніторингу посівів за допомогою БПЛА, що дозволяє знизити собівартість продукції на 15–20% навіть в умовах дефіциту ресурсів. Підтримка підприємств (на прикладі досвіду ТОВ «ТЕРРА» та Сквирського КХП) у виробництві продуктів з високим ступенем переробки: гречаного борошна, пластівців, безглютенових сумішей та інгредієнтів для харчової промисловості (FoodTech). Стимулювання переходу переробних заводів на спалювання гречаного лушпиння для генерації теплової та електричної енергії, що є критичним фактором стійкості в умовах ударів по енергетичній інфраструктурі. Упровадження блокчейн-технологій для відстеження походження продукції, що підвищує довіру споживача та відкриває шлях на преміальні ринки ЄС. Розвиток власних онлайн-платформ виробників та інтеграція з великими маркетплейсами для нівелювання ризиків монополізації ринку великими ритейл-мережами. Створення регіональних агрокластерів у відносно безпечних зонах (західні та центральні області України), що об'єднують фермерів, наукові установи та переробників. Розробка державних та грантових програм страхування інноваційних інвестицій у переробку гречки, що стимулюватиме приплив капіталу в галузь до завершення бойових дій. Відсутність реального фінансового стимулювання для гречкосіїв є основним структурним ризиком для галузі, і саме цей чинник може стати тригером реалізації регресивного сценарію раніше, ніж передбачається горизонтом 2030 року.

Таким чином, ринок гречки в Україні в сучасних умовах виконує подвійну функцію: з одного боку, він є елементом продовольчої стійкості в період воєнних викликів, з іншого – залишається сегментом із нереалізованим потенціалом підвищення доданої вартості. Стратегічне завдання аграрної політики полягає у формуванні умов для переходу від моделі адаптивного функціонування до моделі конкурентної спеціалізації, що передбачає інтеграцію технологічних інновацій, розвиток переробки та розширення ринків збуту.

Якщо в довоєнний період ажіотажний попит на гречку виникав циклічно кожні три-чотири роки переважно під впливом економічних чинників, то в останні роки його головним каталізатором стали со-

ціальні мережі, насамперед Telegram-канали. Механізм цього явища можна описати як «цифровий ланцюг паніки»: поява неперевіреної інформації про «неминучий дефіцит» або «зупинку виробництва» в Telegram-каналах спричиняла миттєву реакцію споживачів, які починали викуповувати запаси в супермаркетах. Спустошення полиць, навіть за наявності товару на складах, створювало візуальний ефект дефіциту, який моментально тиражувався в інших каналах. Це змушувало ритейлерів підвищувати закупівельні ціни, а фермерів – притримувати товар в очікуванні ще більшого подорожчання. Таким чином, медійний прогноз ставав самоздійснюваним пророцтвом, а соціальні мережі перетворилися на потужний інструмент дестабілізації, який в умовах війни діє швидше й ефективніше за реальні економічні чинники.

За результатами дослідження можна запропонувати такі рекомендації. Для аграріїв: орієнтуватися на диверсифіковані канали збуту, поєднуючи внутрішній ринок із експортними поставками до ЄС та Азії; вважати пріоритетним не лише збільшення валового збору, а й роботу над доданою вартістю (переробка) та подальшу пряму цифрову комунікацію зі споживачем. Для переробних підприємств: інвестувати в енергоефективні технології та проєкти з виробництва гречаного біопалива; активно розвивати сегменти зеленої гречки, гречаного молока та функціональних снеків як найбільш платоспроможні. Для маркетингових стратегій брендів: зосередитися на роботі з TikTok та Instagram, популяризуючи гречку як сучасний суперфуд; замість дорогих рекламних кампаній залучати фуд-блогерів та нутриціологів для автентичного контенту; прозоро комунікувати про причини цінових змін для зниження ажіотажного попиту. Для органів державної влади: відновити посівні площі до мінімум 100 тис. га шляхом адресних субсидій на гектар; інвестувати в розвиток інфраструктури зберігання та переробки як реального драйвера стабілізації цін; підтримати державну селекційну програму для підвищення якості насінневого фонду. Стабільність ринку в майбутньому залежатиме від здатності учасників балансувати між соціальною відповідальністю та економічною ефективністю, адаптуючись до реалій глобально-го продовольчого ринку. Україна вирізняється стійкою культурою

споживання гречки, що зберігає глибоке традиційне коріння й водночас адаптується до реалій цифрового суспільства.

===== Список використаних джерел

1. Аналіз ринка гречихи України 2025 рік. *Pro-Consulting*. URL: <https://pro-consulting.ua/ua/issledovanie-rynka/analiz-rynka-grechih-ukrainyyu-2025-god>
2. В 2024 році найвища середня врожайність гречки 3,6 т/га, проса – 3 т/га. *SuperAgronom.com*. 19.11.2024. URL: <https://superagronom.com/news/19878-v-2024-rotsi-nayvischa-serednya-vroжайnist-grechki-36-t-ga-prosa--3-t-ga>
3. В Україні врожай гречки у 2025 році зменшився на 15%: очікується зростання цін. *AgroReview*. 05.11.2025. URL: <https://agroreview.com/content/roslyn/ukrayini-vrozhaj-grechky-2025-rocz-1>
4. Вирощування гречки в Україні: технологія та рентабельність. *АгроЕліта*. 28.01.2024. URL: <https://agroelita.info/vyroshchuvannia-hrechky-v-ukraini-tekhnohiiia-ta-rentabelnist/>
5. Все про зелену гречку: користь та поради з приготування. *FITNESS-UA*. 02.01.2024. URL: <https://fitness-ua.com.ua/zelena-hrechka/>
6. Держстат України фіналізував показники врожаю-2023. *АПК-Інформ*. 26.04.2024. URL: <https://www.apk-inform.com/uk/news/1541179>
7. Жуков П. Топ-10 найбільш корисних суперфудів 2025 року: що варто включити у свій раціон. *Lado*. URL: <https://lado.kh.ua/top-10-naibils-korisnix-superfudiv-2025-roku-shho-var-to-vkliuciti-u-svii-rac-1>
8. Ідеаль немолоко. *Latifundist.com*. URL: <https://latifundist.com/brand/170-ideal-nemoloko>
9. «Ідеаль немолоко»: в Ілїнцях почали виробляти рослинне молоко. *Пропозиція*. 29.10.2018. URL: <https://propozitsiya.com/news/ideal-nemoloko-v-illintsyakh-pochaly-vyroblaty-roslynne-moloko>
10. Індекс цїн на гречану крупу. *Minfin*. 27.02.2026. URL: <https://index.minfin.com.ua/ua/markets/wares/index/grocery/groats/buckwheat/>
11. Конкуренція в круп'яному ряді дуже висока. Кейс ТМ «Сквирянка». *Пропозиція*. 06.07.2017. URL: <https://propozitsiya.com/articles/dosvid-hospodarstv/konkurents-1>

12. На український манір. Як приготувати боул з гречкою та яйцем пашот. *Klopotenko*. URL: <https://klopotenko.com/na-ukrayinskyj-manir-yak-prygotuvaty-boul-z-grechkoju-ta-yajcem-pashot/>
13. Названо ТОП-3 областей-лідерів за площами та урожайністю гречки. *SuperAgronom.com*. 11.10.2024. URL: <https://superagronom.com/news/19684-nazvano-top-3-oblastey-lideriv-za-ploschami-ta-urojaynistyu-grechki>
14. Немає ні ціни, ні посівів – що з гречкою в Україні у 2024. *Kurkul*. 05.07.2024. URL: <https://kurkul.com/spetsproekty/1608-nemaye-ni-tsini-ni-posiviv--scho-z-grechkoju-v-ukrayini-u-2024>
15. Палій О. Ціни на гречку та рис: сумний прогноз до кінця року. *Informator.ua*. 17.11.2025. URL: <https://informator.ua/uk/cini-na-grechku-ta-ris-sumniy-prognoz-do-kincy-roku>
16. Переваги вирощування гречки в сезоні 2023 назвали фахівці. *SuperAgronom.com*. 03.02.2023. URL: <https://superagronom.com/news/16671-perevagi-viroschuvannya-grechki-v-sezoni-2023-nazvali-fahivtsi>
17. Площі під гречкою найменші за останні 3 роки через низьку рентабельність. *SuperAgronom.com*. 08.07.2024. URL: <https://superagronom.com/news/19200-ploschi-pid-grechkoju-naymenshi-za-ostanni-3-roki-cherez-nizku-rentabelnist>
18. Подорожчання гречки дасть надію на достатній урожай наступного року. *AgroPortal*. 23.10.2025. URL: <https://agroportal.ua/news/rasteniievodstvo/podorozhchannya-grechki-dast-nadiyu-na-dostatniy-urozhay-nastupnogo-roku>
19. Про компанію. *Люстдорф*. URL: <https://www.loostdorf.com/ua/about-company/about-us/>
20. Ринок в очікуванні змін: що буде з гречкою в Україні. *AgroPortal*. 28.08.2024. URL: <https://agroportal.ua/publishing/lichnyi-vzglyad/rinok-v-ochikuvanni-zmin-shcho-bude-z-grechkoju-v-ukrajini>
21. Сидякіна О. В., Іванів М. О. Виробництво гречки: стан, виклики та перспективи. *Аграрні інновації*. 2025. № 29. С. 126–132. DOI: <https://doi.org/10.32848/agrar.innov.2025.29.21>
22. Сквирський комбінат хлібопродуктів (Сквирянка). *Elevatorist.com*. URL: <https://elevatorist.com/kompanii/421-skvirskiy-kombinat-hleboproduktov>
23. Сквирянка. Офіційний сайт. URL: <https://skviryanka.com.ua/uk/>
24. Стратегічна культура: як порахувати кількість населення за кількістю споживання гречки. *AgroPortal*. 11.11.2025. URL: <https://agroportal.ua/>

- publishing/intervyu/strategichna-kultura-yak-porahuvati-kilkist-naselennya-za-kilkistyu-spozhyvannya-grechki
25. Татяначенко О. Замочити, відварити, додати спеції. Як зварити гречку. *Klopotenko*. 13.01.2025. URL: <https://klopotenko.com/yak-prygotuvaty-grechku/>
 26. Технологія вирощування гречки в Україні. *glendeal*. 25.02.2025. URL: <https://glendeal.com/ua/blog/tehnologiya-vyroshhuvannya-grechky-v-ukrayini/>
 27. Технологія вирощування гречки. *AgroApp*. 13.03.2025. URL: <https://agroapp.com.ua/uk/blog/tehnologiya-viroshhuvannya-grechki/>
 28. Україна в сезоні 2025 скоротила виробництво гречки на 15%, проте підстав для ажіотажу немає – галузева асоціація. *Marketing-UA*. URL: <https://www.marketing-ua.com/ukrayina-v-sezoni-2025-skorotila-virobnitstvo-grechki-na-15-prote-pidstav-dlya-azhiotazhu-nemaye-galuzeva-asotsiatsiya/>
 29. Україна в сезоні-2025 скоротила виробництво гречки на 15%, проте підстав для ажіотажу немає – галузева асоціація. *Інтерфакс-Україна*. 29.10.2025. URL: <https://interfax.com.ua/news/economic/1116531.html>
 30. Україна увійшла до топ-3 постачальників органічної продукції до ЄС. *AgroPortal*. 27.05.2025. URL: <https://agroportal.ua/news/ukraina/ukrayina-uviyshla-do-top-3-postachalnikov-organichnoji-produkciji-do-yes>
 31. Україна ризикує втратити експортні ринки гречки через невизначену ситуацію з урожаєм. *Landlord*. 01.09.2024. URL: <https://landlord.ua/news/roslinnistvo/ukrayina-ryzykuye-vtratyty-eksportni-rynky-grechky-cherez-nevyznachenu-sytuacziyu-z-urozhayem/>
 32. Україні прогнозують можливі проблеми з якістю гречки: які причини. *Комерсант український*. 30.10.2025. URL: <https://komersant.ua/ukraini-prohnozuiut-mozhlyvi-problemy-z-iakistiu-hrechky-iaki-prychyny/>
 33. Хамстер Ж. Клімат, війна та ринкові тренди: чому на українських полях стало більше гречки та сої. *TELEGRAF*. 16.12.2025. URL: <https://news.telegraf.com.ua/ukr/ukraina/2025-12-16/5928149-klimat-viyna-ta-rinkovi-trendi-chomu-na-ukrainskikh-polyakh-stalo-bilshe-grechki-ta-soi>
 34. Хмельницька В. В Україні очікують зростання цін на гречку: в чому причина. *TCH*. 30.10.2025. URL: <https://tsn.ua/groshi/v-ukrayini-ochikuiut-zrostannia-tsin-na-hrechku-v-chomu-prychyna-2946464.html>
 35. Ціни на гречку. *Minfin*. URL: <https://index.minfin.com.ua/ua/markets/product-prices/buckwheat/>

36. Чи загрожує Україні дефіцит гречки? *AgroReview*. 24.10.2025. URL: <https://agreview.com/content/roslyny/chy-zagrozhuye-ukrayini-deficyt-grechky/>
37. Ярош В. Зростання без хімії: українські органічні продукти підкорили ЄС та освоюють вітчизняний ринок. *Економічна правда*. 25.05.2025. URL: <https://epravda.com.ua/biznes/zrostannya-bez-himiji-ukrajinski-organichni-produkti-pidkorili-yes-ta-osvoyuyut-vitchiznyaniy-rinok-807099/>
38. Ben Hassen T., El Bilali H. Conflict in Ukraine and the unsettling ripples: implications on food systems and development in North Africa. *Agriculture & Food Security*. 2024. Vol. 13. Article number 16. DOI: 10.1186/s40066-024-00467-3.
39. El Bilali H., Ben Hassen T. Disrupted harvests: how Ukraine – Russia war influences global food systems – a systematic review. *Policy Studies*. 2024. Vol. 45, Issue 3–4. P. 310–335. DOI: 10.1080/01442872.2024.2329587.
40. Gao Y., Hou H., Cang Q., Sangdan Z., Zhao G., Yuan Y., Feng, B. Global research trends and future directions for buckwheat as a smart crop: a bibliometric and content analysis. *Foods*. 2024. Vol. 13, No. 24. Article 4068. DOI: 10.3390/foods13244068.
41. Kurćubić V. S., Stajić S., Jakovljević V., Živković V., Mašković P. Z., Matejić V., Kurćubić L. V. Contemporary Speculations and Insightful Thoughts on Buckwheat – A Functional Pseudocereal as a Smart Biologically Active Supplement. *Foods*. 2024. Vol. 13, No. 16. Article 2491. DOI: 10.3390/foods13162491.
42. Kutsmus N., Zinchuk T., Usiuk T., Prokopchuk O., Palamarchuk T. War in Ukraine: Impact on global agri-food trade. *Scientific Horizons*. 2024. Vol. 27, No. 3. P. 130–142. DOI: 10.48077/scihor3.2024.130.
43. Leal Filho W., Fedoruk M., Eustachio J. H. P. P., Barbir J., Lisovska T., Lingos A., Baars C. How the War in Ukraine Affects Food Security. *Foods*. 2023. Vol. 12, No. 21. Article 3996. DOI: 10.3390/foods12213996.
44. OECD-FAO Agricultural Outlook 2024–2033. Paris: OECD Publishing, 2024. 335 p. DOI: 10.1787/4c5d2cfb-en.
45. Our clients. *Organic Standard*. URL: <https://organicstandard.ua/en/clients/>
46. Ranic M, Knez M, Gurinovic M, Vidovic N, Stamataki E, Karapataki K, Zouaghi A, Yercan M, Gunden C, Atakan P, Péter C, Renáta H, Schaer B, Tisseyre C, Konstadinos M. Exploring buckwheat's potential – developing innovative dishes, sensory evaluation, consumer acceptance and market integration in Europe: a cross-country analysis. *Frontiers in Sustainable Food Systems*. 2025. Vol. 9. Article 1673883. DOI: 10.3389/fsufs.2025.1673883.

47. Satyr L., Zadorozhna R., Kepko V., Stadnik L. Sustainability of Food Systems: Ukraine's Agricultural Sector in the Face of War. *Scientia Agriculturae Bohemica*. 2024. Vol. 55, No. 1. P. 1–13. DOI: 10.7160/sab.2024.550101.

3.3. Фінансово-інвестиційне забезпечення проєктів зеленої трансформації як детермінанта екологічної безпеки економіки відновлення

Квасниця Оксана Василівна

кандидат економічних наук, доцент

доцент кафедри фінансів ім. С. І. Юрія

Західноукраїнський національний університет (м. Тернопіль)

Новіцький Михайло Романович

аспірант кафедри фінансів ім. С. І. Юрія

Західноукраїнський національний університет (м. Тернопіль)

Сучасна архітектура екологічної безпеки України в умовах глобальних кліматичних викликів та наслідків воєнної агресії потребує переосмислення механізмів фінансування зеленої трансформації¹. Пріоритетність цього напрямку обумовлена не лише зобов'язаннями перед європейською спільнотою в межах процесу євроінтеграції, а й необхідністю модернізації інфраструктури на засадах сталості відновлення економіки². Зелена трансформація розглядається як комплексний процес, що охоплює енергетику, транспорт, промисловість та сільське господарство, де кожен інвестиційний проєкт має бути

¹ Див.: Joint press release: Investment of €3.66 billion from EU emissions trading revenues in cleaner energy systems. *European Commission*. Jul 3, 2025. URL: https://ec.europa.eu/commission/presscorner/detail/en/ip_25_1714

² Див.: Бурлай Т. В., Дмитрук Д. А., Костриця В. І., Левін Р. Я. Політика соціальної якості: теорія та міжнародні підходи в контексті завдань повоєнної реконструкції України. *Український соціум*. 2022. № 3 (82). С. 9–30. DOI: <https://doi.org/10.15407/socium2022.03.009>.

узгоджений із принципами екологічної безпеки¹. Основу цього процесу складає залучення банківських інвестицій, міжнародної фінансової підтримки та оптимізація публічних фінансів для створення екологічно нейтральної економіки². Глобальний контекст демонструє, що Європейський Союз стикається з потребою в стратегічних інвестиціях до 2031 року для забезпечення зеленого переходу³. Це вимагає від України не лише адаптації до європейських стандартів, а й активного залучення до програм на кшталт Connecting Europe Facility (CEF) та Фонду модернізації ЄС⁴.

Для підтримки зеленої трансформації на рівні бізнесу важливим є розвиток наукових досліджень та інновацій. Програма «Horizon Europe» на 2021–2027 роки з бюджетом понад 30 млрд євро відкриває перед українським бізнесом можливості для розробки нових технологій у сфері чистої енергії, біорізноманіття та циркулярної економіки⁵. Створення Kyiv-based energy and climate center у межах проєкту «Green Deal Ukraine» покликане підтримати урядові інституції у розробці науково обґрунтованих політичних рішень та підготовці до вступу в ЄС⁶. Це підкреслює, що зелена трансформація – це не лише фінансовий, а й інтелектуальний виклик, що вимагає поєднання інвестицій з глибокими структурними реформами та інноваційним розвитком.

¹ Див.: Martsynkevych V. Can Ukraine reconcile environmental priorities with economic interests? *CEE Bankwatch Network*. September 24, 2025. URL: <https://bankwatch.org/blog/can-ukraine-reconcile-environmental-priorities-with-economic-interests>

² Див.: Dynan K. Reclaiming a policy role for economists. *International Monetary Fund*. June 2025. URL: <https://www.imf.org/en/Publications/fandd/issues/2025/06/point-of-view-reclaiming-a-policy-role-for-economists-karen-dynan>

³ Див.: Bouabdallah O., Dorrucci E., Nerlich C., Nickel C., Vlad A. Time to be strategic: how public money could power Europe's green, digital and defence transitions. *European Central Bank*. July 25, 2025. URL: <https://www.ecb.europa.eu/press/blog/date/2025/html/ecb.blog20250725~f26b4ef0f3.en.html>

⁴ Там само.

⁵ Див.: European Green Deal. *Mission of Ukraine to the European Union*. April 5, 2021. URL: <https://ukraine-eu.mfa.gov.ua/en/2633-relations/galuzeve-spivrobotnictvo/klimat-yevropejska-zelena-ugoda>

⁶ Див.: About the Project. *Green Deal Ukraine*. URL: <https://greendealukraina.org/about-project>

Стратегія відновлення національної економіки України в умовах глобальної кліматичної нестабільності та наслідків повномасштабної збройної агресії вимагає перегляду традиційних підходів до розвитку, де екологічна безпека стає не просто супутнім фактором, а фундаментальною детермінантою життєздатності держави. Концептуальні засади зеленої трансформації базуються на спіральній еволюції еколого-економічних відносин, що передбачає системне впорядкування трансформаційних процесів у сфері природокористування з метою переходу від лінійної експлуатації до циклічних моделей відтворення. По-перше, упровадження стратегії зеленого відновлення є інструментом досягнення не лише екологічної безпеки, але й економічної стійкості, оскільки воно інтегрує цілі сталого розвитку в управлінські цикли, фокусуючись на ефективному використанні природних ресурсів та зниженні техногенного навантаження на довкілля. По-друге, такий перехід вимагає радикальної зміни фінансово-інвестиційної моделі, де інвестиції спрямовуються на проєкти з низьким рівнем вуглецевих викидів, високою енергоефективністю та здатністю до швидкої адаптації в умовах воєнної нестабільності. По-третє, екологічно безпечне природокористування в повоєнний період стає основою для збереження природних балансів та відтворення ресурсного потенціалу, що має критичне соціальне та економічне значення для відродження країни.

Інвестиційний ландшафт України на шляху до 2030 року визначається амбітними цілями декарбонізації та інтеграції в єдиний ринок ЄС¹. Програма Ukraine Facility, що передбачає виділення 50 млрд євро протягом 2024–2027 років, стає ключовим інструментом підтримки макрофінансової стабільності та реалізації структурних реформ (табл. 1). Важливою вимогою цієї програми є спрямування щонайменше 20% загального обсягу інвестицій на цілі зеленої трансформації, що передбачає пом'якшення наслідків зміни клімату та захист біорізноманіття². Це стимулює впровадження принципу «не завдава-

¹ Див.: EU leaders met in Brussels to discuss geoeconomic challenges and the ongoing developments in Ukraine and the Middle East. *European Council*. June 26, 2025. URL: <https://www.consilium.europa.eu/en/meetings/european-council/2025/06/26/>

² Див.: Ukraine Facility. *Enlargement and Eastern Neighbourhood*. *European Commission*. URL: https://enlargement.ec.europa.eu/funding-technical-assistance/ukraine-facility_en

ти значної шкоди» (do no significant harm) у всі аспекти державного та приватного інвестування¹. Водночас потреби у відновленні та модернізації України протягом наступних десяти років оцінюються у приголомшливі 588 млрд доларів США, що майже втричі перевищує прогнозований номінальний ВВП країни на 2025 рік. Найбільш постраждалими секторами залишаються житлове господарство (31% загальних збитків), транспорт (20,6%) та енергетика (12%)².

Таблиця 1

Структура фінансування та індикатори програми Ukraine Facility (2024–2027)

Компонент	Обсяг (млрд євро)	Форма підтримки	Пріоритетні цілі
Pillar I: Пряма бюджетна підтримка	38,27	Пільгові кредити (33) та гранти (5,27)	Виконання 69 індикаторів Плану України; макростабільність
Pillar II: Investment Framework	9,5	Гарантії, гранти, кредитування	Залучення приватного капіталу; підтримка МСБ
Pillar III: Технічна допомога	4,76	Гранти, експертна підтримка	Гармонізація законодавства; розбудова інституційної спроможності

Джерело: Складено на основі³.

Енергетичний сектор є найбільш складною ланкою зеленої трансформації. Через постійні атаки на велику централізовану генерацію стратегія виживання та модернізації змістилася в бік децентралізації.

¹ Див.: Martsynkevych V. Can Ukraine reconcile environmental priorities with economic interests?

² Див.: Ukraine's restoration needs over the next ten years will amount to USD 588 billion. *GOV.UA*. February 23, 2026. URL: <https://www.kmu.gov.ua/en/news/potreby-vidnovlennia-ukrainy-protiahom-nastupnykh-desiaty-rokiv-skladut-588-mlrd-dol-ssha>

³ Див.: Ukraine Facility. *Enlargement and Eastern Neighbourhood. European Commission*. URL: https://enlargement.ec.europa.eu/funding-technical-assistance/ukraine-facility_en

Розподілена генерація, що складається з численних малопотужних установок (від 5 до 100 МВт) на базі газу, біомаси, сонячної та вітрової енергії, розглядається як єдиний шлях запобігання блекаутам та підвищення стійкості системи. Ухвалення відповідних нормативних актів стане важливим етапом до спрощення регуляторних процедур для будівництва таких об'єктів та стимулювання інвестицій у децентралізовану енергетику¹. Національний енергетичний та кліматичний план (НПЕК) ставить за мету досягнення 27% ВДЕ в кінцевому енергоспоживанні до 2030 року, що вимагає введення близько 10 ГВт нових потужностей відновлюваної енергетики.

Стратегічні інвестиції в енергетичний сектор мають вирішальне значення для забезпечення національної безпеки. Енергосистема України зазнала суттєвих втрат унаслідок цілеспрямованих атак, що прискорило перехід до децентралізованої моделі генерації². Упровадження систем накопичення енергії (ESS) загальною потужністю 200 МВт у 2025 році стало відповіддю на потребу в балансуванні мережі в умовах воєнних ризиків³. Технічний потенціал України щодо вітрової та сонячної енергії дозволяє теоретично забезпечити до 91% енергетичних потреб країни за рахунок ВДЕ, використовуючи лише 1% території. У цьому контексті міжнародна підтримка, зокрема угоди з Норвегією на суму 2,8 млрд норв крон, спрямована на відновлення критичної інфраструктури та просування відновлюваних джерел енергії через Енергетичне співтовариство. Завдяки цим інвестиціям буде встановлено 256 МВт нових потужностей, що сприятиме скороченню викидів на 100 000 тонн щорічно⁴.

¹ Див.: Hactivist group responsible for cyberattacks on critical infrastructure in Europe taken down. *Eurojust*. July 16, 2025. URL: <https://www.eurojust.europa.eu/news/hactivist-group-responsible-cyberattacks-critical-infrastructure-europe-taken-down>

² Див.: Investing in Energy Security. *FPanalytics*. November 2025. URL: <https://fpanalytics.foreignpolicy.com/2025/11/11/investing-energy-security-ukraine/>

³ Див.: Hnatenko O. Will Ukrainian energy become a magnet for EU green investments? *CEENERGYNEWS*. January 16, 2026. URL: <https://ceenergynews.com/voices/will-ukrainian-energy-become-a-magnet-for-eu-green-investments/>

⁴ Див.: Norway signs new agreements to strengthen Ukraine's energy security and green transition. *Government.no*. July 10, 2025. URL: <https://www.regjeringen.no/en/whats-new/norway-signs-new-agreements-to-strengthen-ukraines-energy-security-and-green-transition/id3114730/>

Впровадження національної системи торгівлі квотами (СТК) вимагає встановлення верхньої межі викидів (cap), яка повинна поступово знижуватися, стимулюючи підприємства до впровадження інновацій. Важливим аспектом є також використання доходів від аукціонування квот для реінвестування в зелену модернізацію, що створює замкнений цикл фінансування трансформації¹. У поєднанні з Механізмом прикордонного вуглецевого коригування (СВАМ), який застосовується ЄС до імпортованих товарів, ці внутрішні заходи дозволяють українським експортерам уникнути подвійного фінансового навантаження, оскільки сплачена в країні походження ціна за викиди віднімається від зобов'язань перед європейськими регуляторами. Це робить внутрішні реформи декарбонізації не лише екологічним, а й прямим економічним пріоритетом для виживання експортно-орієнтованих галузей².

Транспортна галузь України трансформується під впливом євроінтеграційних стандартів та необхідності забезпечення альтернативних логістичних маршрутів³. Програма Connecting Europe Facility (CEF) є головним механізмом фінансування модернізації залізничної та портової інфраструктури (табл. 2). Пріоритетом є будівництво європейської колії (1435 мм), яка з'єднає Україну з Польщею, Словаччиною та Румунією, забезпечуючи безперервний транскордонний рух. У 2025 році було виділено 73,5 млн євро на створення європейської колії до Львова, що дозволить інтегрувати українську залізницю в основну мережу TEN-T.16 Водночас екологізація портів передбачає впровадження берегового електроживлення для суден, що відповідає європейським цілям декарбонізації морського транспорту.

¹ Див.: Reforms to make fiscal policy more effective, improve education and boost electricity generation would spur Iceland's growth. *OECD*. June 26, 2025. URL: <https://www.oecd.org/en/about/news/press-releases/2025/06/oecd-economic-surveys-iceland-2025.html>

² Див.: Foerster K., Ryan E., Scheid B. Pricing or panicking? Commercial real estate markets and climate change. *Working Paper Series*. No 3059. Frankfurt am Main: European Central Bank, 2025. 40 p. URL: <https://www.ecb.europa.eu/pub/pdf/scpwps/ecb.wp3059~cf6e65ea31.en.pdf>

³ Див.: EU invests €2.8 billion in 94 transport projects to boost sustainable and connected mobility across Europe. *European Commission*. Jul 3, 2025. URL: https://ec.europa.eu/commission/presscorner/detail/en/ip_25_1705

Таблиця 2

**Порівняння потреб та доступного фінансування відновлення
(згідно з RDNA5)**

Сектор	Загальні потреби (млрд дол. США)	Потреби на 2026 рік (млрд дол. США)	Пріоритети модернізації
Енергетика та теплопостачання	90,6	1,6+	Децентралізація, стійкість мереж
Транспорт та логістика	96,0	2,6	Євроколія, декарбонізація портів, TEN-T
Житло та соціальна сфера	182,0+	3,0+	Енергоефективність, відновлення для ВПО
Сільське господарство	11,2 (збитки)	-	Зелений підхід, підтримка фермерів

Джерело: Складено на основі¹.

Публічні фінанси територіальних громад стають базисом для реалізації зеленої трансформації на локальному рівні². Наукове трактування публічних фінансів як системи економічних відносин щодо формування та використання грошових фондів підкреслює їхню роль у забезпеченні суспільних благ, таких як екологічна безпека та стійка інфраструктура³. В Україні впровадження «зеленого бюджетування» дозволяє громадам ідентифікувати видатки, що сприяють екологічним цілям, через механізм маркування бюджету (green budget tagging).

¹ Див.: Ukraine's restoration needs over the next ten years will amount to USD 588 billion; Martsynkevych V. Can Ukraine reconcile environmental priorities with economic interests?

² Див.: Бурковська А. В., Нестерчук Т. В. Грантове фінансування як інструмент розвитку територіальних громад. *Modern Economics*. 2025. № 51. С. 29–37. DOI: [https://doi.org/10.31521/modecon.V51\(2025\) – 03](https://doi.org/10.31521/modecon.V51(2025) – 03).

³ Див.: Budget Declaration: Analysis and Assessment of Government Forecasts for 2025–2027. URL: <https://kse.ua/wp-content/uploads/2024/08/Budget-Declaration-for-2025–2027.pdf>

Це підвищує прозорість та привабливість громад для іноземних інвесторів та міжнародних фондів, таких як NEFCO, що виділив 300 млн норв крон на програми зеленого відновлення в Україні. Важливим елементом управління є розвиток зелених закупівель, що надають пріоритет товарам та послугам із мінімальним впливом на довкілля.

Стратегія ЄБРР для сектору інфраструктури в Україні чітко орієнтована на перехід до ринково орієнтованих, стійких та інклюзивних систем, що сприяють низьковуглецевому розвитку¹. Банк активно стимулює інвестиції в публічному та приватному секторах, зокрема через проєкти державного-приватного партнерства (ДПП), з метою створення інтегрованої та безпечної інфраструктури. У 2025 році ЄБРР досяг рекордного рівня фінансування України – 2,9 мільярда євро, з яких значна частка була спрямована на енергетичну безпеку, відновлення пошкоджених мереж та підтримку приватного сектору, що склав 57% усіх інвестицій банку². Це фінансування містить як власні кошти банку, так і гранти донорів, зокрема Норвегії, на закупівлю газу та відновлення децентралізованої генерації.

Банківський сектор України відіграє роль каталізатора приватних інвестицій у стратегічні проєкти³. Для успішного фінансування зеленої трансформації банки мають адаптувати свої практики ризик-менеджменту до європейських вимог, зокрема в частині управління ESG-ризиками⁴. Наукові дослідження вказують на те, що невизначеність щодо корпоративного ESG-профілю може підвищувати ринкову премію та знижувати попит на активи, що робить прозорість

¹ Див.: Проєкт стратегії для сектору інфраструктури 2025–2029 р. URL: <https://www.ebrd.com/infrastructure-sector-strategy-ukrainian.pdf>

² Див.: EBRD 2025 finance for Ukraine rises to a record €2.9 billion. *European Bank for Reconstruction and Development*. Feb 05, 2026 URL: <https://www.ebrd.com/home/news-and-events/news/2026/ebrd-2025-finance-for-ukraine-rises-to-a-record.html>

³ Див.: Квасниця О. В., Дармограй І. В., Братівник І. В. Корпоративна соціальна відповідальність банків та територіальних громад у фінансуванні проєктів підновлення. *Інвестиції: практика та досвід*. 2025. № 7. С. 144–150. DOI: 10.32702/2306–6814.2025.7.144

⁴ Див.: Звіт про фінансову стабільність. *Національний банк України*. 17.06.2025. URL: <https://bank.gov.ua/ua/news/all/banki-dedali-shvidshe-naroschuyut-kredituvannya-biznesu-ta-naselennya-intensivno-konkuruyuchi-za-yakisnih-pozichalnikiv-ta-zberigayuchi-dostupnist-kreditiv--zvit-pro-finansovu-stabilnist-21097>

ключовим фактором ефективності банків¹ (табл. 3). У 2025 році банки демонструють зростання кредитування бізнесу (на 29%), що створює підґрунтя для масштабування енергоефективних та екологічних програм. Запровадження трирівневої моделі фінансування дозволяє поєднувати бюджетні ресурси, міжнародну підтримку та приватний капітал для покриття фінансового розриву, що в ЄС становить 106 млрд євро щорічно.

Таблиця 3

Науково-методичні підходи до зеленого управління публічними фінансами

Метод / Інструмент	Функціональне призначення	Очікуваний результат
Green Budget Tagging	Ідентифікація екологічних програм у бюджеті	Підвищення прозорості та кліматичної стійкості
Зелені закупівлі	Пріоритет екологічно чистим товарам/послугам	Стимулювання ринку зелених технологій
ESG-скринінг	Оцінка екологічних та соціальних ризиків	Зниження вартості капіталу та залучення інвесторів
Public - Private Partnership	Спільне фінансування інфраструктури	Розподіл ризиків та масштабне відновлення економіки

Джерело: Складено на основі².

Корпоративна соціальна відповідальність (КСВ) банків у співпраці з територіальними громадами фокусується на створенні спільних цін-

¹ Див.: Ahnert T., Bertsch C., Leonello A., Marquez R. Bank fragility and risk management. *Working Paper Series*. No 3076. Frankfurt am Main: European Central Bank, 2025. 59 p. URL: <https://www.ecb.europa.eu/pub/pdf/scpwps/ecb.wp3076~4a3861b363.en.pdf>

² Див.: Reforms to strengthen investment and innovation are needed to enhance the Netherlands' growth and international competitiveness. *OECD*. July 9, 2025. URL: <https://www.oecd.org/en/about/news/press-releases/2025/07/reforms-to-strengthen-investment-and-innovation-are-needed-to-enhance-the-netherlands-growth-and-international-competitiveness.html>

ностей (shared value)¹. Фінансування проєктів відновлення житла для внутрішньо переміщених осіб (ВПО) з урахуванням стандартів енергоефективності є прикладом того, як соціальна місія бізнесу сприяє економічній стабільності². Дослідження свідчать, що банки, керовані управлінцями з місцевим походженням («домашні директори»), виявляють більшу прихильність до локальних екологічних та соціальних проєктів, що зміцнює соціальний капітал та довіру в громадах³. У 2026–2028 роки розвиток іпотечних програм та субсидованого кредитування залишається пріоритетом для забезпечення житлом громадян та стимулювання будівельного сектору на засадах зеленого будівництва.

Сільське господарство України також проходить етап трансформації в межах Плану для Ukraine Facility⁴. Уперше пріоритет надається підтримці малих та середніх фермерських господарств замість великих холдингів, що відповідає європейським стандартам сталого розвитку сільських територій⁵. Зелений підхід в агросекторі передбачає впровадження технологій з низьким рівнем викидів, охорону ґрунтів та раціональне використання водних ресурсів, на що зокрема було виділено грант у розмірі 6 млн євро для модернізації гідротехнічних споруд в Одеській області. Вважаємо, що інтеграція екологічних пріоритетів у всі сфери економіки є необхідною умовою для гарантування довгострокової екологічної безпеки та успішної відбудови України в повоєнний період.

¹ Див.: Adams R., Keloharju M., Knüpfer S. Are CEOs born leaders? Lessons from traits of a million individuals. *Journal of Financial Economics*. 2018. Vol. 130, Issue 2. P. 392–408. DOI: <https://doi.org/10.1016/j.jfineco.2018.07.006>; Avramov D., Cheng S., Lioui A., Tarelli A. Sustainable investing with ESG rating. *Journal of Financial Economics*. 2022. Vol. 145, Issue 2, Part B. P. 642–664. DOI: <https://doi.org/10.1016/j.jfineco.2021.09.009>

² Див.: Paliichuk T., Myronenko O. Overview of the Budget 2025. *Centre for Economic Strategy*. November 29, 2024. 26 p. URL: <https://ces.org.ua/wp-content/uploads/2024/12/eng-budget-2025.pdf>

³ Див.: Bindseil U. TARGET Services: the backbone of European financial markets. *European Central Bank*. July 14, 2025. URL: <https://www.ecb.europa.eu/press/blog/date/2025/html/ecb.blog20250714~9676bef78b.en.html>

⁴ Див.: Міністерство аграрної політики та продовольства України. URL: <https://minagro.gov.ua/>

⁵ Див.: Martsynkevych V. Can Ukraine reconcile environmental priorities with economic interests?

Зелена трансформація енергетичної системи України в умовах повномасштабної війни набула ознак виживання та стратегічної стійкості, оскільки постійні атаки на централізовану генерацію змусили прискорити темпи впровадження розосереджених джерел енергії¹. Станом на жовтень 2025 року енергосистема країни пройшла через декілька хвиль тотальних руйнувань, що зумовило критичну потребу в залученні інвестицій обсягом 67 млрд дол. США лише для повного відновлення². Відновлення трансформується на користь концепції «Build Back Better», що передбачає інтеграцію інтелектуальних мереж (Smart Grids), вітрових та сонячних електростанцій, а також розвиток водневих технологій³. У 2025 році було зафіксовано відкриття першого у світі комерційного заводу з виробництва е-метанолу в Данії, що стало сигналом для українського інвестиційного сектору щодо перспектив експорту зеленого водню та його похідних як «рідкої енергії»⁴.

Процес євроінтеграції України у сфері зеленої трансформації підкріплюється виконанням структурних індикаторів програми Ukraine Facility, де особливе місце посідає Кліматична політика (індикатор 15.4) та перехід до Циркулярної економіки (індикатор 15.9)⁵. Прийняття Національного плану управління відходами до 2033 року та оновлення Національно визначеного внеску (НВВ) до Паризької угоди свідчать про готовність країни дотримуватися жорстких екологічних стандартів навіть в умовах воєнного стану (табл. 4). Для стимулювання приватних інвестицій необхідно вирішити проблему «невизначеності ESG-

¹ Див.: Navigating green public financial management: a reference guide for ministry of finance officials. Bonn: Deutsche Gesellschaft für Internationale Zusammenarbeit (GIZ) GmbH, 2025. 67 p. URL: <https://www.addistaxinitiative.net/sites/default/files/resources/Navigating%20Green%20PFM.pdf>

² Див.: Investing in Energy Security. *FPanalytics*. November 2025. URL: <https://fpanalytics.foreignpolicy.com/2025/11/11/investing-energy-security-ukraine/>

³ Див.: Martsynkevych V. Can Ukraine reconcile environmental priorities with economic interests?

⁴ Див.: Hnatenko O. Will Ukrainian energy become a magnet for EU green investments? *CEENERGYNEWS*. January 16, 2026. URL: <https://ceenergynews.com/voices/will-ukrainian-energy-become-a-magnet-for-eu-green-investments/>

⁵ Див.: Україна отримала 2,3 млрд євро від ЄС у межах програми Ukraine Facility. *Міністерство економіки, довкілля та сільського господарства України*. 22.12.2025. URL: <https://me.gov.ua/News/Detail/591d306b-2dab-4afe-8744-87a74e04bad7?lang=uk-UA&title=UkraineFacility>

рейтингів», оскільки інвестори вимагають премію за ризик у випадках, коли екологічні дані є непрозорими¹. Математичне моделювання показує, що премія за ESG-невизначеність може суттєво знижувати ринковий попит на акції компаній, що негативно впливає на загальний добробут та швидкість переходу до сталої економіки².

Таблиця 4

Показники енергетичного потенціалу та цілі України до 2030 року

Тип енерго-ресурсу	Станом на 2024–2025 рр.	Цільовий показник 2030 р.	Роль у зеленій трансформації
Частка ВДЕ в енергобалансі	12.4% – 15%	27%	Зменшення залежності від викопного палива
Газові резерви (ІЕА оцінка)	1,1 трлн (доведених)	Активізація видобутку	Перехідне паливо, 3-тє місце в Європі
Виробництво біометану	Пілотні проєкти	Експорт до ЄС	Інтеграція в газотранспортну мережу ЄС

Джерело: Складено на основі³.

Розвиток транспортної інфраструктури в контексті екологічної безпеки не обмежується лише залізницею. У 2025 році Європейська Комісія ухвалила План інвестицій у сталий транспорт, який надає пріоритет декарбонізації авіації та судноплавства через використання Sustainable Aviation Fuel (SAF) та аміаку як енергоносія⁴. Для України це означає можливість модернізації портів Дунайського кластеру та Чорного моря з установкою потужностей для заправки суден низьковугле-

¹ Див.: Chen T., Dong H., Lin C. Institutional shareholders and corporate social responsibility. *Journal of Financial Economics*. 2020. Vol. 135, Issue 2. P. 483–504. DOI: <https://doi.org/10.1016/j.jfineco.2019.06.007>

² Див.: Avramov D., Cheng S., Lioui A., Tarelli A. Sustainable investing with ESG rating.

³ Див.: Investing in Energy Security; Hnatenko O. Will Ukrainian energy become a magnet for EU green investments?

⁴ Див.: Hnatenko O. Will Ukrainian energy become a magnet for EU green investments?

цевим паливом. Крім того, інвестування в цифрові системи управління рухом (SESAR для неба, ERTMS для рейок) дозволяє оптимізувати маршрути, що безпосередньо призводить до зменшення викидів парникових газів на 10–15% без радикальної зміни технічної бази.

Економічна життєздатність територіальних громад у процесі зелено-го відновлення безпосередньо залежить від їхньої здатності управляти операційними ризиками та залучати альтернативне фінансування (табл. 5). Згідно з макроекономічним прогнозом на 2025–2027 роки, реальний ВВП України має зрости на 2,7% у 2025 році, проте дефіцит торгового балансу залишатиметься викликом. За таких умов громади мають орієнтуватися на розвиток малого та середнього бізнесу (МСБ), частка якого в інвестиційному портфелі Ukraine Facility має становити не менше 15%¹. Публічно-приватне партнерство (ППП) у сфері поводження з відходами та очищення води стає механізмом, що дозволяє громадам отримувати сучасні технології за умови обмеженого бюджетного ресурсу.

Таблиця 5

Аналіз збитків та потреб за результатами RDNA5 (станом на 31.12.2025)

Сектор економіки	Прямі збитки (млрд дол. США)	Загальні потреби (млрд дол. США)	Динаміка порівняно з RDNA4
Житловий сектор	60+	182	Зростання через атаки 2025–2026 років
Транспорт	40+	96	+24% через удари по портах та залізниці
Сільське господарство	11,2	30+	Акцент на розмінуванні та відновленні

Джерело: Складено на основі²

¹ Див.: Ukraine Investment Framework. *Enlargement and Eastern Neighbourhood. European Commission*. URL: https://enlargement.ec.europa.eu/countries/ukraine/ukraine-investment-framework_en

² Див.: Updated Ukraine Recovery and Reconstruction Needs Assessment Released. *World Bank*. February 23, 2026. URL: <https://www.worldbank.org/en/news/press->

Корпоративна соціальна відповідальність банківського сектору в Україні трансформується під тиском воєнних обставин у форму «волонтерського капіталізму», де фінансові установи не лише прагнуть прибутку, а й беруть на себе функції забезпечення соціальної стабільності. Фінансування житла для ВПО через пільгові іпотечні програми (де частка субсидій в сегменті перевищує 95%) є яскравим підтвердженням цієї тенденції. Банки, що інтегрують ESG-фактори у свою стратегію, отримують доступ до дешевших ресурсів від міжнародних фінансових організацій, таких як ЄІБ та ЄБРР, що підписано гарантійними угодами.

Стратегії фінансово-інвестиційного забезпечення зеленої трансформації є детермінантою екологічної безпеки в умовах відновлення економіки України. Системний підхід до цього процесу вимагає впровадження ринкових механізмів декарбонізації, таких як зелені облігації та національна система торгівлі квотами. Ці інструменти створюють довгострокові стимули для енергоефективності та технологічної модернізації. Одним із найбільш перспективних інноваційних інструментів зеленого фінансування є зелені облігації, які дозволяють акумулювати капітал інституційних інвесторів для цільового фінансування екологічних проєктів.

Для посилення екологічної безпеки та забезпечення сталого економічного зростання доцільно:

- по-перше, прискорити розробку та впровадження національної таксономії зелених проєктів, що дозволить чітко ідентифікувати об'єкти для інвестування та уникнути зловживань екологічним маркуванням;
- по-друге, забезпечити стабільність та прогнозованість регуляторного поля, зокрема через виконання реформ, передбачених Ukraine Facility, та вдосконалення функціонування ринків капіталу відповідно до стандартів ЄС;

release/2026/02/23/updated-ukraine-recovery-and-reconstruction-needs-assessment-released; Ukraine's restoration needs over the next ten years will amount to USD 588 billion.

- по-третє, фокусуватися на розвитку децентралізованої енергетичної системи як найбільш стійкої моделі в умовах воєнних загроз, поєднуючи це з розширенням мереж ENTSO-E для інтеграції в європейський енергетичний ринок;

- по-четверте, активно використовувати гарантійні інструменти МФІ для страхування воєнних ризиків, що є обов’язковою умовою для залучення приватного капіталу в масштабні інфраструктурні проекти.

Екологічна безпека економіки відновлення є стратегічним імперативом, що визначає майбутнє місце України в глобальній системі розподілу праці та її здатність відповідати на виклики кліматичної кризи. Успіх зеленої трансформації залежатиме від того, наскільки ефективно фінансові ресурси будуть конвертовані в реальні технологічні зміни, що забезпечать гармонійне співіснування економіки та довкілля.

Варто висувати, що гарантування екологічної безпеки України через зелену трансформацію потребує не лише фінансових інвестицій, а й інституційних реформ. Використання трирівневої моделі фінансування (від оптимізації національного бюджету до повної інтеграції в європейські ринки капіталу) є єдиним шляхом до подолання дефіциту ресурсів. Україна має шанс стати комунікатором для європейських зелених інвестицій, використовуючи свій потенціал у сфері відновлюваної енергетики, стратегічних мінералів та екологічно чистого агроприводництва, що стане основою її безпеки в ЄС.

Аргументовано, що інтеграція екологічних, соціальних та управлінських (ESG) факторів у діяльність підприємств стає невід’ємною частиною стратегії залучення інвестицій. ESG Due Diligence дозволяє інвесторам ідентифікувати ризики, пов’язані зі впливом на довкілля та кліматичними змінами, а також оцінити якість корпоративного управління. Для українських підприємств у період відновлення впровадження сталих практик є способом підвищення довіри з боку міжнародних партнерів та отримання доступу до «зеленого» фінансування. Це особливо актуально для залучення капіталу через механізми державного-приватного партнерства, де дотримання ESG-критеріїв часто є обов’язковою умовою участі МФІ.

Список використаних джерел

1. Бурковська А. В., Нестерчук Т. В. Грантове фінансування як інструмент розвитку територіальних громад. *Modern Economics*. 2025. № 51. С. 29–37. DOI: [https://doi.org/10.31521/modecon.V51\(2025\) – 03](https://doi.org/10.31521/modecon.V51(2025) – 03).
2. Бурлай Т. В., Дмитрук Д. А., Костриця В. І., Левін Р. Я. Політика соціальної якості: теорія та міжнародні підходи в контексті завдань повоєнної реконструкції України. *Український соціум*. 2022. № 3 (82). С. 9–30. DOI: <https://doi.org/10.15407/socium2022.03.009>.
3. Звіт про фінансову стабільність. *Національний банк України*. 17.06.2025. URL: <https://bank.gov.ua/ua/news/all/banki-dedali-shvidshe-naroschuyut-kredituvannya-biznesu-ta-naselennya-intensivno-konkuruyuchi-za-yakisnih-pozichalnikov-ta-zberigayuchi-dostupnist-kreditiv--zvut-pro-finsovu-stabilnist-21097>
4. Квасниця О. В., Дармограй І. В., Братівник І. В. Корпоративна соціальна відповідальність банків та територіальних громад у фінансуванні проєктів підновлення. *Інвестиції: практика та досвід*. 2025. № 7. С. 144–150. DOI: 10.32702/2306–6814.2025.7.144
5. Крисоватий А. Дисбаланси і стійкість публічних фінансів в умовах війни. *Світ фінансів*. 2025. Вип. 2 (83). С. 6–17. DOI: 10.35774/SF2025.02.008
6. Міністерство аграрної політики та продовольства України. URL: <https://minagro.gov.ua/>
7. Місцеве самоврядування як чинник стійкості тилу : аналіт. доп. / [В. Г. Потапенко, В. О. Баранник, Н. В. Бахур та ін.] ; за ред. В. Г. Потапенка. Київ : НІСД, 2023. 54 с. DOI: <https://doi.org/10.53679/NISS-analytrep.2023.02>
8. Проєкт стратегії для сектору інфраструктури 2025–2029 р. URL: <https://www.ebrd.com/infrastructure-sector-strategy-ukrainian.pdf>
9. Україна отримала 2,3 млрд євро від ЄС у межах програми Ukraine Facility. *Міністерство економіки, довкілля та сільського господарства України*. 22.12.2025. URL: <https://me.gov.ua/News/Detail/591d306b-2dab-4afe-8744-87a74e04bad7?lang=uk-UA&title=UkraineFacility>
10. About the Project. *Green Deal Ukraine*. URL: <https://greendealukraina.org/about-project>
11. Adams R., Keloharju M., Knüpfer S. Are CEOs born leaders? Lessons from traits of a million individuals. *Journal of Financial Economics*. 2018. Vol. 130, Issue 2. P. 392–408. DOI: <https://doi.org/10.1016/j.jfineco.2018.07.006>

12. Ahnert T., Bertsch C., Leonello A., Marquez R. Bank fragility and risk management. *Working Paper Series*. No 3076. Frankfurt am Main: European Central Bank, 2025. 59 p. URL: <https://www.ecb.europa.eu/pub/pdf/scpwps/ecb.wp3076~4a3861b363.en.pdf>
13. Avramov D., Cheng S., Lioui A., Tarelli A. Sustainable investing with ESG rating. *Journal of Financial Economics*. 2022. Vol. 145, Issue 2, Part B. P. 642–664. DOI: <https://doi.org/10.1016/j.jfineco.2021.09.009>
14. Bindseil U. TARGET Services: the backbone of European financial markets. *European Central Bank*. July 14, 2025. URL: <https://www.ecb.europa.eu/press/blog/date/2025/html/ecb.blog20250714~9676bef78b.en.html>
15. Bouabdallah O., Dorrucci E., Nerlich C., Nickel C., Vlad A. Time to be strategic: how public money could power Europe's green, digital and defence transitions. *European Central Bank*. July 25, 2025. URL: <https://www.ecb.europa.eu/press/blog/date/2025/html/ecb.blog20250725~f26b4ef0f3.en.html>
16. Budget Declaration: Analysis and Assessment of Government Forecasts for 2025–2027. URL: <https://kse.ua/wp-content/uploads/2024/08/Budget-Declaration-for-2025–2027.pdf>
17. Chen T., Dong H., Lin C. Institutional shareholders and corporate social responsibility. *Journal of Financial Economics*. 2020. Vol. 135, Issue 2. P. 483–504. DOI: <https://doi.org/10.1016/j.jfineco.2019.06.007>
18. Dynan K. Reclaiming a policy role for economists. *International Monetary Fund*. June 2025. URL: <https://www.imf.org/en/Publications/fandd/issues/2025/06/point-of-view-reclaiming-a-policy-role-for-economists-karen-dynan>
19. EBRD 2025 finance for Ukraine rises to a record €2.9 billion. *European Bank for Reconstruction and Development*. Feb 05, 2026 URL: <https://www.ebrd.com/home/news-and-events/news/2026/ebrd-2025-finance-for-ukraine-rises-to-a-record.html>
20. EU invests €2.8 billion in 94 transport projects to boost sustainable and connected mobility across Europe. *European Commission*. Jul 3, 2025. URL: https://ec.europa.eu/commission/presscorner/detail/en/ip_25_1705
21. EU leaders met in Brussels to discuss geoeconomic challenges and the ongoing developments in Ukraine and the Middle East. *European Council*. June 26, 2025. URL: <https://www.consilium.europa.eu/en/meetings/european-council/2025/06/26/>
22. European Green Deal. *Mission of Ukraine to the European Union*. April 5, 2021. URL: <https://ukraine-eu.mfa.gov.ua/en/2633-relations/galuzeve-spivrobitnictvo/klimat-yevropejska-zelena-ugoda>

23. Foerster K., Ryan E., Scheid B. Pricing or panicking? Commercial real estate markets and climate change. *Working Paper Series*. No 3059. Frankfurt am Main: European Central Bank, 2025. 40 p. URL: <https://www.ecb.europa.eu/pub/pdf/scpwps/ecb.wp3059~cf6e65ea31.en.pdf>
24. Hacktivist group responsible for cyberattacks on critical infrastructure in Europe taken down. *Eurojust*. July 16, 2025. URL: <https://www.eurojust.europa.eu/news/hacktivist-group-responsible-cyberattacks-critical-infrastructure-europe-taken-down>
25. Hnatenko O. Will Ukrainian energy become a magnet for EU green investments? *CEENERGYNEWS*. January 16, 2026. URL: <https://ceenergynews.com/voices/will-ukrainian-energy-become-a-magnet-for-eu-green-investments/>
26. Investing in Energy Security. *FPanalytics*. November 2025. URL: <https://fpanalytics.foreignpolicy.com/2025/11/11/investing-energy-security-ukraine/>
27. Joint press release: Investment of €3.66 billion from EU emissions trading revenues in cleaner energy systems. *European Commission*. Jul 3, 2025. URL: https://ec.europa.eu/commission/presscorner/detail/en/ip_25_1714
28. Martsynkevych V. Can Ukraine reconcile environmental priorities with economic interests? *CEE Bankwatch Network*. September 24, 2025. URL: <https://bankwatch.org/blog/can-ukraine-reconcile-environmental-priorities-with-economic-interests>
29. Navigating green public financial management: a reference guide for ministry of finance officials. Bonn: Deutsche Gesellschaft für Internationale Zusammenarbeit (GIZ) GmbH, 2025. 67 p. URL: <https://www.addistaxinitiative.net/sites/default/files/resources/Navigating%20Green%20PFM.pdf>
30. Norway signs new agreements to strengthen Ukraine's energy security and green transition. *Government.no*. July 10, 2025. URL: <https://www.regjeringen.no/en/whats-new/norway-signs-new-agreements-to-strengthen-ukraines-energy-security-and-green-transition/id3114730/>
31. Paliichuk T., Myronenko O. Overview of the Budget 2025. *Centre for Economic Strategy*. November 29, 2024. 26 p. URL: <https://ces.org.ua/wp-content/uploads/2024/12/eng-budget-2025.pdf>
32. Plan for the Ukraine Facility. *Ukraine Facility*. URL: <https://www.ukrainefacility.me.gov.ua/>
33. Reforms to make fiscal policy more effective, improve education and boost electricity generation would spur Iceland's growth. *OECD*. June 26, 2025.

- URL: <https://www.oecd.org/en/about/news/press-releases/2025/06/oecd-economic-surveys-iceland-2025.html>
34. Reforms to strengthen investment and innovation are needed to enhance the Netherlands' growth and international competitiveness. *OECD*. July 9, 2025. URL: <https://www.oecd.org/en/about/news/press-releases/2025/07/reforms-to-strengthen-investment-and-innovation-are-needed-to-enhance-the-netherlands-growth-and-international-competitiveness.html>
35. Ukraine Facility. *Enlargement and Eastern Neighbourhood*. *European Commission*. URL: https://enlargement.ec.europa.eu/funding-technical-assistance/ukraine-facility_en
36. Ukraine Investment Framework. *Enlargement and Eastern Neighbourhood*. *European Commission*. URL: https://enlargement.ec.europa.eu/countries/ukraine/ukraine-investment-framework_en
37. Ukraine's restoration needs over the next ten years will amount to USD 588 billion. *GOV.UA*. February 23, 2026. URL: <https://www.kmu.gov.ua/en/news/potreby-vidnovlennia-ukrainy-protiahom-nastupnykh-desiaty-rokiv-skladut-588-mlrd-dol-ssha>
38. Updated Ukraine Recovery and Reconstruction Needs Assessment Released. *World Bank*. February 23, 2026. URL: <https://www.worldbank.org/en/news/press-release/2026/02/23/updated-ukraine-recovery-and-reconstruction-needs-assessment-released>

Розділ 4

ЛЮДИНА, КУЛЬТУРА, МИСТЕЦТВО, РЕЛІГІЯ НА ВІЙНІ ТА ПРО ВІЙНУ

4.1. Війна як антропологічне випробування

Чурсінова Оксана Юріївна

кандидат філософських наук, доцент

доцент кафедри філософії

Національний університет «Львівська політехніка»

Упродовж історії війна постає формою збройного протистояння між політичними суб'єктами, а також глибоким дестабілізуючим чинником, що змінює всі форми людського буття. Вона виходить за межі воєнно-стратегічного чи політичного виміру, є граничною подією. Людина зіштовхується з фундаментальними екзистенціальними реаліями – життям і смертю, болем і страхом, відповідальністю та надією. В умовах війни окреслюються межі людської витривалості, моральної свідомості, здатності до співчуття. Люди постають перед агресією, жорстокістю, етичним вибором. Такий досвід ставить під сумнів раціоналістичні уявлення про людину як істоту цілісну, передбачувану, здатну до автономного морального вибору.

Антропологічне осмислення війни вимагає звернення до проблеми цілісності людини як у соціальному й культурному аспектах, так і в психоемоційному, духовному й тілесному вимірах. Війна глибоко проникає в повсякденне життя: змінює тілесні реакції на звук, рух, запах; порушує усталений ритм буття, спотворює відчуття часу, трансформує просторові орієнтири та уявлення про власну ідентичність. Умови війни радикально змінюють способи поведінки людини, її онтологічну структуру. Людина в ситуації війни пристосовується до нових реалій, проходить крізь глибоку трансформацію буття, відкриває

способи існування, раніше латентні або навіть цілковито не усвідомлені в мирному житті. На війні людина стикається не лише з фізичною загрозою, а й із фундаментальними викликами ідентичності, ціннісним орієнтирам, уявленням про світ. Українська захисниця Ю. Матвієнко зазначає: «Хоч у війні немає нічого доброго – це біль, смерті. Але вона прийшла в наш дім, і в нас немає іншого виходу, як триматися...»¹.

Сучасні філософсько-антропологічні та феноменологічні концепції розглядають війну як подію граничного характеру, що виводить людину за межі звичного досвіду. У такому контексті війна є не лише руйнуванням тілесного або соціального, а передусім деструкцією когнітивних і моральних структур: логічних схем осмислення дійсності, усталених соціальних ролей, етичних орієнтирів, уявлень про Іншого. Розгортаючись як екзистенціальна криза, війна порушує цілісність світогляду, вимагає від людини нового самовизначення в радикально зміненому світі. Водночас війна відкриває нові можливості для безмежної відданості, взаємодії з іншими, утвердження особистісної гідності. Війна – не лише катастрофа, але й антропологічне випробування, у якому виявляється межа людського. На війні актуалізуються найвищі форми морального ставлення до Іншого – у жесті допомоги, у готовності витримувати біль не лише заради себе, у здатності жертвувати власним життям заради інших.

Цей досвід не зводиться винятково до болю чи втрати. Він розкриває глибину внутрішнього ресурсу відданості, відповідальності, гідності. У ситуації війни формуються нові способи співбуття. Вони потребують осмислення як форми виживання, буттєвого оновлення, що ґрунтуються на визнанні унікальності людського досвіду в граничній екзистенціальній ситуації.

Філософське та антропологічне осмислення війни передбачає міждисциплінарних методологічних підходів, синтезу концепцій філософської антропології, екзистенціальної феноменології, психології кризового й травматичного досвіду, філософської герменевтики, етики відповідальності та соціології травми. Особливого значення набуває звернення до наративів безпосередніх учасників подій: військо-

¹ Подобна Є. Дівчата зрізають коси : книга спогадів / російсько-українська війна / Український інститут національної пам'яті. Київ : Люта справа, 2018. С. 23.

вослужбовців, цивільного населення, волонтерів, внутрішньо переміщених осіб. Дослідження усної історії свідчать, що усні наративи як живі тексти досвіду слугують джерелом фактичних даних, реконструкції світосприйняття і способів переживання травматичного досвіду в умовах війни, ключем до розуміння зміни соціальних ролей. О. Гудошник зазначає: «З початку війни 24 лютого 2022 року сфера особистих наративів стала потужним дискурсом великих і малих історій»¹. Такі наративи фіксують перебіг подій, репрезентують глибоку трансформацію суб'єктності, коли людина перестає бути тотожною собі в минулому, набуває нових антропологічних якостей.

Війна – політичний і моральний виклик, гносеологічна подія, що виявляє межі наших способів пізнання, інтерпретації та осмислення реальності. Водночас в умовах крайньої загрози розкривається здатність людини зберігати гідність, ухвалювати відповідальні рішення й залишатися суб'єктом попри деструктивні зовнішні обставини. Війна постає не лише історичною подією, геополітичним конфліктом, але й переломною антропологічною подією, яка оголює засадничі умови людського існування².

У контексті російсько-української війни це питання набуває особливої актуальності. Мільйони українців опинилися в обставинах, які вимагають не лише фізичного виживання, а й радикального переосмислення себе: власної ідентичності, системи цінностей, ставлення до світу, ближнього, своєї держави. Усвідомлення війни як антропологічного випробування – це спроба дати відповідь на питання: що відбувається з людиною, коли руйнуються всі звичні координати її існування, що саме дозволяє їй залишатися людиною, зберігати гідність, спроможність чинити опір, не втрачати сенс буття навіть перед крайньою загрозою.

У мирний час людське існування здебільшого розгортається в межах забуття буття (*Seinsvergessenheit*) за термінологією М. Гайдеггера.

¹ Гудошник О. Oral history and media: platforms for collecting witness stories. *Супонсис: текст, контекст, медіа*. 2023. Вип. 29, №2. С. 139–145. DOI: 10.28925/2311-259x.2023.2.11.

² Див.: Липка О. Людська гідність і досвід війни. *Вісник Львівського університету. Серія філософсько-політологічні студії*. 2024. Вип. 55. С. 131–137. DOI: <https://doi.org/10.30970/PPS.2024.55.15>

Це стан, за якого людина зосереджується на сущому, уникаючи запитання про буття як таке¹. У повсякденні екзистенціальні виміри – скінченність, смерть, вразливість – витісняються на периферію свідомості. Життя сприймається як щось передбачуване й samozрозуміле, як послідовність повторюваних дій, стабільних ролей, уявного контролю над майбутнім.

Війна докорінно руйнує ілюзію стабільності, яка утримує повсякденний людський досвід у межах передбачуваності та буденної впорядкованості. Йдеться не лише про порушення усталеного соціального порядку. Війна – це граничний досвід, у якому постають фундаментальні екзистенціальні виміри: скінченність, крихкість, непевність буття. Саме в цій радикально зміненій ситуації, де звичні орієнтири повсякдення втрачають чинність, людина опиняється перед онтологічною невизначеністю, потребою переосмислення власного існування.

У філософській традиції екзистенціалізму гранична ситуація розглядається як особливий тип досвіду, у якому виявляється глибинна структура людського буття, прихована за усталеними зовнішніми формами, соціальними ролями та нормативними схемами. У повсякденному житті індивід зазвичай функціонує в межах заданих культурних конвенцій, що забезпечують ілюзію сталості та впорядкованості світу. Проте в ситуаціях екзистенціальної кризи, радикального зламу (війни, втрати, насилля) ці опори руйнуються. Гостро постає онтологічна проблема: на чому насправді ґрунтується людське існування, де проходять його межі, у чому полягає відповідальність перед життям, яке триває навіть у катастрофі.

Німецький філософ К. Ясперс запровадив поняття граничної ситуації (*Grenzsituation*) для позначення таких форм досвіду, які не підлягають усуненню або нейтралізації за допомогою зовнішніх технічних чи інституційних засобів². Йдеться про такі обставини, як смерть, страждання, провина, боротьба, а також війна, що виводять індивіда за межі звичного ладу життя та актуалізують питання про сенс буття. На відміну від ситуацій, які можна змінити або яких слід уникати,

¹ Див.: Heidegger M. *Sein und Zeit*. Tübingen: Max Niemeyer Verlag, 1927. 450 S.

² Див.: Jaspers K. *Der Sinn und Zweck der Geschichte*. München: Piper, 1949. 187 S.

межові ситуації нездоланні; вони вимагають екзистенціального зусилля, внутрішнього вибору, здатності до трансценденції. У філософській системі К. Ясперса ці ситуації мають статус вихідних точок для пробудження суб'єкта до автентичного існування (*Existenz*), що передбачає свободу, відповідальність і відкритість до трансцендентного¹.

Страх смерті можна розглядати як первинний вимір онтологічної тривоги, що внутрішньо притаманна людському існуванню, проте в умовах війни цей страх набуває максимальної інтенсивності та прозорості для саморефлексії. Війна радикально висвітлює скінченність і вразливість людини, робить очевидною випадковість збереження життя, переводячи те, що в мирний час залишається на маргінесі свідомості, у центр пережитого досвіду. Страх вже не зводиться до ситуативної емоційної реакції на загрозу, а перетворюється на базовий спосіб буття-у-світі, який структурує сприйняття часу й простору, модифікує ставлення до інших і до самого себе. Через досвід страху смерті суб'єкт входить у граничну ситуацію, у межах якої розгортається його антропологічне та екзистенціальне випробування.

О. Паньків акцентує увагу на тому, що екзистенціальні стани проявляються передусім у граничних, екстремальних життєвих обставинах, які змушують людину мобілізувати наявні внутрішні ресурси або ж навпаки звужують її існування до мінімалістської стратегії виживання, зосередженої на підтриманні базових форм повсякдення². Гранична ситуація в розумінні К. Ясперса постає не риторичною фігурою, а конкретною, ціннісне насиченою дійсністю, у якій індивід займає певну позицію щодо умов власного буття. Людина «входить у таку ситуацію як суб'єкт осмисленого ставлення»: подія межі перетворюється на екзистенціальний простір, де відбувається зустріч не тільки з власною скінченністю, але й із граничною ситуацією Іншого – пораненого, загиблого, травмованого, хто потребує підтримки, захисту чи елементарного піклування³.

¹ Див.: Jaspers K. *Der Sinn und Zweck der Geschichte*. München: Piper, 1949. 187 S.

² Див.: Паньків О. Місто та війна: екзистенційний вимір. *Вісник Львівського університету. Серія філос.-політолог. студії*. 2023. Вип. 49. С.99–104.

³ Там само.

Кризова подія, що постає життєвим роздоріжжям, ставить перед індивідом завдання вибору. Йдеться про стратегічне самовизначення, яке змінює конфігурацію подальшого буття, визначає, наскільки людина зберігає статус суб'єкта, здатного відповідати за себе і за інших. Воєнний стан істотно підсилює трагічний вимір такого вибору: у ситуації руйнації звичних соціальних опор і інституційних гарантій відповідальність за прийняті рішення переміщується до внутрішнього, екзистенціального простору суб'єкта. Людина змушена орієнтуватися не стільки на зовнішні нормативні приписи, скільки на власний етичний горизонт – на інтуїцію гідності, обов'язку, солідарності, справедливості.

У цьому контексті особливої ваги набуває екзистенціал турботи. У місті, яке живе в умовах війни, турбота постає базовою формою буття-з-іншими, що поєднує турботу про власне фізичне виживання і відповідальність за тих, хто опинився у зоні найвищої вразливості: дітей, людей похилого віку, поранених, внутрішньо переміщених осіб, осіб з інвалідністю тощо¹. Йдеться про щоденну, зазвичай непомітну, рутинну працю – пошук і розподіл ресурсів, забезпечення доступу до води та їжі, організацію укриття, підтримання каналів комунікації, формування практик безпеки. У повсякденному вимірі турботи виявляється онтологічна структура людського існування, яке не замикається на інстинкті самозбереження, а виходить назустріч Іншому, приймає на себе частину його крихкості.

М. Гайдеггер, аналізуючи структуру Dasein, підкреслює, що страх зосереджує людину на її власному бутті, оголює його як відкриту можливість і тим самим створює феноменологічну основу для експлікації первинної буттєвої присутності². У переживанні страху буття розкривається як турбота (Sorge): не окремий психічний стан, а фундаментальна онтологічна структура, у межах якої поєднані спрямованість існування у майбутнє, занурення у світ та співбуття з іншими. У реаліях війни ця структура перестає залишатися прихованою; турбота набирає форми напруженої, загостреної присутності, що ви-

¹ Див.: Паньків О. Місто та війна: екзистенційний вимір. *Вісник Львівського університету. Серія філос.-політолог. студії*. 2023. Вип. 49. С.99–104.

² Див.: Heidegger M. *Being and Time*. Eastford: Martino Fine Books, 2019. 590 p.

магає постійної пильності, здатності передбачати, готовності діяти в ситуації невизначеності та множинних ризиків.

Доповнюючи гайдегтерівську інтерпретацію граничної ситуації, Е. Левінас окреслює парадигму екзистенціального осмислення війни¹. Якщо для М. Гайдегера точкою екзистенціального прориву постає зіткнення з власною смертністю², то для Е. Левінаса такою точкою є зустріч з Іншим як етична подія, що передує будь-якому онтологічному чи політичному жесту³. У центрі його філософії – обличчя Іншого, яке висловлює безумовну заборону на вбивство («ти не вбиватимеш») і тим самим відкриває горизонт відповідальності, що не може бути скасований ані насильством, ані правом сили⁴.

У воєнному просторі, де акт убивства легітимізується як засіб виживання, а деформація образу Іншого стає елементом інфраструктури насильства, етика Е. Левінаса функціонує як радикальне нагадування про можливість збереження людяності навіть у нелюдських обставинах. Вона мислить етичну відповідальність як первинну – таку, що не вимагає симетрії, взаємності чи попереднього договору, ґрунтується на безумовному визнанні Іншого, хто не підлягає редукції, об'єктивації чи знеособленню. Війна постає як простір загрози, але також і як простір випробування здатності людини витримати «вертикаль» цієї відповідальності⁵.

М. Гайдегер і Е. Левінас окреслюють дві різні, але взаємно доповнювані траєкторії осмислення граничної ситуації війни: перша – через розкриття смертності як внутрішньої можливості автентичності, друга – через етичну відповідальність перед Іншим як абсолютну межу дії. Обидві перспективи дають змогу інтерпретувати екзистенціальне переживання війни не лише як травму чи деструкцію, а як простір глибокої онтологічної й етичної трансформації, коли людське

¹ Див.: Levinas E. *Totality and Infinity: An Essay on Exteriority*. The Hague : Martinus Nijhoff Publishers, 1979. 307 p.

² Див.: Heidegger M. *Being and Time*.

³ Див.: Levinas E. *Totality and Infinity: An Essay on Exteriority*.

⁴ Див.: Levinas E. *Autrement qu'être ou au-delà de l'essence*. La Haye: Martinus Nijhoff, 1974. x, 233 p

⁵ Див.: Levinas E. *Autrement qu'être ou au-delà de l'essence*.

залишається можливим навіть там, де здається, що все людське втрачено.

На думку О. Паньків, набуття «справжнього існування» означає для екзистенції усвідомлення спектру власних можливостей і внутрішній імпульс до вибору, який не можна делегувати іншим¹. Усвідомлення конкретної життєвої ситуації перетворюється на стан стурбованості не в сенсі патології, а як структурний момент людського буття, що розгортається в горизонті можливого і неможливого, дозволеного і неприпустимого. Людина лише у власне екзистенціальному сенсі справді існує; вона співвідносить себе з позалюдським сущим, з іншими людьми та власним «я» через інтерпретацію й розуміння буття. На війні цей вимір усвідомлення загострюється: бути – означає піклуватися, передбачати наслідки, приймати на себе тягар відповідальності в просторі, де будь-яке рішення може виявитися незворотним для чийось життя і смерті.

Таким чином, людське існування постає як буття, структуроване турботою. Війна позбавляє цю характеристику абстрактності та перетворює її на безпосередню реальність щоденного досвіду. На війні ми поступово усвідомлюємо власну відповідальність за все, що відбувається в межах нашої присутності: за рішення, ухвалені або відкладені, за слова підтримки, які пролунали або так і не були сказані, за допомогу, яку ми надали чи свідомо не надали. Відповідальність постає не лише як відношення у вертикалі «людина – держава» чи «громадянин – інституція», а насамперед як вимір міжособистісного співбуття перед майбутнім, перед іншими, перед власним «я», що не може зберегти цілісність у режимі відсторонення й невтручання.

У воєнних умовах турбота набуває значення особливого виміру самореалізації особистості, у якому окреслюється й перевіряється її внутрішня цілісність. Вимір турботи не зводиться до егоцентричної зосередженості чи редукції до індивідуалістичної стратегії виживання. Навпаки, саме вихід за межі власних інтересів відкриває суб'єктові можливість зберегти й поглибити власну людяність. Екзистенціальна турбота з'єднує переживання страху смерті з досвідом солідарності,

¹ Див.: Паньків О. Місто та війна: екзистенційний вимір.

етичної відповідальності та піклування, перетворює граничну ситуацію війни на простір антропологічного випробування, у якому перевіряються здатність витримати смертельну загрозу, спроможність залишатися людиною (у гідності, співучасті, готовності нести на собі тягар чужої вразливості). Війна попри свою руйнівну логіку парадоксальним чином виявляє глибинну структуру людського буття як такого, що здійснює себе через турботу про інше і майбутнє.

Війна постає не лише як соціально-політичний феномен та етап історичного процесу, а як екзистенціальне випробування, що ставить людину перед фактом власної вразливості, крихкості та невизначеності. Умови війни змінюють спосіб сприйняття світу; стабільність, раціональна впорядкованість і соціальна рольова ідентичність перестають функціонувати як надійні орієнтири. Людина опиняється в ситуації, коли зовнішні інституційні гарантії втрачають чинність, отже, виникає необхідність приймати життєво важливі рішення без опори на усталені моделі поведінки. Саме в цьому полягає сутність граничної ситуації: вона не лише випробовує людину, а й відкриває можливість її автентичного самовизначення.

Переосмислення війни як граничної ситуації дає змогу побачити в ній онтологічний момент загострення, а не лише деструктивну силу. Водночас така інтерпретація жодним чином не легітимізує насильство; вона лише підкреслює, що в умовах радикальної кризи на поверхню виходять виміри людського існування, які зазвичай залишаються прихованими у повсякденні – можливість особистісного прориву до глибшого способу буття. Саме тому К. Ясперс наголошував, що граничні ситуації, хоча й не обираються добровільно, можуть ставати точками екзистенціального становлення¹. Через граничні ситуації людина долає автоматизм повсякденного існування, розриває рамки нормативної заданості та входить у вимір екзистенціального самовизначення, яке не вичерпується виконанням соціальних ролей чи дотриманням інституційних очікувань.

Схожої позиції дотримується український філософ Ю. Вацик, який розглядає війну як *limit situation* – граничну подію, що розкладає струк-

¹ Див.: Паньків О. Місто та війна: екзистенційний вимір.

тури повсякденного життя та актуалізує загрозу смертності й руйнування. У такому досвіді, згідно з позицією цього автора, розкриваються глибоко приховані цінності та онтологічні параметри людської сутності, які в умовах звичного порядку залишаються латентними. Війна в цьому контексті стає поштовхом до внутрішньої переоцінки моральних орієнтирів, смисложиттєвих засад і колективної ідентичності, виводить суспільство з екзистенціального автоматизму та спонукає його до духовного¹. Війна постає як подія онтологічного зсуву, екзистенціальний прорив, що змінює спосіб людського буття, виводить його зі стану забуття, звичного комфорту повсякдення та споживацького самозосередження, змушує радикально переглянути питання про сенс, гідність, відповідальність і межі людського існування. В умовах війни зміни охоплюють структуру життя в цілому; трансформуються ціннісні орієнтири, часове сприйняття, уявлення про майбутнє, а також самоідентичність, зокрема, в аспектах причетності, відповідальності, здатності до осмислення болісних подій.

Ці трансформації особливо виразно проявляються у феномені так званих «екзистенціальних ландшафтів» сучасних українських цивільних. Т. Титаренко та Г. Громова аналізують процес реконструювання індивідуальної життєвої траєкторії на війні як форму внутрішньої роботи з ціннісними орієнтирами, смислотвірними структурами та наративами ідентичності².

Екзистенціальний аспект цього досвіду глибоко осмислений у філософсько-психологічній спадщині В. Франкла – австрійського психіатра, який пережив досвід нацистських концтаборів. У праці «Людина в пошуках справжнього сенсу» він стверджує: «Страждання певною мірою перестає бути стражданням у ту мить, коли воно набуває сенсу – наприклад, сенсу жертви»³. В. Франкл доводить, що на-

¹ Див.: Vatsyk Y. R. The Value of Self-Sacrifice in the Collective Experience of the War as a Limit Situation. *Антропологічні виміри філософських досліджень*. 2025. Вип. 28. С. 18–27. DOI: 10.15802/ampr.v0i28.348993

² Див.: Титаренко Т., Громова Г. Життєві ландшафти цивільного населення України у просторі війни. *Психологічні перспективи*. 2023. Вип. 41. С. 162–174.

³ Frankl V. Man's Search for Meaning / part one translated by Ilse Lasch ; foreword by Harold S. Kushner ; afterword by William J. Winslade. Boston: Beacon Press, 2006. P. 113.

віль в умовах крайнього насилля, дегуманізації та тотальної втрати зовнішніх опор особистість зберігає здатність до осмислення досвіду. Саме наділення страждання смислом перетворює його з руйнівного чинника на екзистенціальну точку опори. Страждання, як свідчить В. Франкл, не обов'язково є абсурдним чи безглуздом, воно може осмислюватись як акт відповідальності перед собою, іншими, цінностями, ідеєю, здатною об'єднати індивідуальний біль із духовною вертикаллю сенсу.

Логотерапія В. Франкла, зорієнтована на пошук смислу навіть у граничних, катастрофічних обставинах, набуває особливої актуальності в контексті сучасного українського досвіду війни. У ситуації радикальної втрати, руйнації та травми смисложиттєві ресурси стають визначальними для збереження людяності, гідності та суб'єктності. Пошук смислу перетворюється на внутрішній опір деструкції – на екзистенціальну практику, що дозволяє залишатися людиною навіть у нелюдських умовах.

Війна постає як деструктивна сила, що руйнує соціальні та екзистенціальні опори, гранична подія, що виявляє здатність особистості зберігати смислову орієнтацію в стані невизначеності, втрати й загрози. Те, що В. Франкл окреслював як «пошук значення», набуває в таких умовах статусу екзистенціального обов'язку, коли осмислення страждання стає єдиною формою внутрішнього спротиву¹.

У ситуації, коли фізичне виживання не гарантує збереження суб'єктності, смислотворення виявляється центральною формою зусилля бути попри дезінтеграцію звичних координат. Важливо наголосити, що йдеться не про компенсацію втрати чи спробу психологічної стабілізації, а про впорядкування й осмислення досвіду в напрузі відповідальності, коли біль, страх і переживання обмеженості власного буття свідомо перетворюються на екзистенціальну позицію суб'єкта. Смысловий вимір у такій перспективі постає як результат дії, вибору та внутрішнього зусилля.

У граничних обставинах солідарність перестає бути етичним імперативом у звичному розумінні; вона набуває онтологічного ста-

¹ Див.: Frankl V. Man's Search for Meaning. P. 113.

тусу, постає умовою збереження людського. Спільні практики підтримки у бомбосховищах, на лінії фронту, у волонтерських ініціативах забезпечують можливість виживання, формують простір співбуття, у якому людяність здійснюється через тілесну й емоційну присутність, уважність до іншого та прийняття відповідальності за нього. Такий досвід підтверджує одну із засадничих тез Г. Арендт, що «людське існування є політичним у глибинному сенсі», тобто передбачає необхідність присутності Іншого, взаємності та спільного простору дії¹.

Водночас змінюється структура часу та спосіб переживання життя. Постійна близькість смерті дестабілізує лінійне відчуття тривалості. Час починає сприйматися як послідовність окремих подій та розірваних фрагментів. Існування у воєнній реальності позбавляється передбачуваності, проте водночас кожен прожитий день набуває особливої екзистенціальної ваги. У тиші між вибухами, в акті піклування, в елементарному жесті доброти відкривається досвід буття, у якому значення не передують подіям, а формуються через них. У таких обставинах сенс постає як відповідь суб'єкта на виклик, утілений у самій реальності втрати.

Війна як гранична ситуація стає моментом екзистенціального загострення, простором масштабної антропологічної трансформації. Людина, опинившись у стані постійної загрози, втрати й невизначеності, змушена радикально змінювати спосіб життя, а також структуру сприйняття себе, інших, світу. Ці зміни не зводяться до адаптації до нових умов – вони мають характер глибинної трансформації ідентичності, досвіду, етичних координат, тілесної чутливості. Війна постає як подія, що знищує звичні форми життя, продукує нові антропологічні модуси буття.

З позиції феноменології (М. Мерло-Понті, П. Рікьор)² тілесність осмислюється як первинний спосіб буття людини у світі, а не фізіо-

¹ Див.: Арендт Г. Стан людини. Київ: Основи, 2025. 448 с.

² Див.: Merleau-Ponty M. *Phenomenology of Perception* / D. A. Landes (Trans.). New York: Routledge, 2012. lxxxv, 606 p.; Ricœur P. *Oneself as Another*. Chicago: University of Chicago Press, 1992. 374 p.

логічна даність. Тіло є не об'єктом серед інших об'єктів, а екзистенційальною умовою можливості досвіду. Війна спричиняє порушення цілісності тілесного досвіду: тілесність перестає бути нейтральним «носієм» свідомості, набуває виміру вразливості, болю й виснаження, але водночас функції інструментальної необхідності виживання. Страх поранення, загострена сенсорна реакція, автоматичне реагування на сигнали тривоги чи обстрілу, порушення сну, тілесна дезорієнтація – усе це формує нову конфігурацію соматичного буття. Разом із тим, тілесність у воєнному досвіді може стати джерелом опору та внутрішньої сили, здатності долати виснаження, оперативно реагувати на небезпеку, здійснювати дії, спрямовані на порятунок інших навіть за умов ризику для власного життя.

Трансформація особистісної ідентичності в граничних обставинах має не менш глибокий характер. У стабільних соціальних умовах індивід зазвичай осмислює себе крізь систему професійних, родинних, громадянських ролей. Воєнна ситуація змінює структурну сталість цих ролей, трансформує професійні межі та перебудовує ієрархічні відносини. Учитель стає військовослужбовцем, студент – парамедиком, пенсіонерка – волонтеркою. Проте йдеться не лише про функціональну зміну статусу. Це процес глибокого переосмислення себе, що часто супроводжується кризою ідентичності та необхідністю реконструювати цілісність «Я» з дезінтегрованого досвіду довоєнного життя.

Водночас цей процес не може бути зведений виключно до деструкції. Психологічні дослідження феномену посттравматичного зростання Р. Тедеші, К. Парк, Л. Келгун¹, В. Климчук² переконливо демонструють, що переживання екстремального досвіду може супроводжуватися глибокою переоцінкою ціннісних орієнтацій, формуванням нових життєвих пріоритетів, актуалізацією внутрішніх ресурсів стій-

¹ Див.: Posttraumatic Growth : Positive Changes in the Aftermath of Crisis / edited by Richard G. Tedeschi, Crystal L. Park, and Lawrence G. Calhoun. Mahwah, N. J.: Lawrence Erlbaum Associates Publishers, 1998. 258 p.

² Див.: Климчук В. О. Психологія посттравматичного зростання : монографія / Національна академія педагогічних наук України, Інститут соціальної та політичної психології. 2-ге вид., перероб. і допов. Кропивницький : Імекс-ЛТД, 2021. 158 с.

кості. Досвід війни має амбівалентний характер: він є водночас травматичним і структуротвірним. Він здатний спричиняти дезорганізацію, але також мобілізувати суб'єкта до нової форми відповідального існування. Людина, яка пережила фронт, окупацію, евакуацію, втрату близьких чи дому, нерідко набуває загостреного відчуття часу, ваги життя та граничної відповідальності.

Війна як гранична ситуація постає простором масштабної антропологічної трансформації. Перебування у стані постійної загрози, втрати та невизначеності зумовлює радикальну зміну способу життя, структури самосприйняття, ставлення до інших та інтерпретації світу. С. де Бовуар писала у своїх мемуарах: «Війна не лише змінила моє ставлення до всього, вона змінила все: небо над Парижем, села в Бретані, жіночі вуста й дитячі очі... Жодна травинка на жодному лузі вже ніколи не буде такою, якою була в моїх очах»¹. Ці зміни не зводяться до адаптації до нових умов існування; вони мають характер глибокої перебудови ідентичності, етичних орієнтирів і тілесної чутливості. Війна постає як подія, що руйнує установлені форми соціального буття та водночас формує нові антропологічні модули існування.

Особливої ваги в архітектоніці воєнної трансформації набуває моральна свідомість. Коли правові механізми не завжди спроможні забезпечити відчуття справедливості, універсальні моральні норми виявляють межі своєї регулятивної дієвості перед граничними викликами, що актуалізує проблему індивідуально вивіреного етичного рішення. З. Бауман наголошує, що граничні обставини демонструють здатність або неспроможність особи здійснювати відповідальний вибір у середовищі, де звичні нормативні гарантії послаблені. Війна перевіряє моральність не на рівні декларації, а на рівні практичної реалізації: чи зберігається здатність до допомоги, підтримки, рятування іншого навіть тоді, коли це суперечить імпульсу самозбереження².

¹ Принц А. Життя Симони де Бовуар / пер. з нім. Т. Непипенко. Київ : Темпора, 2024. С. 179.

² Див.: Бауман З. Модерність і Голокост / пер. з англ. Катерини Дисси ; Нац. ун-т «Києво-Могилян. акад.», Центр дослідж. історії та культури східноєвроп. єврейства. Київ : Дух і літера, 2022. 342 с.

Ці процеси трансформують також структуру соціального буття. Воєнна реальність попри її руйнівний характер стає простором формування нових соціальних зв'язків, горизонтальних мереж солідарності та практик взаємної підтримки. Колективна дія, емпатія, готовність до спільної відповідальності набувають особливої ваги. В умовах війни виявляються як крайні форми насильства, так і максимальні прояви співчуття й самопожертви. Ця антропологічна амбівалентність війни – її здатність одночасно дестабілізувати й консолідувати – є одним із ключових питань сучасної філософської рефлексії.

Війна виводить людину за межі звичних форм досвіду, виявляє глибинні структури її існування. Трансформація у мезових обставинах постає як процес структурної перебудови ідентичності, тілесності, моральної орієнтації, у межах якого зберігається і переосмислюється ядро людського буття.

Висновки. Війна як досвід екзистенціальної межі виявляє не лише руйнацію соціального порядку, але й структуру людського існування у його граничному вимірі. На війні зникає стабільність інституційних гарантій, розпадається передбачуваність повсякдення, утрачають очевидність усталені нормативні орієнтири. Це радикальна зміна способу буття людини у світі, а не просто зміна історичних умов.

Воєнний досвід трансформує тілесність, ідентичність і моральну свідомість. Тіло постає водночас як межа вразливості та витривалості; воно більше не є фоном досвіду, а стає його напруженим центром. Ідентичність перестає функціонувати як сукупність соціально визначених ролей і формується в просторі ситуаційного вибору. Час набуває граничного виміру: кожне рішення приймається в умовах невизначеності та ризику. Соціальні зв'язки більше не підтримуються автоматично; вони потребують постійного відтворення через відповідальну дію.

Граничність війни полягає в усуненні опори на зовнішні нормативні механізми. Коли інституційні структури виявляються нестійкими, визначальною стає здатність суб'єкта діяти відповідально без

гарантій успіху чи безпеки. Війна доводить, що моральність не є властивістю системи: вона набуває реальності або втрачає її в конкретному вчинку.

Амбівалентність воєнного досвіду полягає у співіснуванні процесів руйнування та мобілізації. Поряд із травматизацією виникає можливість внутрішньої перебудови, поряд із дезінтеграцією – здатність до консолідації. Ця подвійність не пом'якшує катастрофічного характеру війни, але засвідчує, що людське буття не редукується до пасивного страждання. Воно здатне до смислової організації досвіду навіть у межах крайньої нестабільності.

Війна виявляє фундаментальну напругу людського існування між самозбереженням і відповідальністю. Саме в цій напрузі визначається, чи зберігається людина як моральний суб'єкт, чи редукується до механізму виживання. Гранична ситуація не конститує людяність як таку, проте актуалізує її в конкретному досвіді або ж засвідчує факт її втрати.

Таким чином, війна постає як подія, що радикально висвітлює антропологічні основи буття. Граничний досвід війни окреслює межу людяності – критичний рубіж щодо збереження або втрати статусу людини як суб'єкта морального буття.

===== Список використаних джерел

1. Арендт Г. Стан людини. Київ : Основи, 2025. 448 с.
2. Бауман З. Модерність і Голокост / пер. з англ. Катерини Дисси ; Нац. ун-т «Києво-Могилян. акад.», Центр дослідж. історії та культури східноєвроп. єврейства. Київ : Дух і літера, 2022. 342 с.
3. Гудошник О. Oral history and media: platforms for collecting witness stories. *Синопис: текст, контекст, медіа*. 2023. Вип. 29, № 2. С. 139–145. DOI: 10.28925/2311-259x.2023.2.11.
4. Климчук В. О. Психологія посттравматичного зростання : монографія / Національна академія педагогічних наук України, Інститут соціальної та політичної психології. 2-ге вид., перероб. і допов. Кропивницький : Імекс-ЛТД, 2021. 158 с.

5. Липка О. Людська гідність і досвід війни. *Вісник Львівського університету. Серія філософсько-політологічні студії*. 2024. Вип. 55. С. 131–137. DOI: 10.30970/PPS.2024.55.15.
6. Паньків О. Місто та війна: екзистенційний вимір. *Вісник Львівського університету. Серія філософсько-політологічні студії*. 2023. Вип. 49. С. 99–104.
7. Подобна Є. Дівчата зрізають коси : [книга спогадів / російсько-українська війна] / [відп. ред. Т. Ковтунович]; Український інститут національної пам'яті. Київ : Люта справа, 2018. 344, [1] с.
8. Принц А. Життя Симони де Бовуар / пер. з нім. Т. Непипенко. Київ : Темпора, 2024. 383 с.
9. Титаренко Т., Громова Г. Життєві ландшафти цивільного населення України у просторі війни. *Психологічні перспективи*. 2023. Вип. 41. С. 162–174.
10. Frankl V. E. Man's Search for Meaning / part one translated by Ilse Lasch ; foreword by Harold S. Kushner ; afterword by William J. Winslade. Boston: Beacon Press, 2006. xvi, 165 p.
11. Heidegger M. Sein und Zeit. Tübingen : Max Niemeyer Verlag, 1927. 450 s.
12. Heidegger M. Being and Time. Eastford: Martino Fine Books, 2019. 590 p.
13. Jaspers K. Der Sinn und Zweck der Geschichte. München : Piper, 1949. 187 s.
14. Levinas E. Totality and Infinity : An Essay on Exteriority. The Hague : Martinus Nijhoff Publishers, 1979. 307 p.
15. Levinas E. Autrement qu'être ou au-delà de l'essence. La Haye : Martinus Nijhoff, 1974. x, 233 p.
16. Merleau-Ponty M. Phenomenology of Perception / D. A. Landes (Trans.). New York: Routledge, 2012. lxxxv, 606 p.
17. Posttraumatic Growth : Positive Changes in the Aftermath of Crisis / edited by Richard G. Tedeschi, Crystal L. Park, and Lawrence G. Calhoun. Mahwah, N. J.: Lawrence Erlbaum Associates Publishers, 1998. 258 p.
18. Ricœur P. Oneself as Another. Chicago : University of Chicago Press, 1992. 374 p.
19. Vatsyk Y. R. The Value of Self-Sacrifice in the Collective Experience of the War as a Limit Situation. *Антропологічні виміри філософських досліджень*. 2025. Вип. 28. С. 18–27. DOI: 10.15802/ampr.v0i28.348993.

4.2. Православна церква України в контексті гібридної війни (2018–2021 рр.)

Борейко Юрій Григорович

*доктор філософських наук, професор
професор кафедри політології та публічного управління
Волинський національний університет ім. Лесі Українки*

У традиційному розумінні війна – це суспільно-політичне явище, пов'язане з докорінною зміною характеру відносин між державами та переходом від застосування ненасильницьких способів боротьби до прямого застосування зброї поряд з іншими засобами боротьби для досягнення певних цілей. Значення будь-якої війни в історії не обмежується хронологічними рамками, перебігом та підсумками. Результати війни, насамперед людські і матеріальні втрати, виявляються в соціально-економічній, політичній та духовній сферах суспільства.

Війна, зокрема гібридного типу, є фактором формування архітектури соціальної реальності, причому не лише стосовно пов'язаних з війною контекстів. Під час війни відбуваються зміни у свідомості, розумінні структури світу. Людина бачить світ не так, як раніше, а через призму цілеспрямованого нав'язування смислів. Прикметно, що інформаційний вплив як ззовні, так і в середині країни під час війни зумовлює трансформацію моделі бачення не лише фізичного, а й сакрального світів.

У контексті гібридної війни Росії проти України непересічну роль відігравав релігійний фактор, що виразилося в протистоянні основних православних церков в українському суспільстві. З огляду на це в дослідженні основна увага акцентується на проблемах, пов'язаних з конституюванням Православної церкви України (ПЦУ) і взаємовідносинами нової церкви з Українською православною церквою в єдності з Московським патріархатом (УПЦ МП). Проміжок часу з моменту створення ПЦУ в грудні 2018 р. і до кінця 2021 р. розглядається як один з етапів гібридної війни, що тривав до повномасштабного російсько-го вторгнення в Україну.

Дослідження процесів конституювання ПЦУ потребує застосування низки методологічних підходів. Міждисциплінарний характер дослідження передбачає використання теоретико-методологічних настанов історії, філософії, релігієзнавства, соціології. За допомогою системного підходу розкрито сутність конфесійного середовища як цілого, що передбачає функціонування елементів та частин. Історичний підхід дає змогу на основі порівняння, аналізу й оцінки попередніх процесів, явищ, фактів, теорій виявити специфіку становлення помісної церкви в Україні через призму зв'язків, суперечностей та закономірностей. Принцип позаконфесійності забезпечив об'єктивний та неупереджений аналіз низки охоплених дослідженням проблем.

Нав'язаний Україні Російською Федерацією у 2014 р. тип війни через специфічні риси і наслідки прийнято називати гібридною або комбінованою війною, коли країна-агресор застосовує, з одного боку, методи розпалювання внутрішнього конфлікту, з іншого – анексію та окупацію територій. Окрім того, активно пропагується загроза ядерної війни стосовно потенційних союзників держави – жертви агресії. Водночас ні агресором, ні жертвою війна офіційно не оголошується, тому повною мірою не визнається міжнародною спільнотою.

Набуваючи комбінованого характеру і перетворюючись на заплутаний клубок політичних, економічних інтересів та цивілізаційних протиріч, гібридна війна не вписується в рамки традиційних уявлень про війну. У намаганні застосувати всі можливі засоби учасники гібридної війни вдаються до різних, навіть підступних способів та прийомів боротьби. В умовах такої війни неможливо відрізнити ворогів від партнерів, звичайних людей від бойовиків, невинуватих громадян від порушників громадського порядку.

Ще більш заплутаного й неоднозначного характеру гібридній війні надає приховане або явне зовнішнє військове втручання сусідніх країн із застосуванням сучасних засобів розвідки, новітньої зброї. Зміст гібридної війни полягає не стільки у фізичному знищенні збройних сил супротивника, скільки в деморалізації та нав'язуванні своєї волі. Жертвами війни нового типу стають мирні жителі найбільш вразливих категорій, тобто жінки, діти, люди похилого віку. Поряд з регулярними військами діють формування повстанців і бойовиків,

кримінальні банди, міжнародні терористичні мережі, приватні військові компанії, іноземні найманці, спеціальні служби, військові контингенти міжнародних організацій¹.

У прагненні нав'язати власне бачення причин та способів врегулювання війни Росія використала низку засобів «м'якої» і «жорсткої» сили, різних форм та способів, починаючи від завчасного руйнування системи управління та сектору безпеки за допомогою проросійського керівництва України, пропагандистської кампанії, спрямованої не лише на російську, а й українську й світову аудиторію, до застосування економічного тиску, «енергетичної зброї», матеріальної підтримки сепаратистів і безпосередньої участі в силових акціях. Мірою виснаження сепаратистських угруповань відбувалися збройні зіткнення російських підрозділів, військовослужбовці яких «заблукали» або «перебувають у відпустці» з українськими силовими структурами.

За оцінкою вчених, гібридну війну Росії проти України можна описати поняттями діалектики стратегічної та комунікативної дії. Війна вже за визначенням є стратегічною дією, оскільки одне із значень поняття «стратегія» – власне війна. Інша людина, світ загалом у стратегічній дії звужуються до об'єкта, засобу, ресурсу, тоді як на війні стає мішенню. У такий спосіб нівелюється комунікація, спілкування, діалог, дискурс як вимір людської взаємодії, спрямований на досягнення порозуміння. Оскільки гібридну війну складно ідентифікувати, її визначають як поєднання традиційних і нетрадиційних способів ведення війни, що містять наявність військовослужбовців, чіткої ліній розмежування поряд з нерегулярними збройними формуваннями, а також елементів інформаційної війни, кібервійни з використанням сугестивних засобів тощо².

Війна завжди існує в декількох вимірах або модусах, зокрема як феномен фізичної реальності, тобто сукупність воєнних дій і подій; як дискурсивний конструкт – певна сукупність відносин, настроїв,

¹ Див.: Требін М. П. Соціологія війни: український контекст. *Вісник Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна. Серія «Соціологічні дослідження сучасного суспільства: методологія, теорія, методи»*. 2015. № 1148. С. 32.

² Див.: Єрмоленко А. Ціннісно-нормативні аспекти сучасної війни. *Філософська думка*. 2015. № 1. С. 6–12.

семантичних знаків, символів і значень, що наповнюють інформаційний і комунікативний простір; екзистенційний, пов'язаний з особливостями сутнісної структури та специфіки існування сторін протистояння; гносеологічний або ціннісний модус, що дає змогу виявити й уточнити смисли екзистенційного та дискурсивного модусів; суб'єктний модус, у якому виявляють себе учасники війни – як країна-агресор і країна-герой¹.

Збройне зіткнення будь-якого рівня починає існувати як війна, тобто історична, соціальна, гуманітарна тощо подія, лише в рамках дискурсивного, насамперед вербального осмислення. Іншими словами, війна набуває відповідного смислу і статусу одночасно з дискурсивними формами². Очевидно, у цьому полягає одна з причин, чому в Російській Федерації повномасштабна агресія в Україну в лютому 2022 р. називається «спеціальною воєнною операцією», тоді як в Україні дискурсивне закріплення війни відбулося ще до 2014 р.

Безперечно, для конкретної людини війна та спричинені нею явища набувають відповідного статусу після їхньої інтерпретації, тобто створення певного смислового контексту. Наративи, пов'язані з війною, є способом наближення до реальності, що має важливе значення для існування людини й суспільства. В умовах війни інтерпретація наративів впливає на оцінку подій з однобічної, спрощеної чи віддаленої від реальності позиції³.

Агресивна інформаційна кампанія Росії проти України ще з початку 2000-х рр. сповнена прикладами неймовірних викривлень минулого. Переписування історії, замовчування окремих фактів та підміна їх іншими є невід'ємною рисою Росії упродовж всієї історії існування цієї держави, починаючи ще з XV ст. Подібна ситуація спостерігалася й після 2014 р. і продовжувалася надалі, тобто ви-

¹ Див.: Маноха І. Война как феномен и реальность: 24.02.2022. *European humanities studies: State and Society*. 2022. Issue 2. Р. 7.

² Див.: Парахонський Б. О., Яворська Г. М. Онтологія війни і миру: безпека, стратегія, смисл. Київ: НІСД, 2019. 560 с.

³ Див.: Борецько Ю. Г. Інтерпретація культурної події в умовах соціальних змін: український вимір. *Вісник Національної академії керівних кадрів культури і мистецтв*. 2020. № 1. С. 6.

кривлення історичних фактів та довільна інтерпретація історичних тем мають регулярний і систематичний характер.

Ставлення до минулого є одним із основних постулатів екзистенції та онтологічної цілісності суб'єкта, порушення якої свідчить про наявність проблем в теперішньому часі та їхнє потенційне примноження в майбутньому. Відчуття часу та його складових – минулого, теперішнього, майбутнього – мають важливе значення як для окремої людини, так і для будь-якої соціальної групи і суспільства, країни, держави. Існування всіх і кожного характеризується темпоральністю, тобто розгортається в часі та просторі, де час є одним із базових екзистенціалів. Іншими словами, держава, у якій немає відчуття часу і відповідальності перед історією та громадянами за їхнє минуле, отже – без відповідальності за теперішнє і майбутнє, є державою-манкуртом¹.

Відсутність реалістичної часової архітектоніки або хибна конструкція минулого в досвіді людини позбавляють останню можливості реально сприймати та якісно переживати подієвість власного життя, а також часову перспективу, порушують цикли та ритми діяльності. Тобто реальне людське життя може перетворитися на певний симулякр чи подобу реальності. Якщо країна чи держава періодично або постійно містифікують минуле, породжують різноманітні симулякри не лише про сьогодення, а й про майбутнє, наповнюючи ними навіть буденно-побутовий дискурс, це призводить до неадекватного сприйняття людьми реальності.

З цієї точки зору історична культура, що характеризується вмінням розмірковувати про минуле, аналізувати події, зіставляти минуле зі сьогоденням, розглядати минулі події в історичному контексті, де вони відбувалися, здатність виявляти причини подій та враховувати уроки минулого, не властива російській державі та її громадянам.

Культурно-історичний контекст має й інший аспект, пов'язаний зі зловживанням минулим. Йдеться про кризу «ставлення до минулого» як базової пізнавальної культурно-історичної кризи, наслідком якої можуть бути когнітивні та поведінкові дисфункції в суспільній

¹ Див.: Маноха І. Война как феномен и реальность: 24.02.2022. Р. 19.

свідомості. Цей тип пізнавальних криз формується в епоху Середньовіччя і характеризується відкриттям можливості конструювати теперішнє, відштовхуючись від певних подій минулого, знаходити мотиви й очікування в минулих досягненнях. Тенденція, пов'язана з прийняттям або неприйняттям досвіду минулого, часто визначає напрям розвитку сфер людського життя.

За ознаками «пізнавальної кризи» можна кваліфікувати культурно-історичний рівень розвитку суспільства і держави. У зв'язку з цим є підстави стверджувати, що держава Росія в першій чверті XXI ст. переживає своє «середньовіччя» у ставленні до минулого, до цінностей людського життя, до готовності здійснювати воєнні походи за імперську ідею, до знищення всього, що цьому чинить спротив. Така ситуація свідчить якщо не про історичний діагноз, то, як мінімум, про історичну інтерференцію, властиву історичній епосі раннього Середньовіччя, давно пройденій європейськими країнами¹.

Головна причина російської агресії, у рамках якої застосовуються елементи гібридної війни, полягає в неможливості втрати Росією не лише України, а й культурно-історичного міфу про спільну історичну й культурну спадщину, який протягом століть живив політику Російської імперії. Причому думка про наявність спільної історичної спадщини й ідея про єдиний народ, що нав'язуються на підставі історичних образів та фантазій, мають на меті домінування російських впливів в Україні. Унаслідок європейської інтеграції України буде втрачений кількасотрічний фундамент імперської ідеології, на якому ґрунтується комплекс імперської великодержавності та спроби створення політичної ідентичності в умовах етнокультурної різноманітності Росії. З іншого боку, за допомогою засобів інформаційної війни міф про спільну історичну спадщину спрямований на руйнування української національної ідентичності, актуалізуючи ностальгію за радянським минулим та заохочуючи українофобські настрої в східних і південних регіонах України².

¹ Див.: Маноха І. Война как феномен и реальность: 24.02.2022. Р. 24.

² Див.: Білий О. Російська агресія і російська «нова людина». *Філософська думка*. 2015. № 1. С. 15.

Як будь-яка екстремальна подія, російська агресія на сході України істотно вплинула на режими функціонування суспільств, зумовивши трансформацію повсякденного життя, звичних правил поведінки та спілкування, економічний режим споживання тощо. Суспільство сприймає цей стан як сукупність незвичних індивідуальних та колективних ситуацій, що вимагають зовні обумовлених реакцій, виражених у повсякденних практиках. Ці ситуації передбачають звикання, пристосування, адаптацію, обумовлюють намагання наблизитися до уявної норми, сприяють остаточному виведенню безтурботності за межі повсякденного досвіду. Іншими словами, відбувається об'єктивація «особливої, незвичної просторово-часової, подієво-процесуальної природи соціуму»¹.

Як нове явище, здатне модифікувати соціальну просторово-часову структуру, подія спричиняє поділ на те, що було, і те, що стало. Водночас подія позначає дію, яка здатна не лише руйнувати, а й створювати, розкладати порядки та структури, а також збирати елементи соціуму, створюючи новий баланс між стабільністю і турбулентністю. Як і належить дії, вона розгортається в певних циклах, досягає максимуму і згасає, залишаючись у спричинених наслідках. Продукуючи наслідки та привертаючи в такий спосіб увагу, подія змушує соціуми витрачати ресурси на компенсацію її ефектів².

Прикметно, що глобальна подія, яка є водночас генератором і контекстом подій меншого масштабу, структурує ситуації на різних рівнях організації соціуму, виявляючись у множині ефектів та реакцій на них на особистісному і соціальному рівнях. Модифікуючи соціальні відносини, подія постає конститутивною ознакою порушеного стану справ у суспільстві, який можна розглянути як комбінацію кризи, «emergency» та виключення.

У більшості наукових досліджень криза трактується як різкий перелом, гостра нестача, невідповідність, тяжкий перехідний стан, крайня точка падіння і має виражені конотації у сфері економіки,

¹ Стан сингулярності: соціальні структури, ситуації, повсякденні практики / за ред. С. Макеєва і С. Оксамитної. Київ: НаУКМА, 2017. С. 29.

² Див.: Стан сингулярності: соціальні структури, ситуації, повсякденні практики. С. 29.

означаючи стагнацію виробництва, зниження рівня добробуту, занепад соціальних програм, скорочення витрат на культуру, освіту, науку тощо. Будь-які намагання впровадити істотні зміни в соціумі, які б стосувалися перетворень у державному, громадському та повсякденному житті, часто зіштовхуються з інтенціями, звичками, стереотипами, що мають консервативний характер.

Хоча категорія «криза» більш релевантна для застосування в економічному контексті, це поняття широко використовується в значенні кризового стану суспільства загалом, що характеризується порушенням соціальних взаємозв'язків, сталих взаємодій у функціонуванні суспільних інститутів. Дослідники аналізують кризу як стан суспільства, що не лише означає занепад, невпевненість, відсутність бачення напрямку розвитку, а й можливість зміни занепалого новим¹. За оцінкою науковців, криза виражає розлад у всіх сферах суспільства, що перешкоджає налагодженню системи діяльності державних та комерційних організацій².

Під визначення «emergency» підпадає стан системної турбулентності, що характеризується трансформацією соціальних норм, зміною способу життя, супроводжується вираженою невпевненістю у суспільстві. Поняття «emergency» С. Жижек уживає для вираження стану надзвичайності як ізоляції від усього неприйнятної й декларування нових пріоритетів суспільного розвитку³. Отже, стан «emergency» зумовлює необхідність адаптації до нових умов, передбачаючи водночас, з одного боку, протидію негативним явищам усіма доступними способами, з іншого – уникнення від взаємодії з ними. Останнє реалізується, наприклад, у формі індивідуальної або колективної участі в передбаченні часткових чи вагомих змін з метою запобігання небезпечним деформаціям і перетворенням.

Іншими словами, стан «emergency» спонукає до продукування дій, які сприймаються як спосіб зниження ступеня невизначеності, пере-

¹ Див.: Bauman Z., Bordon C. State of Crisis. Cambridge: Polity Press, 2014. viii, 164 p.

² Див.: Walby S. Crisis. Cambridge: Polity Press, 2015. 224 p.

³ Див.: Žižek S. Event: a philosophical journey through a concept. Brooklyn, New York: Melville House, 2014. 182 p.

пона на шляху потенційного погіршення ситуації або свідчать про відсторонення від реальних умов та концентрацію на особистих проблемах. Певна множина невизначеностей, що нашаровуються у стані «emergency», зумовлюють наявність розмаїття подій, речей, суб'єктів¹. За таких умов зазнають модифікації соціальні структури, критерії, стандарти, актуалізуються різноманітні очікування і переживання.

Стан виключення означає розрив між кодифікованими суспільними нормами і фактичним політичним життям, коли стає нормою обмеження прав та свобод громадян. Крім поєднання кризових явищ в економічному житті, надзвичайності в ціннісній та смисловій сферах, стан виключення демонструє слабкість і нестабільний характер демократії, соціальних інститутів, партійної системи. В окремих випадках стан виключення передбачає обмеження основних прав і свобод, корупцію тощо². У стані виключення нестандартно форматується соціальна матерія, а релевантні у звичних умовах визначення, розрізнення, розмежування мають низький рівень розпізнавання. Наприклад, розрив між усталеними нормами і реальною політикою спричиняють укази й розпорядження, що виражають реакцію на збройні конфлікти, терористичні акти, міграційну кризу тощо. За висловом Дж. Агамбена, на тлі безперервних викликів сучасності стан виключення в політиці дедалі більше набуває рис домінантної парадигми здійснення влади³.

Як бачимо, масштабна подія символізує добу змінених або втрачених критеріїв, стандартів, завершення певної епохи без упевненості настання іншої. Несподівано набираючи значних масштабів, подія завдає істотної травми на індивідуальному та колективному рівнях соціуму. З цієї причини масштабні події, що викликають безлад, збурення, деформацію суспільного життя і мають непередбачувані наслідки, дослідники позначають з великої літери (наприклад, «Ereignis» у М. Гайдеггера).

¹ Див.: Костенко Н. У стані «emergency»: культурні ефекти. *Соціологія: теорія, методи, маркетинг*. 2016. №4. С. 102–118.

² Див.: Стан сингулярності: соціальні структури, ситуації, повсякденні практики. С. 21–36.

³ Див.: Agamben G. *State of Exception* / translated by Kevin Attell. Chicago: University of Chicago Press, 2005. 95 p.

За оцінкою вчених, дослідження різних станів суспільства мають певні термінологічні обмеження, оскільки в науці склався реєстр дихотомічних понять на зразок «статика – динаміка», «порядок – хаос», «стабільність – турбулентність» тощо. Стан справ у сучасному суспільстві дослідники описують як сумнівний, ненадійний, хиткий, ризикований. У цьому контексті стан суспільства практично всіх країн світу можна охарактеризувати за допомогою поняття «сингулярність», що генерується комбінацією кризи, емергенсу та виключеності. Сингулярність означає, з одного боку, відхилення, своєрідність, неординарність, з іншого – цілісність та інерційність, має здатність до набуття позитивних змін або консервування поточного стану. Якщо криза означає стан економіки, «емергенсу» фіксує надзвичайність у ціннісно-нормативній сфері, то стан виключення стосується політики та державного управління. При цьому категорія «стан» трактується як щось видозмінене, знову постале, на відміну від події, яка зумовлює зміни, модифікації¹.

Соціальні структури виявляють вразливість до появи розривів, складок, які в основному зникають, проте породжують певні наслідки. Складки можуть існувати у розкритому вигляді, що продукує напругу в суспільстві та випробовує соціальні інститути на ступінь дієздатності. На думку Ж. Дельоза, складки мають певну форму, простий або комплексний характер. Складки характеризуються неоднорідністю, оскільки утворені з численних елементів, які є іншими складками. Зокрема, уявлення індивіда про реальність, точка зору і перспектива бачення постають у вигляді соціалізованих стійких модусів відчуття, мислення, оцінювання, що виражені в афектах, переконаннях, оцінках ситуації².

Отже, події матеріалізуються у певних деформаціях – складках, межах, згинах, розривах, згущеннях, що засвідчує початок невизначеного проміжку часу, протягом якого буде відтворюватися нова текстура соціальної матерії – сукупність неоднорідних об'єднань інди-

¹ Див.: Стан сингулярності: соціальні структури, ситуації, повсякденні практики. С. 21–36.

² Див.: Deleuze G. The Fold: Leibniz and the Baroque. Minneapolis: University of Minnesota Press, 1993. xx, 168 p.

відів із множиною їхніх уподобань, орієнтацій, інтересів, практик. Новоутворення соціальної структури існують, розпізнаються та фіксуються у суспільному житті.

Так, спричинена гібридною війною Росії проти України соціальна складка страждання охоплює потерпілих та сім'ї загиблих. Складка страждання проявляється також у тому, що в умовах війни порушена діяльність соціальних інститутів та організацій. Люди приголомшені новою реальністю, незадоволені запровадженими обмеженнями, пригнічені ізоляцією, порушенням усталених звичок і зразків поведінки, що викликає емоційний дисбаланс. На нові обставини життя не впливають колишні норми, правила, кваліфікація, досвід, що також викликає певну соціальну напругу. Соціальні складки не усуваються із суспільного життя, а опиняються у сфері опіки держави, яка спрямовує на них політичні, ідеологічні та фінансові ресурси.

Можна стверджувати, що як масштабна подія гібридна війна Російської Федерації проти України, що розгортається як багатовимірний військовий, політичний, економічний, інформаційний конфлікт, детермінувала процеси соціальних змін. За таких умов суспільство потребує опори, з одного боку, на нові інструменти осмислення реальності та керівництва до дії, з іншого – на національні традиції, усталені світоглядні уподобання.

Важливі події трансформують ментальні структури, породжують домінування невпевненості в майбутньому, зумовлюють поширення індивідуальних та групових інтенцій, очікувань, переживань. Будь-яка неординарна подія сприймається як переломний момент, тому містить примари минулого або майбутнього у вигляді наративів, що не лише спонукають до дій, а й надають їм певного сенсу й значущості. Іншими словами, виправдовуючи певні дії, примари-наративи сприяють їхньому поясненню та розумінню. Архаїка у вигляді моделей поведінки, масок, стигм утворює метафізичний пласт народного життя, для чого використовуються людські вади, схильності, пристрасті.

На думку Ж. Дерріди, привиди існують як еманация уявної чи соціально-речової реальності, тобто як міражі, що незрозумілим чином опановують свідомість людей. Невидимі примари минулого і майбутнього, з якими, на перший погляд, співвідносяться лише окремі пред-

мети або події, унаслідок надзвичайних подій набувають особливої актуальності. Створені засобами теле- та кіноіндустрії, медіа, привиди існують як речі, твори мистецтва, феномени ірреальності, що здатні збуджувати чи пригнічувати сподівання, надихати на ясновидіння, одкровення. Цікаво, що привиди впливають не лише на пересічних громадян, а й на характер діяльності політиків, експертів, журналістів¹.

В українському суспільстві досліджуваного періоду побутували широко представлені в інтернеті, пресі, телевізійних новинах, ток-шоу привиди – «український світ» і «русский мир». Як автономні утворення, що використовують певну мову в просторі домінування, привиди конкурують за вплив на суспільство. Мова одного привида-нарративу, не збігається з мовою іншого, проте обидва легко розпізнаються завдяки простій побудові. Складається ситуація, коли мовна гетерогенність ділить державу на частини, які не розуміють одна одну. Привиди формують світоглядні й ціннісні координати та смисли реальності, яка завжди подається як суперечлива з точки зору семантики певних подій, явищ, процесів.

Як бачимо, означені привиди матеріалізовані в соціальних структурах, орієнтаціях, очікуваннях, стереотипах через повсякденну модифікацію у вигляді простих образів, привабливих переконань, настанов, принципів. Завдяки впізнаваності та переконливості наративи легко сприймаються як універсальні способи розуміння подій. Зокрема, суспільний наратив «український світ» ґрунтується на вшануванні знакових історичних постатей, пантеону героїв, відзначенні історичних подій, що вкорінені у національний ґрунт – мистецтво, літературу, фольклор, світогляд, побут². Проте періоди бездержавності завадили накопиченню в Україні достатнього досвіду державного управління, а політико-географічна й культурна розрізненість країни породила потребу в пошуку балансу між перевагами і ризиками такої диференціації. З іншого боку, наратив «український світ» акцентує

¹ Див.: Derrida J. *Specters of Marx: The State of the Debt, the Work of Mourning, and the New International* / translated by Peggy Kamuf; with an introduction by Bernd Magnus and Stephen Cullenberg. New York: Routledge, 1994. xx, 198 p.

² Див.: Борецько Ю. Г. Православна церква України на перетині суспільних наративів: конфлікт інтерпретацій. *Українське релігієзнавство*. 2020. № 91. С. 110–126.

увагу на імперських експансіоністських амбіціях, претензіях на домінування, звеличенні держави та применшенні ролі особистості в ідеології «руського мира».

Натомість наратив «русский мир» репрезентує традиційність, історію величчя, перемог та звершень, стабільність соціальних порядків та лояльного ставлення до влади, заперечення всього українського та можливості співіснування в одній державі з відмінними від себе компонентами. Заперечуючи право на існування української нації, «русский мир» ставиться до української держави як до історичного непорозуміння. Як привид минулого, «русский мир» реанімує запобігти предків без урахування уроків історії.

Утворення ПЦУ та надання Томосу в умовах гібридної війни супроводжувалися протидією російського фактора визнанню автокефалії. З цією метою використовувалися усталені наративи релігійного і світського змісту про втручання української держави у справи церкви, загрозу розколу у світовому православ'ї, подальше розділення православних вірян в Україні тощо, які часто суперечать один одному.

За оцінкою вчених, гібридна війна супроводжується регресією в духовно-ідеологічній сфері, яка поєднує домодерні, модерні, постмодерні форми соціальності, світогляди та ідеології. Такою є суміш сучасної російської ідеології і пропаганди з православним віровченням, тобто так званий православний фундаменталізм, об'єднувальним чинником якого є ненависть до Заходу. Свідченнями такої позиції є заяви керівників РПЦ про концепт «права людини» як «породження диявола»¹.

Російські дестабілізаційні впливи, потенційна зміна кон'юнктури у Вселенському православ'ї, інваріантна дія внутрішньодержавного політичного чинника, амбіційність і приватні інтереси українського православного єпископату, поспішні й половинчасті рішення з метою впорядкування суспільно-конфесійних та державно-церковних відносин породили потребу у відповіді суспільства. Реакцією на означені процеси з боку суспільства стало посилення гуманітарного виміру національної безпеки, розбудова нової Церкви, заходи, спрямо-

¹ Див.: Єрмоленко А. Ціннісно-нормативні аспекти сучасної війни. *Філософська думка*. 2015. № 1. С. 9–10.

вані на перетворення ПЦУ на повноцінного суб'єкта світового міжправославного діалогу. Своєю чергою ПЦУ має сприяти формуванню національної ідентичності та світоглядної матриці, яка визначатиме бачення майбутнього розвитку країни¹.

Процес утворення та конституювання ПЦУ супроводжувався діаметрально протилежними оцінками з боку кліру, мирян експертного середовища. Спектр думок охоплював діапазон від твердження про автокефалію як єдину можливість досягти єдності й визнання українського православ'я до обґрунтування передвиборчого характеру дій тодішньої влади. Опозиційні політики акцентували увагу на створенні нової релігійної організації внаслідок політичних домовленостей. Водночас представники УПЦ МП та Російської православної церкви (РПЦ) заявляли про грубе втручання української держави у внутрішні справи Церкви.

Слід зауважити, що свідомість багатьох православних вірян в Україні тривалий час перебуває під впливом російської пропаганди, яка часто апелює до минулого. Як відомо, ідеологами про «спільне походження українського і російського народів», «спільну хрещенську купіль», «єдність історичного простору Святої Русі», «самобутність східнослов'янської православної цивілізації» тощо використовуються російською пропагандою для обґрунтування імперських зазіхань в Україні.

Слід зауважити, що гібридна війна, як і явище війни загалом, безпосередньо пов'язана з образом «іншого», уявлення про якого є наріжним каменем будь-якої державної доктрини. Розуміння поняття «іншого» свідчить про базову систему цінностей та дотримання правил добросусідства або нехтування ними на міжнародній арені. Для держави з імперськими намірами «інший» часто не має права на існування, проте його населення, територія, природні багатства тощо може стати предметом зазіхання та присвоєння. На відміну від російської ментальності, для українців «інший» є не недругом чи ворогом, а «іншим, рівноцінним мені».

¹ Див.: Томос про автокефалію українського православ'я: значення і виклики. Національний інститут стратегічних досліджень. 23.04.2019. URL: <https://niss.gov.ua/doslidzhennya/gumanitarniy-rozvitok/tomos-pro-avtokefaliyu-ukrainskogo-pravoslavlya-znachennya-i>.

На думку опонентів ПЦУ, Константинополь не мав права надавати автокефалію на «канонічній території» Московського патріархату, до якої, на їхню думку, належить Україна. Така позиція ґрунтується на необхідності визнання УПЦ МП єдиною канонічною помісною Православною церквою в Україні. Апологети цього підходу вважають, що певні релігійні та політичні кола вперше в історії демонструють «примусове» надання автокефалії. Митрополит Онуфрій не дав благословення ієрархам УПЦ МП на участь в Об'єднавчому соборі, який трактувався як «неканонічні збори розкольницьких угруповань». Своєю чергою УПЦ МП не підтримала рішення Вселенського патріархату щодо надання автокефалії Православній церкві України¹.

У рамках гібридної війни представники РПЦ, незважаючи на опубліковані Константинопольським патріархатом документи, безапеляційно спростували факт підпорядкування Української Церкви церковній юрисдикції Вселенського патріархату. У якості головного аргументу наводяться Синтагматіони Константинопольської Церкви із записами про всі митрополії, архієпископії та єпископії, що підпорядковуються Вселенському престолу, починаючи з XVII ст. до теперішнього часу, але не згадують про Київську митрополію².

Маючи на меті зміну сприйняття модальності події апологетами Московського патріархату нав'язується думка, що у грамоті патріарха Діонісія IV 1686 р. йдеться не про дозвіл Московській церкві висвячувати митрополита Київського, а про передачу Київської митрополії в підпорядкування Московському патріархату. Схожу мету переслідує заява митрополита Онуфрія щодо повної залежності створеної ПЦУ від Константинопольського патріархату, до якого з проханням

¹ Див.: УПЦ МП зажадала від Вселенського патріарха «визнати свою помилку» і відкликати Томос. *ТСН*. 04.04.2019. URL: <https://tsn.ua/ukrayina/upc-mp-zazhadala-vid-vselsenskogo-patriarha-viznati-svoyu-pomilku-i-vidklikati-tomos-1323387.html>

² Див.: Константинова О. Грецький богослов: ПЦУ – псевдоцерковне і злочісне утворення. *Співка Православних Журналістів*. 23.12.2019. URL: <https://spzh.eu/ua/news/67281-grecheskij-bogoslov-pcu--psevdocerkovnoje-i-zlokachestvennoje-obrazovaniye>

відкликати Томос звернувся Синод УПЦ МП¹. Таку ж природу мають висловлювання про надання патріархом Варфоломієм автокефалії «розкольникам» на прохання світської влади.

Як бачимо, процеси утворення та конституювання ПЦУ відбувалися в контексті протиборства наративів «український світ» і «русский мир». Як провідник ідей «русского мира» в Україні УПЦ МП не визнає автокефальний статус ПЦУ, наданий Вселенським патріархатом. Водночас створення ПЦУ та надання їй автокефалії стало не лише каталізатором змін в православному середовищі, а й потужним чинником впливу на релігійну ситуацію в країні і розвиток суспільства загалом. Щодо власне православної мережі українського суспільства, то в означений період вона розвивалася під домінантним впливом ПЦУ і УПЦ МП. Очевидно, що між цими найбільш численними юрисдикціями велася боротьба за прихильність православних вірян та впливову роль у суспільстві з метою розповсюдження власних смислів.

Із проголошенням в ПЦУ принципу відкритості церкви розпочався процес дерусифікації та декомунізації православ'я в Україні. Однак УПЦ МП не змиралася з існуванням паралельної церковної структури і розглядала ПЦУ як частину своєї церкви, що перебуває в розколі. Іншими словами, у досліджуваний період склалася конфесійна ситуація, яка характеризувалася певними особливостями співіснування православних юрисдикцій в умовах конкуренції, що мала окреслити перспективи взаємодії та співпраці ПЦУ й УПЦ МП.

Для визначення основних характеристик православного сегменту релігійного середовища України продуктивним, на наш погляд, є застосування концепції соціального поля французького соціолога П. Бурдьє². Концепт «поле» позначає відносно автономну підсистему соціального простору, що існує незалежно від індивідуальної свідомості та волі, утворюючи певну мережу відносин. Іншими словами, соціальне поле має властиві лише йому відносини, практики, цілі

¹ Див.: Перша річниця ПЦУ: що змінилося після отримання Томосу. *РБК-Україна*. 15.12.2019. URL: <https://www.rbc.ua/ukr/news/pervaya-godovshchina-ptsu-izmenilos-polucheniya-1576249985.html>

² Див.: Bourdieu P. Genesis and Structure of the Field of Religion. *Comparative Social Research*. 1991. Vol. 13. P. 1–44.

та ресурси. Як певна структура у множині суспільних відносин і мережа взаємин соціальних суб'єктів релігія є одним із цих полів. Релігійне поле постає місцем боротьби за символічний капітал – ресурс популярності, авторитету, престижу, репутації в суспільстві.

Оскільки одним із агентів релігійного поля є церква, то обсяг і структура символічного капіталу, яким вона володіє, з одного боку, визначає становище церкви в релігійному полі, а з іншого – зумовлює ефективність виконання нею соціальних функцій. Отже, символічний капітал можна розуміти як інструмент домінування, що визначає можливості агента і його позицію в соціальній структурі. Іншими словами, символічний капітал – ресурс, що визнається суспільством як легітимна компетентність конкретного власника, що забезпечує йому впливове становище. Конкуренція в боротьбі за символічний капітал передбачає застосування маніпулятивних прийомів у вигляді інтерпретації, відбору інформації, просування за допомогою пропаганди наративів політики пам'яті з метою конструювання відповідного ставлення до певних фактів, явищ, подій¹.

Завдяки здатності релігій до навіювання, властивій іншим соціальним інститутам, релігійна сфера пов'язана з механізмами домінування у суспільстві, покликаними узаконювати та відтворювати соціальні порядки. Символічне насильство, тобто нав'язування смислів і значень, у релігійному полі передбачає формування носіями релігійного капіталу уявлень індивідів про природну очевидність об'єктів та явищ соціального світу відповідно до постулатів конкретного віровчення. Ступінь розгортання символічного насильства залежить від характеру конкуренції за володіння релігійним капіталом та соціального становища індивідів, на яких спрямований символічний вплив².

Серед параметрів, що характеризують ступінь продукування і поширення церквою символічного капіталу, вагома інформативна роль належить соціологічним дослідженням. Зокрема, згідно з даними

¹ Див.: Boreiko Y. Event as a transformation of everyday life modus of social being. *Anthropological Measurements of Philosophical Research*. 2018. No. 14. С. 42–49.

² Див.: Boreiko Y., Kulakevych M. Symbolic violence in social theory of Pierre Bourdieu: Reception in the religious sphere. *СОФІЯ. Гуманітарно-релігієзнавчий вісник*. 2021. № 2 (18). СС. 6.

Центру Разумкова, в Україні в 2019 р. рівень суспільної довіри до церкви залишався досить високим і стабільним – на рівні 60,6%. За ознакою церковно-конфесійної належності віряни ПЦУ і УПЦ МП демонстрували майже однакові рівні довіри до церкви – 73% проти 69%. Рівень суспільної довіри до предстоятелів ПЦУ і УПЦ МП – митрополитів Еліфанія та Онуфрія – становив відповідно 39% і 32%¹.

Без сумніву, створення ПЦУ на основі історичних передумов та канонічних підстав зумовило радикальні зміни в православному середовищі України². Більше того, ця подія супроводжувалася неоднозначною інтерпретацією прихильників і противників новоствореної церковної структури: від твердження про активне втручання держави в церковну сферу до висновку про реальну можливість досягнення церковної єдності в країні та визнання помісної церкви світовим православ'ям.

Процес становлення ПЦУ, відправною точкою якого стало проголошення автокефалії, детермінувався внутрішніми та зовнішніми чинниками, які визначили подальший розвиток цієї церковної юрисдикції. Серед внутрішніх обставин чи не основне місце посіла розбудова інституційної мережі ПЦУ, що виявилось в розвитку релігійних громад як центрів конфесійного життя, конституюванні управлінських церковних структур. Так, уже на першому засіданні Священного Синоду ПЦУ було затверджено титули архієреїв, порядок найменування єпархій та повноваження керівництва церкви.

Унаслідок приєднання церковних діячів УПЦ МП помітно зміцнився кадровий і богословський потенціал нової церкви³. Вагому роль у становленні ПЦУ відіграло також приєднання нових громад, які раніше підпорядковувалися УПЦ МП. Так, протягом короткого терміну після надання Томосу в структуру новоствореної церкви влилося понад шестисот парафій. Відповідно до статистичних даних,

¹ Див.: Держава і церква в Україні-2019: підсумки року і перспективи розвитку відносин (інформаційні матеріали). Київ: Центр Разумкова, 2019. 70 с. URL: https://razumkov.org.ua/uploads/article/2019_Religiya.pdf

² Див.: Томос про автокефалію українського православ'я: значення і виклики.

³ Див.: Ієромонах з Печерської лаври став кліриком ПЦУ. *Укрінформ*. URL: <https://www.ukrinform.ua/rubric-society/3218282-ieromonah-z-kievopecerskoj-lavri-stav-klirikom-pcu.html>

у 2020 р. в структурі ПЦУ нараховувалося 7097 релігійних організацій, які для проведення богослужінь використовували 3673 культові будівлі і 1626 приміщень, пристосованих під молитовні¹. Натомість УПЦ МП втратила когорту церковних діячів, які тривалий час займалися просвітницькою діяльністю, питаннями церковної політики, що покращувало імідж УПЦ МП в українському суспільстві.

Правда, через певний проміжок часу перехід релігійних громад УПЦ МП в юрисдикцію ПЦУ помітно сповільнився, оскільки гальмувався церковними структурами Московського патріархату. Опір УПЦ МП виразився в судових позовах, утрудненні користування храмами, що мало на меті показати значні втрати і поневір'яння вірян унаслідок зміни підпорядкування релігійної громади. Священники, що наважилися змінити юрисдикцію, окрім заборони в служінні, ризикували втратити фінансову підтримку Московського патріархату². Статистична звітність у 2020 р. фіксувала в структурі УПЦ МП 12410 релігійних організацій, які для проведення богослужінь використовували 7804 культові будівлі та 3353 пристосовані під молитовні приміщення³.

Як відомо, створення ПЦУ передбачало припинення функціонування УПЦ КП й УАПЦ як юридичних осіб та використання їх інституційної мережі для розвитку нової церкви. Проте окремі духовні особи продемонстрували прагнення використати свій авторитет (символічний капітал) як інструмент зміцнення впливу в суспільстві, що було використано російською пропагандою в інформаційній війні проти України. Завдяки здатності мобілізувати прихильників власник

¹ Див.: Про річну статистичну звітність з питань державно-конфесійних відносин в Україні за 2019 рік (релігійні організації): Наказ Міністерства культури та інформаційної політики України від 14.04.2020 року № 1657. URL: <https://mincult.gov.ua/legislation/nakaz-ministerstva-kultury-ta-informacziynoyi-polityky-ukrayiny-vid-14-04-2020-roku-%E2%84%96-1657-pro-richnu-statystychnu-zvitnist-z-pytan-derzhavno-konfesiynih-vidnosyn-v-ukrayini-za-2019-r/>

² Див.: Шульгат Є. Друга річниця Томосу. Чому не всі парафії можуть перейти до ПЦУ. *Суспільне. Новини*. 06.01.2021. URL: <https://suspilne.media/94007-druga-ricnica-otrimanna-tomosu-comu-ne-vsi-parafii-mozut-perejti-do-pcu/>

³ Див.: Про річну статистичну звітність з питань державно-конфесійних відносин в Україні за 2019 рік (релігійні організації): Наказ Міністерства культури та інформаційної політики України від 14.04.2020 року № 1657.

символічного капіталу шляхом маніпуляцій може продукувати ідеї, що містять систему чи квазісистему обґрунтування очікувань вірян, стаючи при цьому не лише суб'єктом внутрішньополітичних питань, а й об'єктом та інструментом у веденні гібридної війни.

Так, на певну кількість традиційних прихильників була розрахована позиція глави колишньої УПЦ КП Філарета, який заявив про намір не виконувати умови Томосу про автокефалію. Йдеться про незгоду з переходом закордонних парафій колишньої УПЦ КП до складу Вселенського патріархату, заборонаю варити миро, розв'язанням конфліктних ситуацій внутрішнього характеру з урахуванням позиції Фанару¹. 10 січня 2020 р. Філарет відкликав підпис під постановою помісного собору від 15 грудня 2018 р. про самоліквідацію УПЦ КП і продовжив розбудовувати структури церкви, у тому числі, висвячуючи єпископів. Священний Синод оголосив Філарета архієреєм на спокої, зупинивши його повноваження як члена Священного Синоду ПЦУ².

Розвиток подій у ПЦУ за участю Філарета засвідчує, що релігійна інституція або духовна особа, яка з певних причин посіла підлегле становище, може оспорювати монополію на управління сакральною сферою, а відтак – легітимність власників цієї монополії. Виживання завжди є спротивом, тобто незгодою з експропріацією засобів релігійного виробництва³. Отже, властивість релігійного поля функціонувати у формі конкурентного середовища надає можливість окремим спільнотам чи особам брати участь у боротьбі за визнання й статусне становище.

Суперництво ПЦУ з УПЦ МП за створення, накопичення і поширення символічного капіталу, що передбачає, поміж іншим, упродовження у свідомість громадян певних схем мислення, моделей бачення соціального світу та структури суспільних відносин, постає вагомим внутрішнім чинником становлення нової церкви. Так, мані-

¹ Див.: Філарет вимагає від Вселенського патріарха повернути оригінал постанови собору УПЦ КП від 15 грудня 2018 року. *Інтерфакс-Україна*. 20.01.2020. URL: <https://ua.interfax.com.ua/news/press-conference/636509.html>

² Див.: Філарета виключили зі Священного Синоду ПЦУ. *Інтерфакс-Україна*. 05.02.2020. URL: <https://ua.interfax.com.ua/news/general/639355.html>

³ Див.: Bourdieu P. *Genesis and Structure of the Field of Religion*.

пулюючи громадською думкою, архієреї і священники, окремі ЗМІ просували наративи про утиски «канонічних вірян» українською владою і «нерозкаяними розкольниками» тощо. За допомогою УПЦ МП під виглядом турботи про православну паству деякі політичні сили реалізовували технології, спрямовані на підживлення проросійських настроїв та ностальгії за радянським минулим¹.

Конкурентні відносини між православними юрисдикціями яскраво ілюструють сформульовані керуючим справами УПЦ МП митрополитом Антонієм дев'ять аргументів на підтвердження негативних наслідків Томосу про автокефалію. Аргументація УПЦ МП зводилася до того, що Томос не зцілив, а посилив розкол; дії Вселенського патріарха не відповідають церковним законам і традиції церкви; Варфоломій легітимізував «неканонічні структури»; незалежність автокефальної церкви – фіктивна; Томос не примирив, а ще більше розділив українське суспільство; нехристиянськість дій ПЦУ щодо захоплення храмів; Томос підриває релігійну стабільність в Україні; у лобіюванні Томосу брали участь геополітичні і політичні сили; таїнства новоствореної церкви мають безблагодатний характер². Як бачимо, УПЦ МП не визнала ПЦУ та її автокефальний статус, натомість продемонструвала прихильність до ідеології «руського мира», адептом і провідником якого в Україні вона залишається й досі.

В умовах напруги у відносинах УПЦ МП і ПЦУ запорукою ефективною протидії дестабілізації міжправославного діалогу важливим внутрішнім чинником є характер взаємодії ПЦУ з державою. Обов'язок держави, згідно зі статтею 30 Закону України «Про свободу совісті і релігійні організації», полягає у сприянні релігійним організаціям в їх контактах з міжнародними релігійними центрами і зарубіжними релігійними організаціями, участі релігійних організацій в міжнародних релігійних рухах³. З огляду на це, цілком виправданою є підтрим-

¹ Див.: Томос про автокефалію українського православ'я: значення і виклики.

² Див.: Керуючий справами УПЦ: Коротко і ясно про томос і «ПЦУ». *Українська Православна Церква*. 02.01.2020. URL: <https://uoc-news.church/2020/01/02/keruyuchij-spravami-upc-korotko-i-yasno-pro-tomos-i-pcu-video/>

³ Див.: Про свободу совісті і релігійні організації: Закон України від 23.04.1991. №988-XII. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/987-12#Text>

ка української влади процесу створення ПЦУ, яка виразилася у налагодженні контактів зі Вселенським патріархатом.

Прикметно, що сприяння держави створенню об'єднаної православної церкви полягало, по-перше, у забезпеченні участі в офіційних міжцерковних контактах для більшості архієреїв, які підписали звернення до патріарха Варфоломія, проте на той момент мали неканонічний статус. По-друге, сприяння на державному рівні стосувалося утворення нової церкви і не обмежувало права інших релігійних організацій, зокрема УПЦ МП.

На противагу політиці президента П. Порошенка нова українська влада, починаючи з 2019 р., демонструвала відстороненість від розвитку конфесій у країні, що відобразилося в суспільній свідомості та громадській думці. За даними соціологічного дослідження, лише 8,4% опитаних вважали, що влада виявляє прихильність до однієї з церков. У рамках церковно-конфесійної належності опитаних думку про відсутність змін у ставленні нової влади до церкви після виборів 2019 р. поділяли 38% вірян ПЦУ і 39,9% послідовників УПЦ МП. Більше того, 26,7% прихильників ПЦУ і 28,6% вірян УПЦ МП вважали, що ставлення влади до церкви стало більш нейтральним¹.

Рівновіддаленість влади від конфесій можна розцінювати як позитивний момент, адже ПЦУ у процесі становлення має спиратися на власні сили, щоб не бути звинуваченою в залученні адміністративного ресурсу для розв'язання церковних проблем. Утім, процес становлення ПЦУ засвідчив, що розвиток юрисдикції значною мірою буде залежати, з одного боку, від зусиль самої церкви в розбудові конфесійного життя в умовах сучасних викликів, з іншого – від сприяння української влади у розв'язанні поточних проблем та пошуку компромісів на шляху порозуміння з іншими православними церквами України.

Нарешті, ще один внутрішній чинник, який суттєво вплинув на розвиток ПЦУ та зміцнення її авторитету, полягає у ставленні церкви до актуальних суспільних проблем та участі в їхньому розв'язанні. За словами митрополита Епіфанія, досягнення лідерських позицій

¹ Див.: Держава і церква в Україні-2019: підсумки року і перспективи розвитку відносин (інформаційні матеріали).

ПЦУ вимагає від церкви особливої відповідальності за суспільство і державу. Йдеться не про контроль церквою суспільного життя і нав'язування власного порядку денного, а про церковну допомогу в питаннях обороноздатності країни, зокрема капеланське служіння, священників-волонтерів, соціальної роботи¹.

Показово, що в середовищі ПЦУ вдалося уникнути масових коронавірусних захворювань, що суттєво контрастує зі станом справ в УПЦ МП, де монастирі та лаври стали осередками спалаху коронавірусу. Ситуація в УПЦ МП зумовлена насамперед конспірологічною вірою ченців та керівництва церкви в нереальність існування вірусу. У ПЦУ підготувалися до бурхливих дискусій щодо вакцинації, тому наголошували на необхідності конструктивної позиції єпископів та духовенства стосовно цієї проблеми².

Поряд зі внутрішніми детермінантами вагомий вплив на розвиток ПЦУ та продукування нею символічного капіталу мали зовнішні фактори. У цьому контексті непересічна роль відводиться стосункам Московського патріархату зі Вселенським престолом. Розвиток ситуації детермінувався рішенням РПЦ розірвати взаємини зі Вселенським патріархатом та окремими єпископами Александрійської й Елладської церков. Проте ці церкви поминають в Диптихах Московського патріарха Кирила, а жодна з інших помісних церков не припинила з ними стосунків. Виглядало так, що РПЦ, а відтак УПЦ МП, обрали шлях самоізоляції у православному світі.

Дедалі більш очевидним ставала правомірність твердження про те, що можливий розкол у православному світі між церквами, які орієнтуються на Константинополь і Москву, буде спричинений не наданням Томосу про автокефалію ПЦУ, а тривалим процесом конкуренції Константинопольського і Московського патріархатів за верховенство у світовому православ'ї. Давній характер цієї історії засвідчила Всеправославна нарада, що відбулася у червні 1948 р. в Москві і замислювалася як Всеправославний собор. На цьому зібранні РПЦ намагалася перебрати на себе титул Вселенського патріархату, однак

¹ Див.: Горевой Д. Друга річниця ПЦУ: Що встигли зробити і які плани на найближчі роки? *LB.ua*. 16.12.2020. URL: https://lb.ua/society/2020/12/16/473181_druga_richnitsya_ptsu_shcho_vstigli_zrobiti.html

² Там само.

грекомовні помісні церкви не підтримали цю ініціативу. Подібні мотиви, очевидно, були основою неканонічно наданої РПЦ автокефалії Православній церкві в Америці в 1970 р., яка не визнається Вселенським патріархатом, а також відмови Московського патріарха Кирила прибути на Всеправославний собор на Криті в червні 2016 р.¹

Однією зі спроб РПЦ перешкодити процесам визнання ПЦУ було скликання Всеправославної зустрічі в Аммані 26 лютого 2020 р. У заході, ініційованому Єрусалимським патріархом Феофілом для розгляду питання української автокефалії, узяли участь предстоятелі Єрусалимської, Російської, Сербської церков і делегації від Румунської, Польської православних церков та Православної церкви Чеських земель і Словаччини. Через незначну підтримку серед помісних православних церков статус зібрання було визначено як Братська зустріч предстоятелів та делегацій православних церков². З огляду на боротьбу РПЦ за вплив у світовому православ'ї та з урахуванням того, що автокефалія ПЦУ може стати прецедентом для невизнаних церков Македонії і Чорногорії, які входять до складу Сербської православної церкви, протидія Московського патріархату становленню української помісної церкви не викликає подиву.

Варто додати, що на послаблення авторитету УПЦ МП серед українських вірян вплинула позиція Вселенського патріарха Варфоломія, який, визнаючи митрополита Епіфанія канонічним предстоятелем автокефальної ПЦУ, назвав Онуфрія ієрархом, що проживає в Києві, через втрату ним титулу митрополита Київського. Так само ієрархів УПЦ МП Вселенський патріарх розглядає не як місцевих правлячих єпископів, а як титулярних архієреїв, котрі мають резиденцію в Україні³. Проте всупереч позиції Вселенського патріархату архієреї УПЦ МП містяться в списках єпископів РПЦ.

Проявом протиробства ПЦУ й УПЦ МП на міжнародній арені став стан справ з визнанням ПЦУ церквами Всесвітнього православ'я. Мос-

¹ Див.: Московський патріархат відмовився від участі у Соборі на Криті. *Радіо Свобода*. 13.06.2016. URL: <https://www.radiosvoboda.org/a/news/27795711.html>

² Див.: Матвієнко К. Зустріч в Аммані. РПЦ не змогла запустити розкол світового православ'я. *Радіо Свобода*. 27.02.2020. URL: <https://www.radiosvoboda.org/a/30458533.html>

³ Див.: Вселенський патріархат: В Україні більше немає УПЦ МП. *Главком*. 31.10.2020. URL: <https://glavcom.ua/news/vselenskiy-patriarhat-v-ukrajini-bilshe-nemaє-upc-mp-715038.html>

ковський патріархат шляхом тиску на помісні церкви продовжував перешкоджати процесам визнання української автокефалії, яку підтримали чотири церкви – Константинопольський і Олександрійський патріархати, Елладська та Кіпрська православні церкви. РПЦ і УПЦ МП, які ще у 2018 р. розірвали відносини зі Вселенським патріархатом, ігнорували візит патріарха Варфоломія до Києва 21–24 серпня 2021 р. Одним із проявів незадоволення візитом було молитовне стояння вірян УПЦ МП на знак протесту проти політики патріарха Варфоломія. Натомість для ПЦУ візит патріарха став свідченням остаточного утвердження суб'єктності церкви у світовому православ'ї, а також знаком підтримки предстоятеля – митрополита Епіфанія¹.

Визнання ПЦУ гальмувалося й кризою у світовому православ'ї, яка спричинена, зокрема, деструктивною діяльністю РПЦ. Вселенський патріарх Варфоломій пропонував як вихід із кризи визнання української автокефалії усіма православними предстоятелями. З іншого боку, визнання української автокефалії церквами всесвітнього православ'я є важливим фактором подолання розділення православних вірян в Україні та їхнього об'єднання в одній помісній церкві. Відтак, усвідомлюючи наявність певної залежності розв'язання церковних проблем від політичних процесів, можна констатувати, що подальше визнання ПЦУ помісними православними церквами значною мірою буде зумовлюватися становищем української держави на міжнародній арені.

Ситуацію зі впливом внутрішніх та зовнішніх детермінант на становлення ПЦУ в умовах гібридної війни Росії проти України можна розглядати через призму виокремлення в структурі події виклику, який передбачає певну відповідь, і самої відповіді, що виражає спосіб адаптації спільноти на виклик. У нашому випадку виклики спричинені зовнішніми факторами – агресією з використанням елементів гібридної війни. Натомість відповідь на означений виклик обумовлюється культурними особливостями, історичним досвідом спільноти, специфікою національного характеру і виражається в усвідомленні необхідності розбудови ПЦУ як помісної церкви та впливового суб'єкта у світовому православ'ї.

¹ Див.: Хоменко С., Червоненко В., Івшина О., Лотарьова А. Патріарх Варфоломій у Києві. Чому це важливо для України і як протидіє РПЦ. *BBC.news.Ukraine*. 21.08.2021. URL: <https://www.bbc.com/ukrainian/features-58290420>

Оскільки РПЦ є одним із важелів російської влади в гібридній війні проти України, то в допомозі українським православним вірянам у конституюванні об'єднаної церкви, сприянні її визнанню світовим православ'ям вбачалася справа не лише духовного розвитку, а й національної безпеки. Передбачення скептиків щодо неминучості внутрішніх проблем для ПЦУ через зміну Статуту, тобто формули управління, об'єднання представників трьох церков зі своїми традиціями й амбіціями певних ієрархів не справдилися. За оцінкою авторів, можливості соборного управління церквою дали змогу уникнути зазначених негативних наслідків, тому для об'єднання українського православ'я не вбачалося жодних перешкод – ні зовнішніх, ні внутрішніх¹.

Створення ПЦУ стало провісником пізніших подій і передумовою появи інших важливих тенденцій або явищ. Оскільки важлива подія часто пов'язана з істотним зміщенням семантичного поля, то значущість створення нової православної церкви детермінується характером перетину інтерпретації й об'єктивності. З іншого боку, об'єктивний аспект значущості події, який не нівелюється специфікою трактувань, виявляється з урахуванням стійкого збереження наслідків події в історичному процесі. Тобто на сприйняття значущості події істотно впливає не лише середовище її появи та розгортання, а й контекст аналізу й інтерпретації.

Таким чином, конституювання ПЦУ в означений період супроводжувалося суперництвом з УПЦ МП за вплив у релігійному полі, що забезпечило ПЦУ підтримку вірян та симпатії в суспільстві. Протиборство між ПЦУ і УПЦ МП стало, з одного боку, виявом гібридної війни, а з іншого – детермінантою динаміки функціонування православного середовища України. У рамках гібридної або комбінованої війни Росії проти України зовнішня агресія репрезентувалася у свідомості українців та міжнародної спільноти як справедлива, визвольна, спрямована на захист народу й території війна, що сприяло консолідації українського суспільства. Проте маскування зовнішнього вторгнення із застосуванням регулярних військ під виглядом «ополченців» і тотальний пропагандистський вплив Росії призводили до неприйняття окремими

¹ Див.: Павленко Р. Два роки викликів і зростання. *Український тиждень*. 20.11.2020. URL: <https://tyzhden.ua/dva-roky-vyklykiv-i-zrostannia/>

особами та групами української державної політики, спрямованої як на організацію збройного опору агресії, так і на усунення інструментів ідеологічного впливу, зокрема в культурній сфері. Останнє повною мірою стосується ролі релігійного фактора в розгортанні гібридної війни, проявом чого стало протистояння православних церков в українському суспільстві. Боротьба між ПЦУ і УПЦ МП виявилася у формі суперництва за символічний капітал – ресурс, що містить авторитет, статус, репутацію, визнання, престиж і зумовлює впливове становище в суспільстві. Внутрішній аспект конституювання ПЦУ полягав у конкуренції церков на інституційному, кадровому, особистісному рівнях, взаємодії з державними структурами, участі в розв’язанні суспільних проблем. Зовнішній вимір гібридної війни виразився в підтримці Вселенським патріархатом ПЦУ та запереченні ієрархічної структури УПЦ МП. У цій ситуації РПЦ, у складі якої функціонує УПЦ МП, припинила спілкування зі Вселенським патріархатом і протидіяла процесам визнання української автокефалії.

Список використаних джерел

1. Білий О. Російська агресія і російська «нова людина». *Філософська думка*. 2015. № 1. С. 14–22.
2. Борецько Ю. Г. Інтерпретація культурної події в умовах соціальних змін: український вимір. *Вісник Національної академії керівних кадрів культури і мистецтв*. 2020. № 1. С. 3–7.
3. Борецько Ю. Г. Православна церква України на перетині суспільних наративів: конфлікт інтерпретацій. *Українське релігієзнавство*. 2020. № 91. С. 110–126.
4. Вселенський патріархат: В Україні більше немає УПЦ МП. *Главком*. 31.10.2020. URL: <https://glavcom.ua/news/vselenskiy-patriarhat-v-ukrajini-bilshe-nemaje-upc-mp-715038.html>
5. Горевой Д. Друга річниця ПЦУ: Що встигли зробити і які плани на найближчі роки? *LB.ua*. 16.12.2020. URL: https://lb.ua/society/2020/12/16/473181_druga_richnitsya_ptsu_shcho_vstigli_zrobiti.html
6. Держава і церква в Україні-2019: підсумки року і перспективи розвитку відносин (інформаційні матеріали). Київ: Центр Разумкова, 2019. 70 с. URL: https://razumkov.org.ua/uploads/article/2019_Religiya.pdf

7. Єрмоленко А. Ціннісно-нормативні аспекти сучасної війни. *Філософська думка*. 2015. № 1. С. 6–12.
8. Ієромонах з Печерської лаври став кліриком ПЦУ. *Укрінформ*. URL: <https://www.ukrinform.ua/rubric-society/3218282-ieromonah-z-kievopecerskoi-lavri-stav-klirikom-pcu.html>
9. Керуючий справами УПЦ: Коротко і ясно про томос і «ПЦУ». *Українська Православна Церква*. 02.01.2020. URL: <https://uoc-news.church/2020/01/02/keruyuchij-spravami-upc-korotko-i-yasno-pro-tomos-i-pcu-video/>
10. Константинова О. Грецький богослов: ПЦУ – псевдоцерковне і злочинне утворення. *Спілка Православних Журналістів*. 23.12.2019. URL: <https://spzh.eu/ua/news/67281-grechskij-bogoslov-pcu-psevdocerkovnoje-i-zlokachestvennoje-obrazovanije>
11. Костенко Н. У стані «emergensy»: культурні ефекти. *Соціологія: теорія, методи, маркетинг*. 2016. № 4. С. 102–118.
12. Маноха І. Война как феномен и реальность: 24.02.2022. *European humanities studies: State and Society*. 2022. Issue 2. Р. 4–43. DOI: <https://doi.org/10.38014/ehs-ss.2022.2.01>.
13. Матвієнко К. Зустріч в Аммані. РПЦ не змогла запустити розкол світового православ'я. *Радіо Свобода*. 27.02.2020. URL: <https://www.radiosvoboda.org/a/30458533.html>
14. Московський патріархат відмовився від участі у Соборі на Криті. *Радіо Свобода*. 13.06.2016. URL: <https://www.radiosvoboda.org/a/news/27795711.html>
15. Павленко Р. Два роки викликів і зростання. *Український тиждень*. 20.11.2020. URL: <https://tyzhden.ua/dva-roky-vyklykiv-i-zrostannia/>
16. Парахонський Б. О., Яворська Г. М. Онтологія війни і миру: безпека, стратегія, смисл. Київ: НІСД, 2019. 560 с.
17. Перша річниця ПЦУ: що змінилося після отримання Томосу. *РБК-Україна*. 15.12.2019. URL: <https://www.rbc.ua/ukr/news/pervaya-godovshchina-ptsu-izmenilos-polucheniya-1576249985.html>
18. Про річну статистичну звітність з питань державно-конфесійних відносин в Україні за 2019 рік (релігійні організації): Наказ Міністерства культури та інформаційної політики України від 14.04.2020 року № 1657. URL: <https://mincult.gov.ua/legislation/nakaz-ministerstva-kultury-ta-informacijnoyi-polityky-ukrayiny-vid-14-04-2020-roku-%E2%84%96-1657-pro-richnu-statystychnu-zvitnist-z-pytan-derzhavno-konfesijnyh-vidnosyn-v-ukrayini-za-2019-r/>
19. Про свободу совісті і релігійні організації: Закон України від 23.04.1991. № 988-XII. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/987-12#Text>

20. Стан сингулярності: соціальні структури, ситуації, повсякденні практики / за ред. С. Макеєва і С. Оксамитної. Київ: НаУКМА, 2017. 180 с.
21. Томос про автокефалію українського православ'я: значення і виклики. *Національний інститут стратегічних досліджень*. 23.04.2019. URL: <https://niss.gov.ua/doslidzhennya/gumanitarniy-rozvitok/tomos-pro-avtokefaliyu-ukrainskogo-pravoslavya-znachennya-i>.
22. Требін М. П. Соціологія війни: український контекст. *Вісник Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна. Серія «Соціологічні дослідження сучасного суспільства: методологія, теорія, методи»*. 2015. № 1148. С. 30–34.
23. УПЦ МП зажадала від Вселенського патріарха «визнати свою помилку» і відкликати Томос. *ТСН*. 04.04.2019. URL: <https://tsn.ua/ukrayina/upc-mp-zazhadala-vid-vselsenskogo-patriarha-viznati-svoyu-pomilku-i-vidklikati-tomos-1323387.html>
24. Філарет вимагає від Вселенського патріарха повернути оригінал постанови собору УПЦ КП від 15 грудня 2018 року. *Інтерфакс-Україна*. 20.01.2020. URL: <https://ua.interfax.com.ua/news/press-conference/636509.html>
25. Філарета виключили зі Священного Синоду ПЦУ. *Інтерфакс-Україна*. 05.02.2020. URL: <https://ua.interfax.com.ua/news/general/639355.html>
26. Хоменко С., Червоненко В., Івшина О., Лотарьова А. Патріарх Варфоломій у Києві. Чому це важливо для України і як протидіє РПЦ. *BBC. news. Україна*. 21.08.2021. URL: <https://www.bbc.com/ukrainian/features-58290420>
27. Шульгат Є. Друга річниця Томосу. Чому не всі парафії можуть перейти до ПЦУ. *Суспільне. Новини*. 06.01.2021. URL: <https://suspiilne.media/94007-druga-ricnica-otrimanna-tomosu-comu-ne-vsi-parafii-mozut-perejti-do-pcu/>
28. Agamben G. *State of Exception* / translated by Kevin Attell. Chicago: University of Chicago Press, 2005. 95 p.
29. Bauman Z., Bordon C. *State of Crisis*. Cambridge: Polity Press, 2014. viii, 164 p.
30. Boreiko Y. Event as a transformation of everyday life modus of social being. *Anthropological Measurements of Philosophical Research*. 2018. No. 14. С. 42–49. DOI: 10.15802/ampr.v0i14.150548
31. Boreiko Y., Kulakevych M. Symbolic violence in social theory of Pierre Bourdieu: Reception in the religious sphere. *СОФІЯ. Гуманітарно-релігієзнавчий вісник*. 2021. № 2 (18). С. 5–8.

32. Bourdieu P. Genesis and Structure of the Field of Religion. *Comparative Social Research*. 1991. Vol. 13. P. 1–44.
33. Deluze G. The Fold: Leibniz and the Baroque. Minneapolis: University of Minnesota Press, 1993. xx, 168 p.
34. Derrida J. Specters of Marx: The State of the Debt, the Work of Mourning, and the New International / translated by Peggy Kamuf; with an introduction by Bernd Magnus and Stephen Cullenberg. New York: Routledge, 1994. xx, 198 p.
35. Walby S. Crisis. Cambridge: Polity Press, 2015. 224 p.
36. Žižek S. Event: a philosophical journey through a concept. Brooklyn, New York: Melville House, 2014. 182 p.

4.3. Дім як простір пам'яті: інтерпретація поезії німецькомовних письменників Буковини та її терапевтично- компенсаторна функція у практиці blackout poetry

Калинич Катерина Федорівна

доктор філософії (PhD)

*асистентка кафедри зарубіжної літератури та теорії літератури
Чернівецький національний університет імені Юрія Федьковича*

Горбатюк Марина Олександрівна

*аспірантка кафедри зарубіжної літератури та теорії літератури
Чернівецький національний університет імені Юрія Федьковича*

У сучасному гуманітарному дискурсі на тлі повномасштабної збройної агресії та пов'язаних із нею зламів література дедалі частіше залучається до терапевтичної практики: художній текст відтворює деструктивні реалії війни, суголосні особистому досвіду реципієнта, та функціонує символічною формою реконструкції втраченої цілісності. У цьому контексті акт читання перетворюється на простір співпереживання й інтеграції пережитої воєнної травми. Тому літератур-

ний твір створює умови для «безпечного повторення» того, що вже відбувалося в дійсності. Сюжетна фрагментарність, наративні структури, символічні коди й метафори окреслюють війну без повторної буквальної травматизації, пропонуючи естетичне сприйняття жорстокої дійсності через призму опосередкованого досвіду реципієнта. У такий спосіб читач не лише «сприймає» подію, він входить у процес співпереживання, активуючи власний механізм емпатії та когнітивної реконфігурації пережитого. У межах рецептивної естетики такий аспект конотує з розширенням горизонту очікування¹, коли текст ініціює переосмислення вже наявних у свідомості інтерпретаційних схем війни, втрат та вигнання. Водночас, згідно з психоаналітичною моделлю «опрацювання» (*working through*), запропонованою Д. Ла Капра², читання воєнної літератури може сприяти переходу від стану нав'язливого повторення травматичного досвіду до його символічної інтеграції в літературний контекст, де травма пропрацьовується через асиміляцію в особистісну структуру читача: через рефлексію, співпереживання, декодування образу протагоніста. Саме так реалізується терапевтично-компенсаторний потенціал літератури: травматичний афект модифікується в смислову форму й органічно вплітається в особистісний досвід без подальшої деструкції особистості.

Оскільки література постає простором символічного «опрацювання» травм, то центральним концептом такої художньої рефлексії слугує топос дому – особливий психологічний сегмент людської пам'яті та ідентичності. У тексті дім зазвичай сприймається не лише як фізичне місце проживання, він постає ключовим символом культури та морально-духовним осередком, з яким корелюють засадничі картини світу³. Еволюціонуючи від базової функції захисту від зовнішніх

¹ Див.: Горизонт сподівань. *Літературознавча енциклопедія* : у 2 т. / авт.-уклад. Ю. І. Ковалів. Київ : Академія, 2007. Т. 1. С. 236.

² Див.: LaCapra D. *Writing History, Writing Trauma*. Baltimore: The Johns Hopkins University Press, 2001. P. 22.

³ Див.: Демченко А. Поетика тріади «дім – не-дім – антидім» у збірці Сергія Жадана «Життя Марії». *Сучасні літературознавчі студії. Феномен дому в літературознавчій перспективі*: збірник наукових праць. Київ: Вид. центр КНЛУ. 2016. Вип. 13. С. 208.

впливів (природних стихій) до складних національно-культурних феноменів (нація, історія, традиція), рідна оселя, за спостереженням Л. Яшиної, перетворюється на своєрідну мікромодель світобудови, що формує зв'язок між людиною та макрокосмосом¹.

Продовженням цієї візії є міркування Х. Семерин: спираючись на ідеї Г. Башляра² про оселю як «домашній Всесвіт» і «прихисток мрійника», дослідниця наголошує, що це просторова матриця «свого», яка імпліцитно втілює безпеку та спадкоємність поколінь. Важливу функцію в її архітектоніці відіграють лімінальні об'єкти (зокрема, стіни), що чітко окреслюють межу реального і фантастичного, Свого і Чужого³. З погляду міфологічної парадигми, як підкреслює Н. Герасименко, духовне й матеріальне житло постає невіддільною частинкою універсуму, покликаною слугувати своєрідним оберегом і транслювати етичні архетипи⁴. Крім того, домашній топос має виражений екзистенційний вимір. Апелюючи до філософії М. Гайдеггера, О. Шляхова⁵ зауважує, що власна домівка допомагає досягти онтологічної повноти та подолати відчуження, позаяк в освоєному індивідом локусі синхронно перетинаються три часові пласти – минуле, теперішнє і майбутнє.

Відповідно, втрата цього локусу (унаслідок депортації, руйнації, еміграції чи вимушеного внутрішнього переміщення) свідчить про тотальну дезінтеграцію особистості та зміну самого способу її буття. Відтак війна (як і стан екзилу) деконструє базові структури осілості, прирікаючи людину на перебування в умовах безперервного переміщення та нестабільності.

¹ Див.: Яшина Л. І. Образ «дому» у творчості В. Дрозда. *Актуальні проблеми слов'янської філології*. 2010. Вип. XXIII. Ч. 4. С. 66

² Див.: Bachelard G. *The Poetics of Space* / translated from the French by Maria Jolas ; with a new foreword by John R. Stilgoe. Boston : Beacon Press, 1994. P. 24, 26, 28.

³ Див.: Семерин Х. Міфопоетика і семіотика лімінальних об'єктів дому в поетичних текстах Василя Стуса (на матеріалі збірки «Палімпсести»). *Scripta manent: молодіжний науковий вісник Інституту філології та журналістики*. 2017. Вип. 4. С. 90.

⁴ Див.: Герасименко Н. В. Архетип дому в романі С. Жадана «Інтернат». *Академічні студії*. Серія «Гуманітарні науки». 2022. Вип. 1. С. 10.

⁵ Див.: Шляхова О. Сакральний locus «дому» у профанному просторі «будинку»: філософсько-релігійнознавчий аналіз глобальної доби. *Evropsky filozoficky a historicky diskurz*. 2019. Vol. 5, Issue 1. P. 135–141.

Саме тому концепт втраченої оселі набуває в літературі воєнного часу статусу одного з ключових імагологічних і символічних конструктів. У цьому контексті особливо показовими є твори німецькомовних поетів Буковини, для яких рідний край сприймається як амбівалентний топос: територія безхмарного дитинства й культурної багатомовності водночас постає епіцентром соціально-політичної деструкції. Історико-культурний ареал Буковини (зокрема урбаністичний ландшафт Чернівців) концептуалізується в сучасному літературознавстві як мультикультурний палімпсест. Відомий український дослідник цієї генерації авторів П. Рихло влучно окреслює згадане середовище як «затонулу поетичну Атлантиду»¹, що до середини ХХ ст. акумулювала в собі поліфонічний досвід співіснування німецької, єврейської, української, румунської та польської традицій: «за останні 250–300 років це місто міняло правителів, державні режими й національні прапори, мов рукавички: воно було князівсько-молдавським, султаном-османським, цісарсько-австрійським, королівськорумунським, комуністично-радянським. Сьогодні це українське місто»². Однак травматичні потрясіння минулого століття: світові війни, Голокост, тоталітарні репресії та примусові депортації – спричинили масовий доміцид³ та радикальну детериторіалізацію цього регіону. Літературний прошарок мультикультурної Буковини був фізично знищений і відтоді продовжував своє існування винятково в текстуальних проявах ретроспективної пам'яті та художніх візіях своїх вигнанців.

Згадані історичні катаклізми безпосередньо спровокували формування специфічної художньої свідомості в буковинських митців. Зрештою, «Буковина міжвоєнного часу була чим завгодно, тільки не комфортно розташованим в історичному континуумі краєм»⁴.

¹ Рихло П. Загублена арфа: Науково-літературне видання. Чернівці: Книги-XXI, 2008. С. 9.

² Там само. С. 11.

³ Див.: Філіпська Н. Доміцид – злочин проти людяності. *Актуальні проблеми міжнародного права*: Всеукраїнська науково-практична конференція (Харків, 10 березня 2023 року): збірник матеріалів / за ред. Т. Л. Сироїд, О. А. Гавриленка, В. М. Шамрасвої. Харків: ХНУ імені В. Н. Каразіна, 2023. С. 112.

⁴ Рихло П. Пауль Целан. Референції. Наукові студії, статті, есеї. Київ: Дух і Літера, 2020. С. 54.

Досвід екзистенційної бездомності змусив таких знакових німецькомовних письменників, як Альфред Маргул-Шпербер (1898–1967), Пауль Целан (1920–1970) та Роза Ауслендер (1901–1988), шукати новий онтологічний прихисток. Географічний екзиль для них трансформувався у своєрідну культурну матрицю, де єдиною опорою залишилася рідна мова. Як зазначав П. Целан у Бременській промові (1958): «В межах досяжності, близько й не втрачено посеред усіх тих втрат залишилося тільки одне: мова»¹. Апелюючи до рефлексій щодо феномену вигнання, ці автори перенесли свою ідентичність у площину тексту (показовим постає відомий концепт Р. Ауслендер «Mutterland Wort» – «Слово-Батьківщина»²), що дало змогу повною мірою розкрити терапевтично-компенсаторний потенціал літератури.

Відповідно, поетичний доробок згаданих авторів концептуалізує Чернівці як складний мнемонічний топос (простір пам'яті) – єдиний сегмент зв'язку із втраченою домівкою. Як зауважує П. Рихло, для лірики Рози Ауслендер «притаманна рефлексивність особистих спогадів і переживань як афірмативного (щасливе дитинство на Буковині), так і негативного плану (жахи гетто і страх депортацій)»³. Такий дуалізм пам'яті призвів до радикальної деконструкції поняття «Батьківщина», трансформувавшись із географічної реальності на внутрішню, екзистенційну категорію.

Зазначений перехід був безпосередньо пов'язаний із сильною травматизацією. Дослідниця творчості поетеси О. Кравчук, аналізуючи наслідки Голокосту та мовну кризу Р. Ауслендер, наголошує, що після пережитого в Чернівецькому гетто єдиним прихистком для неї залишилася німецька мова. Відбулася стилістична та світоглядна переорієнтація, коли мова стала і територією, і об'єктом терапії⁴. Саме

¹ Целан П. Бременська промова : [з нагоди вручення літ. премії вільного ганзейського міста Бремена] / пер. з нім. П. Рихла. Дух і Літера. 1999. № 5–6. С. 169.

² Див.: Ауслендер Р. Час фенікса: вибрані вірші / упоряд., вступ. ст. і перекл. П. Рихла. Чернівці: Молодий буковинець, 1998. 248 с.

³ Рихло П. Шібболет. Пошуки єврейської ідентичності в німецькомовній поезії Буковини : наукова монографія. Чернівці : Книги – ХХІ, 2008. С. 23.

⁴ Див.: Кравчук О. Мовна криза у творчості Рози Ауслендер і спроба її подолання. *Питання літературознавства*. 2012. Вип. 86. С. 80.

в цьому мовному вимірі авторка формувала власну «віртуальну, паралельну дійсність і духовно оселялася в ній»¹.

Водночас така уявна топографія не постає винятково ідилічним середовищем. Як доводить О. Матійчук, розглядаючи проблему національної та культурної ідентичності буковинської німецькомовної поетки через призму мотиву «вічної мандрівки Агасфера», емоційна картографія втрачених Чернівців слугує топосом болісної ностальгії та безперервного екзистенційного транзиту². Сублімація цього трагічного досвіду в поетичний текст підтверджує, що для буковинських авторів література стала не просто фіксацією минулого, а значним терапевтично-компенсаторним механізмом, здатним подолати травму вигнання.

Схожі екзистенційні інтенції, пов'язані з втратою дому, резонують і в поетичній спадщині П. Целана. Переживши Шоа (Голокост) та загибель батьків у трансністрійському концтаборі, видатний буковинський письменник фокусує власну художню рецепцію довкола трагічного досвіду війни. На думку П. Рихла, для Целана історія перетворилася на болочу реальність, що залишила на ідентичності митця незворотні «стигми», подолання яких стало можливим лише в площині поетичного тексту³.

Незважаючи на географічний розрив із домом, поет «завжди повертався у тематиці й метафорах до своєї буковинської вітчизни»⁴. Проте в художньому осмисленні Целана Чернівці більше не репрезентують реальний фізичний простір. Вони сприймаються як трагічний мнемонічний символ, топос минувшини, безповоротно втраченої внаслідок війни. Немоżliвість фізичного повернення змушує автора конструювати власний духовний прихисток з «уламків» пам'яті. Відтак, слово стає єдиним нвдійним локусом, де можливе подолання

¹ Кравчук О. «Ландшафт, що створив мене»: формування ідентичності Рози Ауслендер під впливом культурно-історичного простору Буковини. *Питання літературознавства*. 2014. Вип. 90. С. 229.

² Див.: Матійчук О. М. Поезія Рози Ауслендер «Le Chaim»: вічна мандрівка Агасфера. *Питання літературознавства*. 2004. Вип. 11 (68). С. 132–141.

³ Див.: Рихло П. Історія і людська доля в німецькомовній ліриці Буковини. *Питання літературознавства*. 2010. Вип. 80. С. 222–231.

⁴ Рихло П. Пауль Целан. Референції. Наукові студії, статті, есеї. С. 75.

травми, що беззаперечно підтверджує терапевтично-компенсаторну здатність літератури радикально трансформувати втрату на акт творення нових сенсів.

Суголосною до П. Целана є лірика А. Маргула-Шпербера. Для уродженця Сторожинця топос рідного краю (Буковина) первинно сприймався як міжкультурний палімпсест, простір гармонійного співіснування німецьких, єврейських, українських та румунських культурних надбань. Проте під впливом вимушеного екзилу та наслідків Другої світової війни семантика батьківщини у його творчості зазнає значної деконструкції: із духовного притулку перетворюється на джерело болю. П. Рихло, аналізуючи творчість Маргула-Шпербера, слушно акцентує, що трагедія Голокосту стала для нього сильним ударом по світоглядних основах, змушуючи постійно рефлексувати над руйнацією звичного європейського мікрокосму¹.

У цьому контексті показовим видається вірш поета «Про назву концтабору Бухенвальд» (із ключовим рядком «Як близько звідси Веймар гомонів...»). У цьому тексті ландшафт дитинства концептуально зливається з простором табору смерті, через що минуле безповоротно втрачає свою цілісність. Тому поетичне документування пережитого зламу виконує для автора важливу терапевтичну функцію: конструюючи текст, він намагається переосмислити травму та зберегти бодай фрагментарний зв'язок зі своїм зруйнованим домом.

У сучасному суспільно-культурному вимірі такий досвід набуває нової актуальності. Повномасштабна війна в Україні змусила молоде покоління зіткнутися з ідентичними екзистенційними викликами: насильницьким позбавленням дому, вимушеним переміщенням, психологічною дезорієнтацією та травматичним сприйняттям реальності. З огляду на це, творча спадщина німецькомовних письменників Буковини виявилася надзвичайно суголосною сучасному українському досвіду. Цей зв'язок було реалізовано в межах проекту «[Не]травматичні спогади» у рамках школи «Культурного менеджменту», що відбулася за підтримки «Українсько-німецького культурного товариства м. Чернівці» при центрі Gedankendach та Goethe-Institut в Україні.

¹ Див.: Рихло П. Шібболет. Пошуки єврейської ідентичності в німецькомовній поезії Буковини : наукова монографія. Чернівці : Книги – XXI, 2008. 304 с.

Учасниками ініціативи стали студенти зі статусом вимушено переміщених осіб. Працюючи з поетичними текстами німецькомовних письменників Буковини, молодь отримала змогу переосмислити їхні біографії та творчий доробок крізь оптику власної травми. Актуалізація історичної пам'яті через такий інтертекстуальний діалог ще раз довела ефективність функціонування поетичного слова як дієвого механізму зцілення від деструктивного впливу збройної агресії.

Рефлексування над поетичною спадщиною А. Маргула-Шпербера, Р. Ауслендер та П. Целана трансформувалося для студентів у своєрідний сеанс бібліотерапії. У такому історико-комунікативному форматі екстраполяція досвіду вигнання ХХ ст. і сучасних воєнних реалій концептуально поєднала два діяхронічні вектори – теперішнє і минуле, дозволивши у такий спосіб конвертувати пережитий біль в усвідомлену колективну пам'ять. Досвід буковинських письменників в екзилі переконливо засвідчує бінарну здатність мистецтва: фіксувати історичну травму й вдало долати її завдяки духовному оновленню через безперервний діалог із власною вразливістю. Завдяки такому емпатичному аспекту вибудовується особлива модель рецептивної взаємодії «митець – читач», де обидва стають рівноправними співучасниками процесу зцілення: спільно прагнуть вербалізувати втрату, зберегти ідентичність і віднайти онтологічну опору за допомогою поетичного слова.

З огляду на це, важливим практичним етапом проєкту стало створення учасниками власних віршів за допомогою методу блекаут-поезії (blackout-poetry). Цей жанр репрезентує унікальну експериментальну практику, адже «сутність прийому «стирання» <...> полягає в приховуванні частини тексту, який належить відомому поетичному попереднику¹. Технологічно такий процес реалізується через фізичну взаємодію з художнім твором: реципієнт отримує друковану сторінку з оригіналом тексту і, шляхом свідомого замальовування, закреслення чи затемнення окремих слів і фрагментів, залишає лише ті лексеми, що формують новий, суголосний його актуальному стану поетичний сенс.

¹ Див.: Волковинський О. С., Гнатенко С. О. Використання прийому «стирання» в молодій американській поезії початку ХХІ ст.: архітектонічно-структурна трансформація сонетного канону. *Питання літературознавства*. 2023. Вип. 107. С. 32.

Як слушно зауважують українські дослідники О. Волковинський та С. Гнатенко, унаслідок такої семантичної редукції та психологічно-орієнтованого відбору «з прецедентного тексту утворюється інша архітектонічно-знакова структура»¹. Тому традиційний акт читання перетворюється на акт творення. Первинний текст у цьому процесі є своєрідним донорським матеріалом (сучасним палімпсестом), а читач остаточно деконструє дистанцію між собою та оригіналом твору. Така радикальна взаємодія з автентичним текстом є практичним візуальним оприявленням постструктуралістської концепції Р. Барта про «смерть автора». У своєму класичному есеї французький мислитель доводить, що текст не містить єдиного, фіксованого смислу, закладеного творцем, натомість «єдність тексту полягає не в його походженні, а в його призначенні»², тобто в читачеві. У техніці *blackout poetry* ця теза набуває буквального значення: фізично замальовуючи маркером первинний голос і травму попередника (самого письменника), читач буквально «вбиває» первісну інтенцію оригінального автора. Звільнившись від нав'язаних творцем сентенцій, реципієнт перетворюється з пасивного споживача-співавтора на єдиного повноправного деміурга новотвору. Він цілковито перебирає на себе владу над текстом, наділяючи його власними терапевтично-інтерпретаційними сенсами. Цей акт творчого привласнення підтверджує ключову тезу Р. Барта про те, що народження читача завжди доводиться оплачувати «смертю» автора³.

Показовим матеріалом для аналізу механізмів рецептивної естетики та психологічної трансформації ідентичності студентів у межах проєкту стала їхня робота з поезією Рози Ауслендер «Перетворення»:

«ми повернулись додому
без троянд
вони залишились у чужому краї
Наш сад

¹ Див.: Волковинський О. С., Гнатенко С. О. Використання прийому «стирання» в молодій американській поезії початку ХХІ ст.: архітектонічно-структурна трансформація сонетного канону. *Питання літературознавства*. 2023. Вип. 107. С. 32.

² Барт Р. Смерть автора. *Антологія світової літературно-критичної думки ХХ ст.* / Львівський держ. ун-т ім. Івана Франка. Центр гуманітарних досліджень, Наукове товариство ім. Шевченка; за ред. М. Зубрицької. Львів: Літопис, 1996. С. 387.

³ Там само. С. 382–387.

поховано на кладовищі
Багато чого
перетворилось
в багато що

Ми стали терням
в чужих очах»¹ (переклад П. Рихла)

Оригінальний текст буковинської письменниці щільно вкорінений у досвід повоєнного відчуження: повернення на батьківщину не приносить радості, зруйновано оселю («наш сад поховано на кладовищі»², а вцілілі свідки війни перетворилися на небажаних маргіналів («Ми стали терням в чужих очах»³).

Натомість процес взаємодії цього автентичного тексту із досвідом українських вимушено переселених студентів слід розглядати крізь призму діалогу ідентичностей (авторської та реципієнтської, які формують бінарну опозицію «Свій-Чужий» задля утворення новотвору) та переорієнтації смислу. Як зазначає М. Беллер, «образ – це ментальний силует іншого», який формує нашу думку і керує поведінкою, а «культурні відмінності й розриви <...> сприяють появі позитивних або негативних суджень і образів»⁴. У ліриці Р. Ауслендер суб'єкт є саме таким стигматизованим «Іншим». Проте сучасний реципієнт – вимушений переселенець, працюючи з текстом за методом блекаут-поезії, відмовляється приміряти на себе цей образ із традиційного «етноцентричного інвентарю літератури»⁵.

Так, перший варіант блекауту демонструє радикальну семантичну інверсію:

«Ми повернулись додому
з надією
вони залишилися у чужому краї

¹ Ауслендер Р. Час фенікса: вибрані вірші / упоряд., вступ. ст. і перекл. П. Рихла. Чернівці: Молодий буковинець, 1998. С. 65.

² Там само.

³ Там само.

⁴ Беллер М. Сприйняття, образ, імагологія. *Літературна компаративістика*. 2011. Вип. IV: Імагологічний аспект сучасної компаративістики: стратегії та парадигми. Ч. II. С. 377–378.

⁵ Там само. С. 379.

Нашого ворога
поховано на кладовищі

Багато чого *поганого*
перетворилось
в багато чого *хорошого*

Ми стали *світлом*
в очах тих, *хто загубив*
*надію*¹.

Шляхом редукції оригінального тексту, у якому закладено біль Р. Ауслендер, студент здійснює власний терапевтичний акт подолання травми. Метафора втрати трансформується на справедливу відплату, тоді як відчуження – на необхідний порятунок, про що свідчать останні рядки переробленого тексту («Ми стали світлом в очах тих, хто загубив надію»²). Цей процес підтверджує думку В. Будного про те, що «зустріч з Іншим <...> його прийняття чи неприйняття <...> панування над ним чи діалог із ним – спонукає до вслухання у власне «Я» та переоцінки власних позицій³. Студентка в цьому діалозі домінує над оригіналом поетичного тексту, свідомо конструюючи оптимістичний сценарій власного майбутнього на травматичному досвіді пережитого Р. Ауслендер і здійснює таким чином терапевтичний акт.

Другий варіант студентської інтерпретації більше тяжіє до емоційного мінімалізму:

«ми повернулись додому
вони залишилися у чужому краї

Наш сад

Багато чого
перетворилось
в багато що»⁴.

¹ [Не]травматичні спогади / упоряд. К. Калинич, О. Скларова. Чернівці: Рута, 2024. С. 9.

² Там само. С. 9.

³ Будний В. Розгадка чарів Цірцеї: національні образи та стереотипи в освітленні літературної етноімагології. *Слово і час*. 2007. №3. С. 54.

⁴ [Не]травматичні спогади. С. 12.

Тут рецептивна естетика виявляється у формі захисного механізму психіки: читач-співавтор навмисне викреслює з вірша всі болісні маркери оригіналу, позаяк сакралізує топос дому. На думку О. Ф. Больнова, щоб повноцінно існувати у світі, людині необхідний «простір захищеності» – місце, куди вона зможе повернутися для самовідновлення після зіткнення із зовнішніми загрозами¹. У цьому випадку техніка *blackout-poetry* функціонує як спосіб «очистити» реальність від болючих подразників, прописуючи щасливий фінал розвитку подій і надаючи навколишнім речам особливої значущості.

Не менш показовою виявляється робота студентів із поетичною спадщиною А. Маргула-Шпербера, зокрема з його віршем «Про назву концтабору Бухенвальд»:

Як близько звідси Веймар гомонів!
А тут – навіки мовкли голоси...
Мене проймає невимовний гнів,
Бо й край мій зветься: Букові ліси.

Давно було це: килим з ніжних трав
Ліс буковий, так пам'ятний мені.
Хлопчиськом на поляні я лежав,
Пливли біляві хмари в вишині.

О лютий час, що сон дитячий стер
І кожен спомин взяв у колію!..
Коли я чую слово це тепер –
Не можу юність згадувати свою.

Бо в спомини мої вповза кошмар,
Який виймає серце із грудей:
А чи оте біляве пасмо хмар
Було не димом спалених людей?»² (переклад П. Рихло).

¹ Див.: Bollnow O. F. Human Space / translated by Christine Shuttleworth ; edited by Joseph Kohlmaier. London : Hyphen Press, 2011. P. 124.

² Рихло П. Загублена арфа: Науково-літературне видання. Чернівці: Книги-XXI, 2008. С. 97.

У цьому тексті автор конструює сильний топонімічний парадокс: Бухенвальд («буковий ліс», табір смерті) етимологічно ідентичний Буковині («краю буків», втраченій батьківщині поета). Французький філософ Г. Башляр у «Поетиці простору» визначає дім як первинний універсум, що слугує інструментом аналізу людської душі, який «захищає мрійника» і дає йому первинне відчуття безпеки¹. Проте в Маргул-Шпербера цей простір зазнає значної деконструкції: ворожий локус концтабору не просто позбавляє фізичного дому, а й отруєє саму пам'ять про нього. Безневинний пейзаж із дитинства («килим з ніжних трав»², «біляві хмари»³) зазнає ретроспективної синкретичності, перетворюючись у свідомості ліричного героя на своєрідний жах, де білі хмари стають «димом спалених людей»⁴.

У контексті цього вірша завдяки методу блекаут-поезії студентка-реципієнтка створює власну архітектуру смислу, спираючись на власний аперцепційний фон. Аперцепція (сприйняття тексту крізь призму попереднього індивідуального досвіду) сучасної української вимушено переміщеної особи безпосередньо сформована жорстокими реаліями війни. Для студента образи зруйнованих міст, братських могил, «навіки змовклих голосів»⁵ – це не віддалена історична метафора, а безпосередня непропрацьована травма сьогодення. Саме цей аперцепційний аспект стає причиною «стирання» або збереження відповідних лексем у студентському новотворі.

Так, у створеному тексті:

««Про назву»

Тут навіки мовкнули голоси...

Мене пройма невимовний гнів

Давно було це: килим з ніжних трав,

Ліс, пам'ятний мені

На поляні я лежав,

Пливли біляві хмари в вишині.

¹ Див.: Bachelard G. The Poetics of Space. P. 24, 26, 28.

² Рихло П. Загублена арфа: Науково-літературне видання. С. 97.

³ Там само.

⁴ Там само.

⁵ Там само.

О час, що сон дитячий...

Коли я чую слово це тепер

Я юність згадую свою

Виймає серце із грудей:

А чи оте біляве пасмо хмарин

Не було димом спалених людей?»¹

привертає увагу усічення заголовка: з історично конкретизованого «Про назву концтабору Бухенвальд» залишається абстрактне «Про назву». Реципієнтка свідомо позбавляє зло локальної прив'язки, акцентуючи всезагальність трагедії та перетворюючи текст на позачасову фіксацію болю.

Ключовим моментом у переробленому блекаут-тексті постає строфа про пам'ять. В оригіналі Маргул-Шпербер зауважує про неможливість спогаду: «Не можу юність згадувати свою»². Натомість студентка, замальовуючи заперечну частку та змінюючи контекстну модальність, формує життєствердні формулу: «Коли я чую слово це тепер / Я юність згадую свою»³. Це засвідчує, що сучасна молода людина відмовляється віддавати своє минуле на поталу війні. Вона наполягає на своєму праві пам'ятати світлі моменти життя («юність згадую»⁴), незважаючи на те, що навколишня реальність «виймає серце із грудей»⁵.

Фінальні рядки новотвору («А чи оте біляве пасмо хмарин / Не було димом спалених людей?»⁶) залишаються практично незмінними щодо оригіналу. Це засвідчує глибоку солідарність реципієнтки з історичною несправедливістю та жахом щодо скоєних вбивств, які фіксує буковинський письменник-екзилант. Студентка не замовчує страшну реальність, не викреслює образ «спалених людей», адже її власний досвід війни вимагає чесного називання речей своїми іменами. Через техніку блекауту вона створює безпечний простір, щоб відрефлексу-

¹ [Не]травматичні спогади. С. 11.

² Рихло П. Загублена арфа: Науково-літературне видання. С. 97.

³ [Не]травматичні спогади. С. 11.

⁴ Там само.

⁵ Там само.

⁶ Там само.

вати чужу катастрофу як власну, і парадоксальним чином знайти в цій трагічній суголосності опору для збереження власного «Я».

В умовах глобальних історичних змін і деструктивних наслідків війни (смерть, вимушене переселення, психологічні травми) література перетворюється з простору суто естетичної репрезентації подій на першорядний терапевтично-компенсаторний механізм. Втрата дому – не лише фізичного прихистку, а й онтологічної основи людського буття (згідно з концепціями Г. Башляра та О. Ф. Больнова) – спричиняє складну кризу ідентичності. У цьому контексті художній текст починає виконувати функцію своєрідного прихистку (простір безпеки), де травматичний досвід символічно опрацьовується та інтегрується у свідомість без негативних наслідків для психіки.

Аналіз рецептивної взаємодії сучасних українських вимушено переселених студентів із поетичною спадщиною німецькомовних авторів Буковини (Р. Ауслендер, П. Целана, А. Маргул-Шпербера) виявив значну діахронічну суголосність пережитих травматичних подій війни. Досвід екзистенційної бездомності, отриманий буковинськими авторами внаслідок Другої світової війни та Голокосту, виявився разюче близьким сучасному поколінню українців, чиї домівки руйнує теперішня російсько-українська війна. Ця міжпоколіннева та міжкультурна паралель доводить універсальність травми внаслідок втрати рідного локусу, а також здатність літературних текстів функціонувати як позачасові палімпсести колективної пам'яті.

Показово, що використання методу блекаут-поезії (blackout poetry) у цьому процесі сприяло переходу реципієнтів від пасивного прочитання лірики до активної залученості в текст задля віднайдення власного «Я». Фізичне «стирання» оригінального тексту стало практичним втіленням постструктуралістської концепції Р. Барта про «смерть автора». Звільняючись від нав'язаної автором інтенції, студенти реконструювали текст і стали повноправними деміургами новотворів. Інтерпретація віршів Р. Ауслендер і А. Маргул-Шпербера крізь призму сучасного аперцепційного фону вимушено переселених студентів продемонструвала унікальні захисні механізми людської психіки. За допомогою семантичної реконструкції учасники-реципієнти свідомо трансформували мотиви відчуження та втрати пам'яті на ме-

тафори відплати, надії та спротиву, відстоюючи право пам'ятати світлі життєві моменти попри навколишній жах війни.

Отже, створення в межах проекту власних текстів за допомогою blackout-poetry підтверджує терапевтично-компенсаторний потенціал літератури: коли фізичний дім знищено, єдиним простором захищеності стає текст. Емпатичне занурення в чужий травматичний досвід дозволило реципієнтам знайти опору для збереження власної ідентичності. Діалог між письменником-екзильянтом та сучасним читачем – вимушеним переселенцем формує сприятливе терапевтичне середовище, де мова і творчість постають найдієвішими інструментами для подолання наслідків доміциду та відновлення власного «Я».

==== Список використаних джерел

1. Ауслендер Р. Час фенікса: вибрані вірші / упоряд., вступ. ст. і перекл. П. Рихла. Чернівці: Молодий буковинець, 1998. 248 с.
2. Барт Р. Смерть автора. *Антологія світової літературно-критичної думки ХХ ст.* / Львівський держ. ун-т ім. Івана Франка. Центр гуманітарних досліджень, Наукове товариство ім. Шевченка ; за ред. М. Зубрицької. Львів : Літопис, 1996. С. 382–387.
3. Беллер М. Сприйняття, образ, імагологія. *Літературна компаративістика*. Вип. IV: Імагологічний аспект сучасної компаративістики: стратегії та парадигми. Ч. II. Київ: ВД «Стилос», 2011. С. 376–381.
4. Будний В. Розгадка чарів Цірцеї: національні образи та стереотипи в освітленні літературної етноімагології. *Слово і час*. 2007. №3. С. 52–63.
5. Волковинський О. С., Гнатенко С. О. Використання прийому «стирання» в молодій американській поезії початку ХХІ ст.: архітектонічно-структурна трансформація сонетного канону. *Питання літературознавства*. 2023. Вип. 107. С. 30–42.
6. Герасименко Н. В. Архетип дому в романі С. Жадана «Інтернат». *Академічні студії. Серія «Гуманітарні науки»*. 2022. Вип. 1. С. 9–16.
7. Горизонт сподівань. *Літературознавча енциклопедія : у 2 т.* / авт.-уклад. Ю. І. Ковалів. Київ : Академія, 2007. Т. 1. С. 236.
8. Демченко А. Поетика тріади «дім – не-дім – антидім» у збірці Сергія Жадана «Життя Марії». *Сучасні літературознавчі студії. Феномен дому*

- в літературознавчій перспективі: збірник наукових праць. Київ : Вид. центр КНЛУ. 2016. Вип. 13. С. 207–216.
9. Калинич К. Терапевтична функція літератури в контексті воєнної травми: від німецькомовних письменників Буковини до сучасного студентського досвіду. *Світоглядно-ціннісні засади соціальної інтеграції й інклюзивні практики в Україні* : матеріали міжнародної науково-практичної конференції (м. Чернівці, 30–31 жовтня 2025 р.) Чернівці : Чернівець. нац. ун-т, ім. Ю. Федьковича, 2025. С. 232–235.
 10. Кравчук О. Мовна криза у творчості Рози Ауслендер і спроба її подолання. *Питання літературознавства*. 2012. Вип. 86. С. 79–88.
 11. Кравчук О. «Ландшафт, що створив мене»: формування ідентичності Рози Ауслендер під впливом культурно-історичного простору Буковини. *Питання літературознавства*. 2014. Вип. 90. С. 227–236.
 12. Матійчук О. М. Поезія Рози Ауслендер «Le Chaim»: вічна мандрівка Агасфера. *Питання літературознавства*. 2004. Вип. 11 (68). С. 132–141.
 13. [Не]травматичні спогади / упоряд. К. Калинич, О. Скліярова. Чернівці: Рута, 2024. 30 с.
 14. Рихло П. Історія і людська доля в німецькомовній ліриці Буковини. *Питання літературознавства*. 2010. Вип. 80. С. 222–231.
 15. Рихло П. Загублена арфа: Науково-літературне видання. Чернівці: Книги-XXI, 2008. 608 с.
 16. Рихло П. Пауль Целан. Референції. Наукові студії, статті, есеї. Київ: Дух і Літера, 2020. 464 с.
 17. Рихло П. Шібболет. Пошуки єврейської ідентичності в німецькомовній поезії Буковини : наукова монографія. Чернівці : Книги – XXI, 2008. 304 с.
 18. Семерин Х. Міфопоетика і семіотика лімінальних об'єктів дому в поетичних текстах Василя Стуса (на матеріалі збірки «Палімпсести»). *Scripta manent: молодіжний науковий вісник Інституту філології та журналістики*. 2017. Вип. 4. С. 90–93.
 19. Філіпська Н. Доміцид – злочин проти людяності. *Актуальні проблеми міжнародного права: Всеукраїнська науково-практична конференція (Харків, 10 березня 2023 року): збірник матеріалів / за ред. Т. Л. Сироїд, О. А. Гавриленка, В. М. Шамраєвої*. Харків: ХНУ імені В. Н. Каразіна, 2023. С. 111–113.
 20. Целан П. Бременська промова : [з нагоди вручення літ. премії вільного ганзейського міста Бремена] / пер. з нім. П. Рихла. *Дух і Літера*. 1999. № 5–6. С. 169–170.

21. Шляхова О. Сакральний locus «дому» у профанному просторі «будинку»: філософсько-релігієзнавчий аналіз глобальної доби. *Evropsky filozoficky a historicky diskurz*. 2019. Vol. 5, Issue 1. P. 135–141.
22. Яшина Л. І. Образ «дому» у творчості В. Дрозда. *Актуальні проблеми слов'янської філології*. 2010. Вип. XXIII. Ч. 4. С. 66–72.
23. Bachelard G. *The Poetics of Space* / translated from the French by Maria Jolas ; with a new foreword by John R. Stilgoe. Boston : Beacon Press, 1994. xxxix, 241 p.
24. Bollnow O. F. *Human Space* / translated by Christine Shuttleworth ; edited by Joseph Kohlmaier. London : Hyphen Press, 2011. 320 p.
25. LaCapra D. *Writing History, Writing Trauma*. Baltimore: The Johns Hopkins University Press, 2001. xvi, 226 p.

Авторський колектив

Алексєнко Людмила Михайлівна, доктор економічних наук, професор, професор кафедри управління та адміністрування, Івано-Франківський навчально-науковий інститут менеджменту Західноукраїнського національного університету.

Артемova Людмила Василівна, кандидат філологічних наук, доцент, доцент кафедри романської філології Навчально-наукового інституту філології, Київський національний університет імені Тараса Шевченка.

Беженар Інна Миколаївна, кандидат економічних наук, старший дослідник, старший науковий співробітник, ННЦ «Інститут аграрної економіки» (м. Київ).

Борейко Юрій Григорович, доктор філософських наук, професор, професор кафедри політології та публічного управління, Волинський національний університет ім. Лесі Українки (м. Луцьк).

Бояр Андрій Олексійович, доктор економічних наук, професор, завідувач кафедри міжнародних економічних відносин, Волинський національний університет імені Лесі Українки (м. Луцьк).

Горбатюк Марина Олександрівна, аспірантка кафедри зарубіжної літератури та теорії літератури, Чернівецький національний університет імені Юрія Федьковича.

Завальна Жанна Вікторівна, доктор юридичних наук, професор, професор кафедри цивільно-правових дисциплін, Харківський національний університет імені В. Н. Каразіна.

Калинич Катерина Федорівна, доктор філософії (PhD), асистентка кафедри зарубіжної літератури та теорії літератури, Чернівецький національний університет імені Юрія Федьковича.

Квасниця Оксана Василівна, кандидат економічних наук, доцент, доцент кафедри фінансів ім. С. І. Юрія, Західноукраїнський національний університет (м. Тернопіль).

Квасовський Олександр Романович, кандидат економічних наук, доцент, доцент кафедри фінансових технологій та банківського бізнесу, Західноукраїнський національний університет (м. Тернопіль).

Клименко Лада Вікторівна, кандидат філологічних наук, доцент, доцент кафедри романської філології Навчально-наукового інституту філології, Київський національний університет імені Тараса Шевченка.

Кузь Олег Миколайович, доктор філософських наук, професор, завідувач кафедри міжнародних відносин і політичної філософії, Харківський національний економічний університет імені Семена Кузнеця.

Новіцький Михайло Романович, аспірант кафедри фінансів ім. С. І. Юрія, Західноукраїнський національний університет (м. Тернопіль).

Ситдикова Ірина Вілоріївна, кандидат філологічних наук, доцент, завідувач кафедри романської філології Навчально-наукового інституту філології, Київський національний університет імені Тараса Шевченка.

Старинський Микола Володимирович, доктор юридичних наук, професор, професор кафедри адміністративного, господарського права та фінансово-економічної безпеки Навчально-наукового інституту права, Сумський державний університет.

Татаренко Галина Вікторівна, кандидат юридичних наук, професор, професор кафедри публічного та приватного права, Східноукраїнський національний університет імені Володимира Даля (м. Київ).

Требін Михайло Петрович, доктор філософських наук, професор, професор кафедри міжнародних відносин і політичної філософії, Харківський національний економічний університет імені Семена Кузнеця.

Тулай Оксана Іванівна, доктор економічних наук, професор, завідувач кафедри міжнародних відносин та дипломатії, Західноукраїнський національний університет (м. Тернопіль).

Чурсінова Оксана Юріївна, кандидат філософських наук, доцент, доцент кафедри філософії, Національний університет «Львівська політехніка».

Для нотаток

Наукове видання

Алексесенко Людмила Михайлівна,
Борейко Юрій Григорович,
Бояр Андрій Олексійович та ін.

ВІЙНА ЯК МОДУС СОЦІАЛЬНОГО БУТТЯ В МІЖДИСЦИПЛІНАРНОМУ НАУКОВОМУ ДИСКУРСІ

Монографія

Редактор *Т. О. Чернишова*

Підписано до друку 16.03.2026. Формат 60×84/16.
Ум. друк. арк. 19,6. Обл.-вид. арк. 16. Тираж 100 пр. Зам. № 613

ТОВ «Видавничий дім «Право»,
вул. Харківських Дивізій, 11/2, м. Харків, Україна
Для кореспонденції: а/с 822, м. Харків, 61023, Україна
Тел.: (050) 409-08-69, (067) 574-81-20, (063) 254-50-84
Вебсайт: <https://pravo-izdat.com.ua>
E-mail для замовників послуг: verstka@pravo-izdat.com.ua
E-mail для покупців: sales@pravo-izdat.com.ua
Свідоцтво суб'єкта видавничої справи ДК № 8024 від 05.12.2023

Виготовлено ТОВ «Промарт»,
вул. Весніна, 12, м. Харків, 61023, Україна
Тел. (057) 717-25-44
Свідоцтво суб'єкта видавничої справи ДК № 5748 від 06.11.2017